

959.3

๖.

ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร

ประมวลเอกสาร

จาก

กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

กระทรวงมหาดไทย

กรมศิลปากร

๑๓๑

สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี

พิมพ์แยกในการถวายปฏิทินพระราชทาน .

ณ รัตนัญเชิง

พระนครคีรีออรุณ

๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๕

ไทยสถาปนาเกษตรวิสัย

ประมวลเอกสาร

จาก

กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

กระทรวงมหาดไทย

กรมศิลปากร

๑๓๑

สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี

พิมพ์แจกในการถวายกลิ่นพระราชทาน

ณ วัดพนัญเชิง

พระนครคีรีอโยธยา

๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๕

จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์
นายกรัฐมนตรี

คำปรารภ

หนังสือเรื่อง *ไทยสถาปนาภคชัยชัยเขมร* ที่สำนักทำเนียบ
นายกรัฐมนตรีพิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในการทอดกฐินพระราชทาน
สำนักนายกรัฐมนตรี ณ วัดพนัญเชิง ครองนี้ เป็นเอกสารสำคัญ
ทางประวัติศาสตร์ ซึ่งได้เก็บรักษาไว้ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี
ย่อมเป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีสมัย
ก่อนนั้น ได้รับมอบงานทั้งหมดมาจากกรมราชเลขาธิการในพระองค์
สมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน เมื่อพุทธศักราช
๒๔๗๕ และกรมราชเลขาธิการในพระองค์นั้นเล่า ก็มีส่วนราชการ
ขึ้นอยู่กับสังกัด ๓ กรม คือ (๑) กรมบัญชาการ (๒) กรมราช-
เลขานุการในพระองค์ และ (๓) กรมพระอาลักษณ์

กรมราชเลขาธิการในพระองค์ มีฐานะเทียบเท่ากระทรวง
ภายหลังที่กระทรวงมรุธาธร ได้ยุบไปตามพระบรมราชโองการ
และเป็นที่รวมของราชการแผ่นดิน เพราะสมัยสมบูรณ์าญาสิทธิ-
ราชย์ พระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่นายกรัฐมนตรี ราชการของ
กระทรวงต่าง ๆ ที่ต้องขอพระราชทานพระบรมราชานุมัติ หรือถวาย
รายงานเพื่อทรงทราบ จึงต้องผ่านกรมราชเลขาธิการในพระองค์
ทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ จึงมีเอกสารหลายหลากชนิดเก็บรักษาไว้เป็น
อันมาก และบรรดาเอกสารต่าง ๆ ที่เก็บรักษาไว้ ณ กรมราชเลขา-
ธิการในพระองค์นี้ ก็ได้เก็บรักษามาตั้งแต่ต้นทุกรัชกาล ดังเรื่อง

* พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐว่า "จุลศักราช ๖๘๖ ชาติศก แรก
สถาปนาพระพุทธเจ้า เจ้าพะเนงเชิง"

เป็นเอกสารสมัยอยุธยา ลางเรื่องเป็นเอกสารสมัยกรุงธนบุรี และ
 ลางเรื่องเป็นเอกสารตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ แต่ละเรื่องล้วนมีค่าทาง
 ประวัติศาสตร์ พระราชพงศาวดาร วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียม
 ประเพณีของชาติไทย นับจำนวนหลายพันเล่ม (สมุดไทย) ต่อมา
 เมื่อได้มีประกาศพระบรมราชโองการยุบกรมราชเลขาธิการในพระ-
 องค์ เมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๕ งานในหน้าที่ของ
 กรมราชเลขาธิการ ในพระองค์ จึงมาเป็นของเลขาธิการคณะ
 รัฐมนตรี ซึ่งได้รับมอบเอกสารต่าง ๆ มาเก็บรักษาไว้ตามหน้าที่
 และเมื่อพุทธศักราช ๒๔๘๒ กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ได้จัด
 ส่งเอกสารดังกล่าวเหล่านั้นไปเก็บรักษาไว้ที่กรมศิลปากร และเนื่อง
 จากต้นฉบับเดิมเป็นสมุดไทยดำ เป็นกระดาษเพล กะดาษสา
 นับวันจะผุเบ๋ยย่อยยับไปตามกาลเวลา จึงเห็นสมควรจัดพิมพ์
 เอกสารเหล่านั้นขึ้นไว้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ พระราช-
 พงศาวดาร และหลักฐานทางวัฒนธรรมประเพณีของชาติไทยสืบไป
 ในขั้นต้น สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรีได้จัดพิมพ์เอกสาร
 เรื่อง *ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร* ขึ้นก่อน เป็นเรื่องพระมหา-
 กษัตริย์ไทยเราทรงสถาปนากษัตริย์เขมร ให้ครอบครองบ้านเมืองที่
 เป็นดินแดนประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน เรื่องนี้ พิมพ์จากเอกสารที่
 เก็บรักษาไว้ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีตามที่กล่าวมาข้างต้น
 เป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 อธิบายประวัติที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสถาปนา
 นักพระองค์เอง ขึ้นเป็นกษัตริย์เขมร แล้วต่อมาถึงพุทธศักราช

๒๔๐๖ - ๒๔๑๐ ชนชาติมหาอำนาจชาติหนึ่ง มารบได้ประเทศ
ญวน แล้วเลยมาบีบบังคับเอาประเทศเขมรเป็นเมืองขึ้น โดยอ้าง
ว่าประเทศเขมรเคยเป็นเมืองขึ้นประเทศญวนมาก่อน บังคับให้
กษัตริย์เขมร คือองค์สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช
ทำสัญญากับแม่ทัพใหญ่ของประเทศนั้น ผู้ซึ่งมาปกครองประเทศ
ญวน องค์สมเด็จพระนโรดมฯ ได้กราบบังคมทูลขแจ้งเรื่องที่เกิดขึ้น
แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างละเอียด (ตาม
เรื่องที่พิมพ์) และว่าที่จำต้องลงนามในสัญญาเมื่อวันที่ ๑๑
สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๐๖ ก็เพราะถูกบีบบังคับ จะตัดทอนให้
รอฟังคำสั่งจากกรุงเทพ (ประเทศไทย) ก่อนก็ไม่ยอม จำใจจำ
ลงนามให้ แต่ความจริงก็ยังคงมีอยู่เช่นเดิม และสุดท้ายไทย
ก็ได้เสียเขมรทั้งประเทศ เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พุทธศักราช
๒๔๑๐

อนึ่ง เอกสารต่างๆ ที่พิมพ์ในคราวนี้ด้วย แสดงให้เห็นว่า
ประเทศไทยเป็นผู้ครอบครองดินแดนเขมรมาตั้งแต่สมัยกรุงศรี
อยุธยา ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ตั้งแต่พุทธ
ศักราช ๑๕๗๕ สืบมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นรัชสมัยที่ประเทศไทยมีอาณา
เขตกว้างขวางมากที่สุด (ตามแผนที่ที่พิมพ์*) พระองค์ก็ได้สถา
ปนานักพระองค์เองราชบุตรบุญธรรมขึ้นเป็นกษัตริย์ ครอบครองดินแดน
เขมร เมื่อพุทธศักราช ๒๓๓๗ จากเอกสารแต่ละเรื่องที่พิมพ์ไว้

* ดูแผนที่ ท้ายเล่ม

ตามลำดับนั้น ล้วนแต่แสดงหลักฐานให้เห็นว่า ประเทศไทยได้
ดูแลและให้ความคุ้มครองแก่กษัตริย์เขมร ชนชาวเขมร มาตั้งแต่
แรกจนถึงองค์สมเด็จพระนโรดมฯ กษัตริย์เขมรผู้ยินยอมทำสัญญา
อยู่ใต้อำนาจฝรั่งเศสโดยถูกต้องบังคับ

องค์สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช มีนามเดิม
ว่า นักองค์ราชาวดีเป็นโอรสขององค์สมเด็จพระหริรัถยธรรมมหา-
อิศราธิบดีศรีสุริโยประพันธ์ธรรมิกวโรดม มีน้องชาย ๒ คน ชื่อ
นักองค์ศรีสวัสดิ์ ดำรงตำแหน่ง องค์พระหริราชดน้อยไกรแก้วฟ้า
และนักองค์วิตถา เมื่อองค์สมเด็จพระนโรดมฯ สิ้นพระชนม์ ได้
เวนราชสมบัติให้นักองค์ศรีสวัสดิ์ที่พระหริราชดน้อยไกรแก้วฟ้า
เป็นสมเด็จพระเจ้าศรีสวัสดิ์ ครอบครองแผ่นดินเขมรสืบสันตติ-
วงศ์ โดยไม่ยอมมอบราชสมบัติให้แก่โอรสผู้มีนามว่า พระองค์
เจ้าสุทธารสนโรดม

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าศรีสวัสดิ์สิ้นพระชนม์ ราชสมบัติ
ได้แก่ พระเจ้าศรีสวัสดิ์มณฑวงศ์ ผู้เป็นโอรส พระเจ้าศรีสวัสดิ์
มณฑวงศ์มีโอรส คือเจ้าฟ้ามณเฑาะ เป็นมกุฎราชกุมารและทรงกรม
เป็นกรมพระ แต่พอพระเจ้าศรีสวัสดิ์สิ้นพระชนม์ เมื่อพุทธ-
ศักราช ๒๔๘๓ แทนที่ฝรั่งเศสจะสถาปนาเจ้าฟ้ามณเฑาะ ผู้เป็น
รัชทายาท เป็นกษัตริย์ต่อไป กลายเป็นยกเอาหม่อมราชวงศ์
นโรดมสีหนุ ผู้เป็นลูกหม่อมเจ้านโรดมสุรามฤตขึ้นเป็นกษัตริย์
แทน (หม่อมเจ้านโรดมสุรามฤตเป็นลูกพระองค์เจ้าสุทธารส
นโรดม) ขณะนั้นหม่อมราชวงศ์นโรดมสีหนุ ยังเป็นเด็ก และ

เรียนหนังสืออยู่ที่วิทยาลัย ลิเซซ็องเซอว์โลบา ไช่ฉ็อง

เรื่องราวของกษัตริย์เขมรยุ่งยากมาก สมดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระบรมหาราช ทรงพระราชทานข้อวินิจฉัยไว้ว่า เกิดแตกแยกจนเป็นสามก๊กในราชวงศ์เขมร คือ พระนโรดมก๊กหนึ่ง พระศรีสวัสดิ์ก๊กหนึ่ง นักองควัดตักก๊กหนึ่ง ผลของการแตกแยก ก็ต้องเสียเมืองให้แก่ฝรั่งเศสในที่สุด

ผู้ได้อ่านเอกสารทางประวัติศาสตร์เรื่องนี้ จะเห็นได้ว่าประเทศไทยเราดำเนินกศโลบายในการปกครองเขมรด้วยดีมาตั้งแต่แรก และได้พยายามทุกวิถีทางที่จะให้เขมรอยู่ร่วมเป็นป็นสุขฉันลูกหลานตามทพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหฤทัยถึงสมเด็จพระเจ้าศรีสวัสดิ์ แต่น่าเสียดายที่เขมรต้องไปขึ้นแก่ฝรั่งเศสสิ้นเชิง เมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๐ เป็นอันว่าไทยได้เสียดินแดนเขมรและเขมรกลายเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสไปตั้งแต่คราวนั้น

สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี หวังว่าบรรดาผู้ที่ได้อ่านเอกสารทางประวัติศาสตร์เรื่องนี้ คงจะพอใจโดยทั่วกัน

สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี

๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๕

สารบัญ

หน้า

๑. ไทยสถาปนาภคัตริย์เขมร	๑
๒. พระบรมราชปฎิญา	๒๑
๓. คำให้การของหลวงศรีเสนา	๒๖
๔. พระราชหัตถ์เลขาฯ รัชกาลที่ ๕ ทรงอาณัติสุภอักษร	๓๒
๕. สุภอักษรองค์สมเด็จพระหริรัถย์ฯ ขอศัสตราวุธ	๓๓
๖. สุภอักษรองค์สมเด็จพระหริรัถย์ฯ ถวายรายงานรบญวน	๓๕
๗. องค์สมเด็จพระหริรัถย์ฯ ถวายเครื่องมงคลราชบรรณาการ	๔๒
๘. พระบรมราชโองการเตือนให้ถวายรายงาน	๔๓
๙. องค์สมเด็จพระหริรัถย์ฯ รามมหาอิศวราชิปตีถวายช้าง	๔๘
๑๐. องค์สมเด็จพระหริรัถย์ฯ ถวายรายงานอาการประชวร	๔๕
๑๑. รายงานขอราชการเมืองอดงมีไชย	๕๐
๑๒. พระขานนุชิตชาญไชยจางวางบอกเรื่องพระยาอภัยภูเบศฯ	๕๒
๑๓. หนังสือสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะถึงพระยาคทาทรชนรินทร์	๕๗
๑๔. พระราชดำริเรื่องโกศศพองค์สมเด็จพระหริรัถย์ฯ	๖๐
๑๕. ข่าหลวงไทยรายงานขอราชการเมืองอดงมีไชย	๖๖
๑๖. โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบมราชไปฟังราชการเมืองพระตะบอง	๖๘
๑๗. องค์สมเด็จพระนโรดมองค์พระหริราชคณย์ขอพวงพระบารมี	๗๐

(๖)

๑๘.	องค์สมเด็จพระนโรดมกับพระหริราชคณัษัรพญานรพแภกจาม	๗๖
๑๙.	ข้าหลวงเมืองพระตะบองถวายรายงานเขมรบรรพญวน	๘๐
๒๐.	โอรสธิดาองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราชิบัติ	๘๒
๒๑.	โปรดเกล้าฯ ให้แบ่งมรดกองค์สมเด็จพระหริรักษั	๘๔
๒๒.	พระบรมราชโองการให้องค์สมเด็จพระนโรดมถวายคำชี้แจง	๘๘
๒๓.	พรรณนาความวุ่นวายในเมืองอุดมไซ	๙๑
๒๔.	พระราชหัตถ์เลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๙๘
๒๕.	หนังสือสัญญาาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส	๑๐๓
๒๖.	สัญญาที่องค์สมเด็จพระนโรดมฯ ว่าถูกบังคับให้ลงนาม	๑๐๕
๒๗.	องค์พระนโรดมฯ กราบทูลว่าถูกบีบบังคับให้ทำสัญญา	๑๑๐
๒๘.	พระราชทานพระบรมราโชวาทแด่องค์สมเด็จพระนโรดม	๑๑๕
๒๙.	พระราชหัตถ์เลขากระแเสพระราชดำริถึงพระยาราชวราณุกูล	๑๑๗
๓๐.	เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่พาพระหริราชคณัษัไปพระตะบอง	๑๒๐
๓๑.	พระราชหัตถ์เลขาพระราชทานราชทูต	๑๒๒
๓๒.	พระราชหัตถ์เลขาพระราชทานราชทูต	๑๒๖
๓๓.	หนังสือสัญญาาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส	๑๓๑
๓๔.	สัญญาภาษสุรา ร้อยชักสาม	๑๓๔
๓๕.	สัญญาแก้อ้อสัญญาสุรา	๑๓๖
๓๖.	ตราสมุหนายกถึงผู้รักษามืองนครเสียมราฐ	๑๓๗

พ.เจ.ม.๑๖๒๕๐

กรมหลวงตำบ.ก.ม.ก.พ.

สวนกุหลาบ

วันที่ ๑๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๖๘

กรมตำรวจ

สำเนาจดอักษรเมื่อ
 ๒๕๓๒ ฉบับที่ได้อ่าน
 สืบจาก ฉบับของกรม
 ที่เขียนหนังสือชื่อ
 หลักเกณฑ์ในพงศาวดาร
 ได้ แลแนบตามมติ
 แลตามทำเนียบองคร
 ใต้อาณัติ สอนกัน
 กับที่ได้อ่านสืบสืบ
 แต่เด็ก ๆ ที่ทำหนังสือ

รัชชูปถอปปตทชไต ไหว
 ใจเมื่ออเจมรไต ที่
 วจิวกเพช:ทท นริรัชช
 หนนทท ททจันสิคคพม
 อยุ่กขญาม ฟรังเศช
 1-เศสชวิร...
 ทชเสีวาเตเรื่อ
 ทชเป็ลดเป็ลนทกจ
 ไหมมีกจ็ทททที่เท
 จ:มาข้อบอปกอ้อ
 เตท่นอชทชทท
 เตกอนม้นเป้นเซม
 ม้น วัคทททในตุล

วัชระมขบขันธ์ ได้ดกม
 เปนไปของเมื่อ๖๖๖
 สก๖ ในกรณี๖๖๖
 ตีกกับยว ตมเทศาเนตได
 ในรัชกาลที่ ๓ แรม
 . ๕๕

แต่มขบขันธ์ระดม
 จอที่เปม สักตย อมชก
 ให้มระดมต๖๖๖ มขบ
 เรื่อง๖๖๖ กขเปม ๓ก
 ตีกขบขันธ์กขขันธ์
 สิวีสวีสกขขันธ์
 วัชระกขขันธ์ ผู้เปล

นพปัสสัณฺณู ญาณมิตฺตชาต,
 หลวงเล็ก โหม่ใช้พื่อ
 ทำแท่งพระเทศอโศก
 สืบโลกกลางตีพิมพ์
 ได้ส่งสมถตีพิมพ์
 ๘ | ๘

สวัสดิมงคล

(โปรดอ่านรายละเอียดในหน้า ๓๒)

ไทยสถาปนาक्षัตริย์เขมร

๑ เรื่องดินแดนเขมร

มีพระบรมราชโองการ มาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สหุทธสมมติเทพยพงษวงษชาติศวรกษัตริย์ วรชติยราชินิกโรคม จากวันครบมมหาจักรพรรดิราชสงกาษ บรมชรรมิกรมหาราชาธิบดีราชบรมนารถพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นครออบครองเป็นเจ้าของแดนดิน ซึ่งเป็นเขตแขวงเมือง ถิ่นน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทงปวง แลเป็นที่พึ่งแก่เมืองประเทศราชต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงคือเมืองลาวเมืองกัมพูชาแลมลายูประเทศอื่น ๆ ให้ประกาศ ความที่จะว่าต่อไปนี้ แก่ชนทั้งปวงหรือผู้หนึ่งแลพวกหนึ่ง ซึ่งจะได้อ่านแลฟังคำประกาศนี้ ว่าด้วยเมืองกัมพูชาคือเมืองเขมร ที่มีชาวบ้านชาวเมืองเป็นชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง ถิ่นพระพุทศศาสนาโดยมาก แลปะปนด้วยแขกจามแลจีน แลชนที่เป็นเชื้อสายฝรั่งเศสแลโปรตุเกศเดิมบ้าง ได้เป็นอาณาจักรน้อยตั้งอยู่ในระหว่างเขตแดนต่อกันกับพระราชอาณาจักรสยาม แลอาณาจักรญวน เป็นแผ่นดินใหญ่เพราะมีเจ้าแผ่นดิน มีอำนาจกว่าเขมรทั้งสองฝ่าย เจ้านายฝ่ายเขมรมีอำนาจน้อยกว่าพระเจ้าแผ่นดินสยาม แลเจ้าแผ่นดินญวนมานานแล้ว แต่ได้ยึดตามหนังสือพงศาวดารเมืองเหนือบ้าง ได้อ่านตามเสาศิลลาจารึกของโบราณบ้าง ได้ความว่าในก่อน ๗๐๐-๘๐๐ ปีแต่บัดนี้ขึ้นไปนั้น เมืองเขมรเป็นเมืองมีอำนาจใหญ่โตครอบงำมาจนถึงเมืองลพบุรี เมืองศรีอยุธยาเดิมแลเมืองไชยศรีที่แขวงนครไชยศรี แผ่นดินไทยฝ่ายใต้ทั้งปวงนี้ ก็ยังเรียกว่า

* เรื่อง 'ประกาศเรื่องแผ่นดินเมืองเขมร' นี้ เป็นพระราชนิพนธ์ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ค้นฉบับมาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

เป็นแผ่นดินก็มีพญาต่อกันกับแผ่นดินมอญ ที่เรียกว่าเปกุงชาวดี แผ่นดินไทยฝ่ายเหนือก็ยังต้องเสียส่วยส่งบรรณาการแก่เมืองเขมรอยู่ เมืองเขมรในครั้งนั้น พระนครทมิฬที่เรียกอีกคำหนึ่งว่าพระนครหลวง เป็นเมืองหลวงของเขมรว่าสร้างแต่ครั้งแผ่นดินเจ้าเขมรชื่อ พระเจ้าประทุมสุริยวงศ์กว่า ๑,๐๐๐ ปีเศษมาแล้ว ภายหลังจากอำนาจเจ้าแผ่นดินในวงศันนั้น เสื่อมไปในประเทศของแผ่นดินเขมรนั่นเอง เมืองไกล ๆ ก็ตั้งตัวเป็นใหญ่เป็นเจ้าแข็งเมืองขึ้นในที่ต่าง ๆ แล้วก็รบพุ่งกัน ด้วยเหตุนี้จึงได้ยินเรื่องแต่โบราณว่า เมืองศรีอยุธยาเดิมก็ดี เมืองลพบุรีก็ดี เมืองไชยศรีก็ดี ก็ได้มีผู้ตั้งตัวเป็นเจ้ายกยศเป็นพระมหากษัตริย์ทุกเมืองก่อนแต่ ๗๐๐-๘๐๐ ปี ภายหลังจากนั้นขึ้นไป ครั้นภายหลังก่อนแต่บัดนี้ขึ้นไปในระหว่าง ๖๐๐-๗๐๐ ปีนั้น สมเด็จพระร่วงทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าอรุณราช เป็นพระเจ้ากรุงสยามฝ่ายเหนือเสด็จครอบครองเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัย ที่เรียกว่าเมืองสวรรคโลก ได้มีอำนาจเอาไชยชนะตลอดลงมาจนกระทั่งถึงชายทะเล จนถึงเมืองนครศรีธรรมราชก็ต้องมาเป็นเมืองออกถวายบรรณาการแก่กรุงสุโขทัยกรุงศรีสัชนาลัย ได้ความว่าครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าอรุณราช ได้ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมเสียส่วยแก่เมืองเขมรเพราะได้กระด้างกระเดื่องต่อเมืองเขมร แต่ครั้งพระเจ้าธรรมราชาโตกราชผู้สมเด็จพระบิดาสมเด็จพระร่วงนั้นมาแล้ว ฝ่ายเขมรก็มีอำนาจอ่อนมานานแล้วหาอาจทำประการใดได้ไม่ ถึงแผ่นดินเขมรที่มาเป็นส่วนฝ่ายไต่ของแผ่นดินไทยนั้น ก็แข็งเมืองแก่เมืองหลวงพระนครทมิฬนั้นมาเสียนานแล้ว ต่อภายหลังสมเด็จพระร่วงได้สวดยสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้าอรุณราชแล้วจึงได้ไชยชนะประเทศของเมืองเขมรที่แข็งเมืองแก่เมืองหลวงพระนครทมิฬอยู่นั้นมาอยู่ในอำนาจ ด้วยเหตุนี้จึงไม่ได้เป็นศึกกับเมืองหลวง-

นครทม เพราะเหตุที่ไปเอาประเทศแผ่นดินเขมรเคิมมาเป็นแผ่นดินของ
 ไทยนั้น ตั้งแต่บัดนั้นมาประเทศแผ่นดินฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองไชยนาทลงมาจน
 กระทั่งทะเล ก็ได้มีนามว่าเป็นเมืองไทยใต้ เชื้อวงศ์เจ้านายฝ่ายเขมรที่
 เนื่องลงมาแต่พระเจ้าประทุมสุริยวงศ์ผู้สร้างพระนครทมนั้นก็สวรสถูกลงไป
 สดุดพระวงศ์ลงเพียงเจ้าหญิงเป็นราชินี ขึ้นครองแผ่นดิน เพราะไม่มีเจ้าผู้ชาย
 จะสืบพระวงศ์ เจ้าหญิงนั้นมีคำเล่ามาว่า ครั้นได้สมบัติเป็นเจ้าแผ่นดิน
 แล้ว พระยาพระเขมรทั้งปวงยอมให้หาชายไว้ใช้ชิตตามชอบพระทัยเจ้าหญิง
 ราชินีพระองค์นั้นบ่าวร้องให้หาชายที่รูปร่างมาเลือกทุกบ้านทุกเมือง แลแต่ง
 คนให้ไปเที่ยวสืบหาชายรูปร่างในแผ่นดินใกล้เคียงต่าง ๆ ด้วย ภายหลัง
 เลือกได้ชายรูปร่างในเขมรสองคน เอามาเลี้ยงไว้ใช้ชิตในวัง แล้วยังให้
 สืบเสาะหาต่อไป ภายหลังผู้รับอาสาไปเที่ยวสืบแต่ไกล ได้ชายไปแต่แผ่นดิน
 เขมรเก่าซึ่งกลายเป็นแผ่นดินไทยฝ่ายใต้แล้วนั้นคนหนึ่ง พาไปถวายราชินี
 เจ้าแผ่นดินเขมร ๆ ก็ชอบพระทัยชายคนนั้นจะรับเลี้ยงไว้ด้วย ชายทั้งสองที่
 อยู่ก่อนมีความหึงหวงไม่ยอมให้อยู่ ชายที่เลือกไปจากแผ่นดินไทยนั้นก็ไม
 ยอมอยู่ จะใคร่มาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมใกล้พระบิดามารดาแลญาติ เจ้าแผ่นดิน
 เขมรจึงได้มาขอแต่ผู้ครองฝ่ายไทย สร้างเมืองเมืองหนึ่งคือ เมืองนคร
 นายกอยู่ในแผ่นดินไทยฝ่ายใต้ ใกล้กับอาณาจักรเมืองเขมร ให้ชายผู้นั้น
 กับบิดามารดาแลญาติอยู่ ผู้ครองฝ่ายไทยก็ยอมให้สร้าง ครั้นสร้างเมือง
 นครนายกแล้ว ราชินีเจ้าแผ่นดินเขมรผู้หญิง ก็เสด็จมาอยู่ที่เมืองนคร
 นายกกับชายผู้นั้นบ้าง กลับไปเมืองหลวงพระนครทมบ้าง ครั้นเมื่อไป ๆ
 มา ๆ อยู่ด้วยกัน ได้ยินว่าราชินีเจ้าแผ่นดินเขมรผู้หญิงนั้น ก็ประชวรสิ้นพระชนม์
 เสีย ไม่มีราชบุตรสืบพระวงศ์ต่อไป จึงมีเขมรในพระนครทมที่คนนับถือ

มากตั้งตัวเป็นเจ้าของใหญ่ ครอบครองแผ่นดินเขมรมาหลายชั่วตระกูล จนถึงเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งซึ่งเป็นที่สวดงศ์นั้น ในครั้งนั้นมีบุรุษผู้หนึ่งเป็นชาวไต้หวัน ปลุกแดงมีรสอันหวานมากกว่าแดงเจ้าของอื่นในแผ่นดินเขมรเป็นอัครจรรยา โพรบ้านพลเมืองเล่าลือกันว่าบุรุษผู้นั้นอัครจรรยา มีบุญมาก นับถือมาก เจ้าแผ่นดินเมืองเขมรจึงให้หาบุรุษนั้นมาบังคับว่า แดงในไร่ของบุรุษนั้นมีเท่าไร ให้มาขายแก่ในหลวงทั้งสิ้น อย่าให้ขายแก่ผู้อื่นเลย ถ้ามีผู้ใดเข้าไปลักแดงให้ฆ่าเสีย ครั้นภายหลังมาเจ้าแผ่นดินองค์นั้นทราบข่าว ชาวบ้านชาวเมืองนับถือบุรุษชาวไต้หวันหวานนั้นมาก ก็มีจิตคิดริษยา จะใช้ผู้อื่นไปทำร้ายแก่บุรุษนั้นก็ไม่วางพระทัย เวลากลางคืนจึงลอบเสด็จเข้าไปด้วยหวังว่าจะทำร้ายแก่บุรุษเจ้าของไต้หวันแดง บุรุษเจ้าของไต้หวันแดงสำคัญว่าโจรก็ให้ประหารด้วยหอก เจ้าแผ่นดินเขมรองค์นั้นสิ้นชีวิตอยู่ในไร่แดงนั้น ครั้นนั้นคนทั้งปวงเป็นอันมากเห็นพร้อมกันว่าบุรุษเจ้าของไต้หวันแดงหวานนั้นเป็นผู้มีบุญแท้ จึงบันดาลให้เจ้าแผ่นดินนั้นบัญญัติสาส์นให้อาณัติให้ฆ่าคนเป็นผู้น่าเกลียดแล้วเสด็จเข้าไปให้บุรุษนั้นฆ่าเสียเองเป็นอัครจรรยา ถ้าจะยกแผ่นดินไปให้ผู้อื่นบ้านเมืองก็จะไม่เป็นสุขต่อไป เจ้าแผ่นดินที่สิ้นชีวิตแล้วนั้น ก็ไม่มีราชบุตรราชธิดาที่เป็นชาย มีแต่ราชธิดาอยู่องค์หนึ่ง ครั้นจะยกขันให้เป็นราชินีเหมือนอย่างครั้งหลัง ในที่สุดพระวงศ์สมเด็จพระเจ้าประทุมสุริยวงศ์นั้น ก็กลัวจะวุ่นวายหาชายสองชายสามไปอย่างก่อน เพราะฉะนั้นจึงได้ปรึกษาร่วมกัน อัญเชิญชายชาวไต้หวันหวานนั้นมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินให้อยู่กับราชธิดา เรียกว่าพระเจ้าแดงหวาน จึงได้มีราชโอรสราชธิดาปนัดคาสืบ ๆ ต่อมาจนเจ้านายฝ่ายเขมรในกาลบัดนี้นาน ๕๐๐ ปีขึ้นไป ๖๐๐ ปีลงมา วงศ์แดงหวานตั้งชนเมื่อแผ่นดินเขมรมีอำนาจอ่อนหย่อน

ไปแล้วนาน หาได้เป็นเจ้าของแผ่นดินใหญ่ดังกล่าวแล้วนั้นไม่ ถึงกระนั้น เพราะเจ้านายฝ่ายเขมรพวกแดงหวานนั้น มีเชลยวงศ์สืบสาวรายยืตต่อมาใน ผู้ครองแผ่นดินเขมรนั้นนานกว่า ๕๐๐-๖๐๐ ปีมาแล้ว สกุนต์เจ้าจำพวกหนึ่ง^๕ เป็นที่นับถือของเขมรทั้งแผ่นดินกัมพูชามาก แต่เพราะเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร อำนาจน้อย มีเมืองตั้งอยู่ในระหว่างเมืองมีอำนาจใหญ่ทั้งสอง ต้องฝากตัว อ่อนน้อมพึ่งพิงอิงอาศัยเมืองไทยบ้างเมืองญวนบ้าง เมื่อใดขุนซังหมองหมาง กับไทย ก็เหินผ่นไปพึ่งพิงอิงเมืองญวน เมื่อถูกรบกวรวังแค้นแค้นแล้ว ก็กลับข่วนปรวนแปรเหมาหาไทยเล่า ลางที่เจ้านายฝ่ายเขมรนั้นเกิดวิวาท กันแล้วก็ย้ายแยกแตกเป็นพวกเป็นเหล่า ข้างหนึ่งไปพึ่งญวนข้างหนึ่งมาพึ่ง ไทยรบกวกันไป ข้างไหนมีกำลังขึ้นได้เป็นเจ้าเป็นนาย เจ้านั้นนายนั้น สันตนับถือข้างไหน ก็พาไพร่บ้านพลเมืองโอนอ่อนไปอยู่ข้างนั้น ถ้ามีใช้ เจ้าในสกุนต์แล้วจะให้ผู้นั้นมาเป็นเขมรด้วยกันก็ดี ให้ได้ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินเขมรไม่ได้ ไม่มีใครยินยอมเลย คงต้องเลือกสันตเอาผู้ซึ่งเกิดในสกุนต์ เจ้านั้นคือผู้ใดจะเป็นที่ชอบใจของชนทั้งปวงนั้นขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร จะว่าแต่การในเร็ว ๆ ภายใน ๑๐๐ ปีลงมา ตั้งแต่เวลาองค์สมเด็จพระอู๋ทัย ราชาราชตน ซึ่งเป็นอัยการบิดขององค์สมเด็จพระวิริยราชมมหาอิศราธิบดี ที่ถึงพิราลัยไปในเร็ว ๆ ยังไม่ลุเลิกศพออยู่ที่เมืองอุคงมีไชยบัณฑนั้น แต่ครั้ง แผ่นดินกรุงพระมหานครศรีอยุธยาโบราณราชธานี ก็ได้เคยมาพึ่งพระบารมี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเก่า ถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทองเป็นเมืองออกอ่อนน้อม ครั้นกรุงศรีอยุธยาเก่าเสียแก่พม่าซำศึกแล้ว จึงหันไปพึ่งพิงอิงอำนาจเจ้าเวียดนามเก่า ครั้นเมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีตั้งขึ้น สมเด็จพระอู๋ทัยราชาราชตนวิวาทรบกันจนกับนักองคราม* ซึ่งเป็นญาติอยู่ในเชลยวงศ์เจ้าแผ่นดินเมืองเขมรเก่า

* รือ นน หรือ โนน

ด้วยกันนกงศ์รามแพ้มเด็จพระอุทัยราชาธิราชคน ๆ ให้จับนกงศ์ราม นก
 วงศ์รามหนีได้จึงเข้ามาสวามิภักดิ์อยู่กับเจ้ากรุงธนบุรี ๆ จะช่วยนกงศ์รามให้
 ได้เมืองเขมรจึงแต่งผู้รับใช้ให้ไปทวงดอกไม้เงินดอกไม้ทองว่าสมเด็จพระอุทัย
 ราชาธิราชคนแต่ก่อนเมื่อครั้งแผ่นดินกรุงเก่าเคยมาอ่อนน้อมค่านับถวายคัน
 ไม้เงินต้นไม้ทองเครื่องราชบรรณาการอยู่อย่างไร บัดนี้เมืองไทยมีเจ้าแผ่นดิน
 ใหญ่ตั้งขึ้นแล้ว ให้เมืองเขมรออ่อนน้อมถวายบรรณาการอย่างแต่ก่อน องค์
 สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชคนไม่ยอม เถียงว่ามีชั่วโมงศพระเจ้าแผ่นดินเก่า
 เจ้ากรุงธนบุรีจึงแต่งกองทัพใหญ่ออกไปทั้งทางบกทางเรือ จะตีเอาเมืองเขมร
 ทั้งสิ้นให้แก่ก้องศ์ราม ครั้งนั้นสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชคนสู้ไม่ได้ต้องทิ้ง
 เมืองบรรทายเพชรไปอาศัยแผ่นดินญวน ภายหลังเจ้าเวียงคนามเก่าช่วย จึง
 ได้คืนมาอยู่เมืองบรรทายเพชรดังเก่า ถึงกระนั้นเจ้ากรุงธนบุรียังได้เขตแดน
 เขมรไว้ในอำนาจหลายเมือง จึงให้นักพระวงศ์รามไปตั้งอยู่ที่เมืองกำปอด
 แล้วคิดอ่านรบกวณเขมรต่อไป ครั้งนั้นอำนาจญวนอ่อนลงเพราะมีศึกข้าง
 เมืองตั้งเกีย ไม่ใคร่จะมาช่วยเขมรได้ดังนี้ องค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชคน
 จึงมายอมอ่อนน้อมค่านับถวายบรรณาการแก่เจ้ากรุงธนบุรี ภายหลังเมื่อชรา
 ลงแล้วมีความกริ่งเกรง ว่านกงศ์รามจะพึงบุญเจ้ากรุงธนบุรีแล้วคิดอ่านเอา
 เมืองเขมรทำอันตรายแก่บุตรหลานและพระยาพระเขมรทั้งปวงต่อไป จึงได้
 เอาใจดีต่อยอมยกแผ่นดินเขมรให้แก่ก้องศ์ราม แล้วขอตัวออกจากที่เจ้า
 กรุงกัมพูชาแล้วอยู่ไปไม่ช้าก็ถึงแก่พิราลัย นกงศ์รามได้เป็นเจ้าแผ่นดินเมือง
 เขมรแล้วมีนามว่าสมเด็จพระรามาริบัติแล้วก็มาพึ่งพิงอาศัยอยู่ในอำนาจเจ้า
 กรุงธนบุรีฝ่ายเดียวไม่ได้พึ่งญวน ครั้นสืบมาองค์สมเด็จพระรามาริบัตินั้นม
 ความซุนซ่องหมองหมางกับพระยาพระเขมรผู้ใหญ่หลายนาย เพราะการดูร้าย

ต่าง ๆ พระยาพระเชมรพวคนั้นก็กลับไปพึ่งพิงอิงอำนาจญวน แล้วคิดการ
 กระด้างกระเดื่องต่อสู้กับสมเด็จพระรามาธิบดี จักรพรรดิสมเด็จพระรามาธิบดีใน
 สำเร็จโทษเสีย แล้วยกย่องนักพระองค์เองผู้ราชชนนีน้อยของสมเด็จพระ
 อุกุทัยราชาธิราชคน มีชนม์พรรษาเพียง ๗ ปี ขึ้นเป็นที่เจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี
 แล้วพระยาพระเชมรผู้ใหญ่ ๓ นาย ซึ่งคิดร้ายแก่สมเด็จพระรามาธิบดีใน
 นั้น ว่ากล่าวราชการบ้านเมืองอยู่ เจ้ากรุงธนบุรีทราบเหตุแล้ว ให้มีห้อง
 ตราไปขอเอาตัวพระยายมราชแบน ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระรามา
 ธิบดีในนั้นเข้ามาไล่เลียงไต่ถาม ได้ความว่าพวกพระยาพระเชมร ซึ่งคิด
 ร้ายแก่องค์สมเด็จพระรามาธิบดีในนั้น คิดอ่านไปสมคบเอาอำนาจ
 ญวนที่เมืองไซ่ง่อนเป็นที่พึ่ง เจ้ากรุงธนบุรีมีความพิโรธ จึงให้จัดแจงแต่ง
 กองทัพใหญ่ยกออกไปกำราบปราบปรามเมืองเชมร เพื่อจะให้คืนมาอยู่ใน
 อำนาจ แล้วจะจัดแจงการบ้านเมืองเสียใหม่ กองทัพยกไปถึงเมืองบัตบอง
 แลเมืองนครวัดแล้ว ฝ่ายพระยาพระเชมรสามนายนั้นก็จัดแจงแต่งตั้งกองทัพ
 สู้เป็นสามารบ การกองทัพทั้งสองฝ่ายยังระงอมเป็นเชิงกันอยู่ยังไม่ได้รับกัน
 ฝ่ายข้างกรุงธนบุรีนั้น เจ้ากรุงธนบุรีเสียอารมณ์ไป ประพุดคิดการผิดต่าง ๆ
 ก่อเหตุให้บ้านเมืองเป็นจลาจล จนถึงมีคนร้ายเข้าคิดกันเป็นอันมาก ล้อม
 วังจับเจ้ากรุงธนบุรีเสีย เมื่อฝ่ายกรุงธนบุรีมีเหตุใหญ่ดังนี้ กองทัพไทยที่ยก
 ไปก็ต้องยกกลับมา จัดแจงการบ้านเมืองฝ่ายสยามให้เรียบร้อยราบคาบ การ
 ที่เรื่องเมืองเชมรก็เป็นอันระงอมอยู่ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามเป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบัน
 นี้ ได้เสด็จเสด็จถึงฉะเชิงเทราสมบัดแล้ว ทรงสร้างกรุงเทพมหานคร อมรรัตน
 โกสินทรมณีนครหายุทธยานขึ้น ทรงทำนุบำรุงแผ่นดินฝ่ายสยามนี้ ให้มี

อำนาจเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ฝ่ายพระยาพระเชมรสามนาย ซึ่งเป็นใหญ่ใน
แผ่นดินเขมรในครั้งนั้น ก็เกรงพระบรมเดชานุภาพ เขียนใบบอกเข้ามา
อ่อนน้อมต่อพระบารมีให้ทราบทูลขอพระยายมราชแบน ซึ่งเข้ามาค้างอยู่ใน
กรุงเทพมหานครแต่ก่อนนั้น ให้ออกไปช่วยราชการรักษาเมืองเขมร พระ-
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดอำนวยการให้ ออกไปตามประสงค์
ครั้งพระยายมราชแบนออกไปอยู่ในเมืองเขมรไม่ช้า ก็เกิดวิวาทกันขึ้นกับ
พระยาพระเชมรผู้ใหญ่สามนายนั้น เพราะคิดการบ้านเมืองมีตงกัน พระ-
ยายมราชแบนจับพระยาพระเชมรผู้ใหญ่สามนายนั้นฆ่าเสีย แล้วก็ขึ้นเป็น
ผู้ใหญ่นำขุนนางนักรบของตัวเอง ซึ่งเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี มีชนมายุเยาว์
นั้นรักษาแผ่นดินอยู่ไม่ช้า พวกแขกจามเป็นอันมากคุมสมัครพรรคพวกทำการ
กระด้างกระเดื่อง ต่อผู้ครองแผ่นดินเมืองเขมร พระยายมราชแบนกับพระ-
ยาพระเชมรจะกำราบต่อสู้เอาชนะมิได้ จึงได้พำนักพระองค์เองเจ้ากรุง
กัมพูชากับเจ้าผู้หญิงเป็นพระท้าวสององค์ เป็นพระเรียมสตรีสององค์เข้ามา
พึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพมหานคร ภายหลังพวกญวนทราบว่ามีเมืองเขมร
เป็นจลาจล ก็ยกขึ้นมาช่วยกำจัดพวกแขกจาม แล้วก็ยึดเอาเมืองเขมรฝ่ายใต้
ไว้ในอำนาจ แต่เมืองเขมรฝ่ายเหนือคือเมืองบัตของเมืองนครวัดแลอื่น ๆ
ยังคงอยู่ในอำนาจฝ่ายกรุงเทพมหานคร ภายหลังเจ้าเวียดนามเสียเมืองเว้
แก่องโกลเซิน ญวนสิ้นอำนาจไป อังเชียงสีอราชบุตรเจ้าเวียดนามตั้งทั้ง
เมืองหนี เข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพมหานคร ครั้นนั้นญวนที่เข้ามา
ครอบงำยึดเอาเมืองเขมรไว้ นั้น ก็เสื่อมถอยน้อยอำนาจเหลือภัยไป พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีพระราชโองการดำรัสให้พระยายมราช-
แบนกลับไปรักษาแผ่นดินเมืองเขมรทำนุบำรุงไว้ให้หนักพระองค์เอง ซึ่ง

ยังมีชนมาอยู่เข้าช่วยอยู่ ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงท่านบำรุงสั่งสอนอยู่ใน
 กรุงเทพมหานครหลายปี ครั้นมาเมื่อปีขาลจศกศักราช ๑๑๕๖* นักพระองค์
 เองเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีมีชนมาอยู่ได้ ๒๑ จึงได้ทรงพระมหากรุณาพระราชทาน
 อภิเศก ให้มีนามว่าองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีศรีสุริโยประพันธ์ มี
 สร้อยนามต่อไปอีกโดยสมควร พระราชทานเครื่องยศอย่างสูงเป็นเจ้าประเทศ
 ราชอย่างเอกแล้ว โปรดให้ออกไปครอบครองแผ่นดินเมืองเขมร ซึ่งเป็น
 แผ่นดินเดิมของพระบิดา ก็สมเด็จพะอุทัยราชาธิราชตน ตามสกุลวงศ์
 แลให้สมประสงค์พระยาพระเชมรผู้ใหญ่น้อยผู้ใหญ่ ตลอดจนไปจนไพร่ฟ้าข้า-
 แผ่นดินเมืองกัมพูชา โปรดให้องค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเป็นเจ้าเป็น
 ใหญ่ในแผ่นดินเขมรทั้งสิ้น ขอยกไว้แต่แดนดินของเขมรเป็นเอกเทศ คือ
 แขวงเมืองบัตบองเมืองนครวัด คัดพระราชทานให้อยู่ในอำนาจพระยายม-
 ราชบนซึ่งโปรดให้เป็นพระยาอภัยภูเบศรอยู่ครอบครองแลยกมาขึ้นแก่กรุง-
 เทพมหานครทีเดียว ไม่ได้ขึ้นแก่เมืองบรพทายเพชร เพราะทรงเห็นว่า
 พระยายมราชบน เคยเป็นผู้ใหญ่ได้บังคับบัญชาการบ้านเมืองอยู่ช้านาน
 แลมีความชอบเป็นอันมากมาแต่ก่อน ที่เมืองบรพทายเพชรนั้นโปรดให้สม-
 เด็จเจ้าฟ้าทะละหะออก เป็นผู้ใหญ่สิทธิ์ขาดในราชการท่านบำรุงองค์สมเด็จพระ
 พระนารายณ์รามาธิบดี ให้ว่าราชการบ้านเมืองรักษาแผ่นดินโดยสุจริต
 เป็นประเทศราชใหญ่อันหนึ่งขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร ฝ่ายองเชียงสือ
 ราชบุตรเจ้าเวียงคานมเก่า ซึ่งเข้ามาอาศัยพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพมหานคร
 นั้น มีหนังสือเข้าออกกับพวกพ้องที่เมืองโขงอ่อน ให้ช่องสมผู้คนพลหาหนะ
 ได้มากแล้ว ก็กราบถวายบังคมลากลับไปคิดอ่านทำศึกกับพวกองโกลเซิน

* พุทธศักราช ๒๓๑๑

อยู่ช้านาน ก่อนแต่กาลเมืององค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีได้กลับออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีนั้นมา ภายหลังก็ได้สมความปรารถนา โดยสวัสดิ์มีไชยได้ชนะพวกญวนโกเซ็นทั้งสิ้น ได้เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองญวนมีอำนาจโตใหญ่ยิ่งกว่าเก่า ตั้งแต่นั้นมาผู้ครองฝ่ายญวนก็กลับมีใจเอือมเอิบ จะมาเกลี้ยกล่อมเอาเมืองเขมรไปให้อยู่ในอำนาจ เหมือนอย่างครั้งสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชตน ซึ่งเป็นพระบิดาขององค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเองนั้น แต่องค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเองกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะออกยังถือความซื่อสัตย์ต่อกรุงเพมหานครอยู่ ยังหาเข้าเกลี้ยกล่อมญวนไม่ เป็นแต่รับรองโอกาสปราสัยพวกญวนที่ไปมาโดยฉันทเมืองไมตรี องค์พระนารายณ์รามาธิบดีได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีไม่ช้า อยู่ได้ ๓ ปี ได้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในกรุงเทพมหานครครั้งหนึ่งกลับออกไปแล้วก็ถึงแก่พิราลัย ในบิษะโรงฉศก ศักราช ๑๑๕๔* องค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเมื่อยังอยู่ในกรุงเทพมหานคร มีราชศนัย ๔ คือนักองคัจฉิน ๑ นักองคัพิม ๑ นักองคัสวง ๑ นักองค้อม ๑ นักองคัสวงนั้นเป็นน้องมารดาเดียวกับนักองคัจฉิน ครั้นเมื่อออกไปอยู่เมืองบรรพทายเพชรพร้อมกักราชศนัยทั้ง ๔ นั้น จึงได้มีราชศนัยน้อยอีกองค์หนึ่งชื่อ นักองคัจฉิง ครั้นเมื่อองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีถึงพิราลัยแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะออกก็ได้ยกย่องทำนุบำรุงนักองคัจฉินเป็นราชศนัยใหญ่ ซึ่งเมื่อพระบิดาถึงแก่พิราลัยมีชนอายุเพียง ๖ ขวบนั้นเป็นที่อ้างว่าเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี แล้วทำนุบำรุงรักษาแผ่นดินโดยความซื่อสัตย์ต่อกรุงเพมหานครอยู่ถึง ๔ ปี ในระหว่างนี้นักองคัพิมถึงชีพิตักษัยเสีย ยังคงราชศนัยสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีแต่ ๔ เมื่อนักองคัจฉินมีชน-

* พุทธศักราช ๒๓๓๘

มาได้ ๑๕ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะจึงได้พานักกัจจันเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลี-
 พระบาท ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อเข้ามาครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ้วย
 ถึงอัญมณีสถูปารามในกรุงเทพมหานคร จึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-
 จุฬาโลก ได้พระราชทานเพลิงแล้ว ทรงพระมหากรุณาพระราชทานอภิเศก
 นักกัจจัน ให้เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี พระราช-
 ทานเครื่องยศบรรดาศักดิ์เจ้าประเทศราชอย่างสูง เหมือนกับองค์สมเด็จพระ-
 นารายณ์รามธิบดีผู้พระบิดาของนักกัจจันนั้น แล้วโปรดให้กลับออกไป
 ครอบแผ่นดินกัมพูชา โดยอย่างครั้งองค์สมเด็จพระรามธิบดีนั้นทุกประการ
 พระยาพระเชมรสองนายคือ พระยาจกัฏฐิ ๑ พระยากลาโหม ๑ พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้ใหญ่ช่วยทำนุ-
 บำรุงสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน ว่าราชการแผ่นดินดังสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละ-
 หะนั้นต่อมา ฝ่ายเจ้าเวียงตนาบาลอง คือองค์เชียงสือ เมื่อได้มีอำนาจใหญ่โต
 ขึ้นแล้ว ครั้นทราบไปว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะซึ่งได้เป็นผู้ใหญ่รักษาเมือง
 เขมรแต่ก่อนนั้นถึงอัญมณีสถูปารามเสียแล้ว สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันเจ้าเมือง
 เขมร มีชนมายุเพียง ๑๕-๑๖ ปีคั้งนี้ ก็เห็นว่าเป็นท่วงทีที่จะเกลี้ยกล่อมนั้น
 มากเข้ากว่าแต่ก่อน ก็ช่วยของญวนเมืองไซ่ง่อนแลเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกับ
 เมืองเขมร ให้ทำแก่เขมรต่าง ๆ คือมาเกลี้ยกล่อมบ้าง ชูเชิญบ้างเนือง ๆ มาก
 ไปกว่าแต่ก่อน ภายหลังสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน มีศุภกษัตริย์ให้เข้ามา
 กราบทูลพระกรุณาขอให้นักกัจจันผู้เป็นเจ้าบ่าหลายองค์ ซึ่งเข้ามาพร้อม
 กันกับสมเด็จพระนารายณ์รามธิบดีองค์เองแต่ก่อนนั้น กลับออกไปอยู่ด้วยที่
 เมืองบรรทายเพชร ก็ทรงพระมหากรุณาโปรดให้ไปตามสมัคร นักกัจจัน
 เจ้าหญิงทกองค์ก็สมัคร ยอมกราบถวายบังคมลาถ้อยออกไป แต่นักกัจจัน

องค์หนึ่งนั้น เมื่อยังอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ประสูติพระองค์เจ้าเป็นพระราชบุตร
 ในพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังสองพระองค์มีความรักในพระองค์เจ้าซึ่ง
 เป็นพระบุตรมากนัก ไม่สมควรออกไป จึงต้องค้างอยู่ในกรุงเทพฯ ครั้นเมื่อ
 องค์สมเด็จพระอภัยราชาธิราชจันได้เจ้าผู้หญิงเขมรพวกนั้นออกไปอยู่ด้วยแล้ว
 ก็คิดถึงพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้เข้ามา
 เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในกรุงเทพฯ ครั้งหนึ่ง โดยอย่างองค์พระนารายณ์
 รามธิบดีผู้พระบิดา เมื่อเวลาจะกราบถวายบังคมลากลับไปนั้น พระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระประชวรอยู่ หาใครเสด็จออก ณ พระ
 ที่นั่งจักรพรรดิพิฆาน เป็นสถานที่ขุนนางเฝ้าโดยปกติไม่ เป็นต้นแต่ลงเวลา
 เสด็จออกพระแกลทอดพระเนตรต้นไม้กระดางที่ศาลาสนามจันทร์ เวลาเสด็จ
 ออกนั้นเป็นเวลาว่างไม่มีขุนนางเฝ้า.

สมเด็จพระอภัยราชาธิราชจันมีความรอนใจจะใคร่กลับไปเร็ว ครั้น
 ทราบว่าเสด็จออกพระแกลทอดพระยาพระเชมรเข้าไปกราบทูลถวายบังคมลา
 เอง ไม่มีเจ้าพนักงานกรมมหาดไทยกราบทูลถวายบังคมลาให้ตามอย่าง
 ธรรมเนียม จึงทรงพระราชดำริติเตียนว่า นักองคจันเห็นที่จะเสียจริต
 เสียแล้ว ตัวก็เกิดในกรุงเทพฯ ควรจะรู้การสูงต่ำผิดชอบควรแลไม่ควร
 กับต้นไม้กิริยาอันทลึงเกินการไป พาเอาพระยาพระเชมรเป็นคนห่างคนไกล
 เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบทูลถวายบังคมลาเองไม่ให้เจ้าพนักงาน
 นำนั้นมิชอบเลย เมื่อสมเด็จพระอภัยราชาธิราชจันต้องพระราชดำริดังนี้
 ความก็ถึงมีไปในข้าราชการ มีผู้ต่อว่าต่อขานมากมายหลายปากด้วยกัน
 สมเด็จพระอภัยราชาธิราชจันได้รับความอับยศเป็นอันมาก เมื่อจะกลับไปได้
 ออกปากว่าในกรุงเทพฯ นี้เห็นจะไม่ได้กลับเข้ามาเห็นต่อไปอีกแล้ว ครั้น

เมื่อสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน กับพระยาพระเชมรกราบถวายบังคมลา
 กลับออกไปเมืองบรรทายเพชรแล้ว ก็มีโบบอกเข้ามาว่าเขมรไปตัดไม้กระดาน
 ไว้ในป่าใกล้เขตรแดนญวนเป็นอันมาก พวกญวนคุมสมั้กัพรรคพวกมามากๆ
 แย่งชิงเอากระดานไปเสีย ครั้นจะแต่งคนให้ไปจับกุมก็กลัวจะวิวาทกับญวน
 จะเกิดการรบพุ่งกันขึ้น ด้วยญวนบัดนี้มีกำลังมากขึ้นกว่าแต่ก่อนแล้ว ขอ
 พระบารมีโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมเป็นที่พึ่ง เมื่อความในโบบอกกราบทูล
 พระกรุณาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริจะแต่ง
 กองทัพออกไปให้เป็นกำลังช่วยองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน ให้ต่อสู้
 แก่เมืองญวน ด้วยเรื่องญวนผู้ร้ายล่วงเกินเข้ามาแย่งชิงกระดานของเขมร
 กองทัพยังไม่ทันได้จัดให้ยกไป ก็ทรงพระประชวรหนักลงเสด็จสวรรคต
 จึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ
 บรมราชาภิเศก ในปีมะเส็ง เอกศก ศักราช ๑๑๗๑* ในปีนั้นอำมาตย์
 ท้ามาตีเมืองกลางทางหนึ่ง เข้ามาทางทองธานีด้วยหวังว่าจะเข้ามาตีเอาเมือง
 ราชบุรีทางหนึ่ง ในกรุงเทพฯ ต้องกะเกณฑ์กองทัพใหญ่ออกไปสู้รบพม่า
 จึงได้มีห้องตราไปเกณฑ์เขมรให้ยกกองทัพมาช่วยในการรบพม่าครั้งนั้นด้วย
 ครั้งนั้นสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันจึงกะเกณฑ์พระยาพระเชมรเป็นอันมาก
 เลือกเอาแต่ผู้ที่มีใจซื่อสัตย์สวามิภักดิ์ข้างกรุงเทพฯ ให้คุมไพร่เข้ามากับนัก
 องค์สงวนแลนกองก้อมผู้น้อง แลจัดแจงสิ่งของทูลเกล้าฯ ถวายในเวลาแผ่นดิน
 ใหม่ แลเครื่องฉลองพระเดชพระคุณในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเข้ามาด้วย ครั้นนักองค์สงวนนักกองก้อมแลพระยาพระ
 เชมรเป็นอันมากที่ซื่อสัตย์ต่อกรุงเทพฯ ไม่ได้อยู่ที่เมืองบรรทายเพชรแล้ว องค์

* พุทธศักราช ๒๑๕๒

สมเด็จพระอู่ไทยราชาราชจัน จึงคิดอ่านกับพระยาพระเชมรที่สนิทกับตัวเป็นอันมากว่า จะขึ้นอยู่แก่กรุงเทพฯ ดังก่อนนั้นเห็นจะไม่มีความสุข เพราะเมืองเขมรอยู่ใกล้เมืองญวน ญวนก็มีอำนาจใหญ่โตขึ้นแล้ว ถ้าญวนจะคิดยกกองทัพมาทำแก่เมืองเขมร จะต้องให้กรุงเทพฯ ช่วย ฝ่ายกรุงเทพฯ ก็ยอมมีราชการทัพศึกสงคราม เพราะพม่ายกมาย้ายในเขตแดนด้านตะวันตกเฉียง ๆ เมื่อคราวมีข่าวว่าพม่าจะยกมาอยู่แล้ว ที่ไหนจะจัดกองทัพให้มาช่วยเขมรได้ เพราะเห็นว่าการที่จะกันพม่านั้นเป็นการสำคัญ ถ้าเป็นเวลาไม่มีทัพศึกโดยจะให้ยกมาช่วย ทางก็ไกลกว่าจะมาถึงได้ก็เห็นชาวพลที่มากับอบซามีกำลังน้อย ฝ่ายเขมรอยู่ใกล้กับญวน เมื่อถูกญวนรบจนก็จะยับไปเสียก่อน เหมือนคั่วด้วงกับงาพร้อมกัน กว่าด้วงจะสุกงาก็ไหม้ แต่ก่อนเมื่อครั้งเมืองเวียงคนามยังมีอำนาจใหญ่ ก่อนมีศึกกับองไโกเขินนั้น องค์สมเด็จพระอู่ไทยราชาราชจันซึ่งเป็นพระเจ้าปู่ก็ได้ขึ้นเมืองญวนแต่เดิมมา บังคับรักษาพันธภัยจากกองทัพไทยกรุงธนบุรี ต่อเมื่อเมืองเวียงคนามมีศึกกับพวกองไโกเขิน จึงต้องไปของอ้ออ่อนน้อมแก่กรุงธนบุรี แลต้องยอมยกแผ่นดินให้แก่พระองค์รามตามชอบใจของผู้ครองฝ่ายไทย ต่อเมื่อพระยาพระเชมรผู้ใหญ่ไม่ชอบใจพระองค์รามสมเด็จพระรามาริษตินั้น ก็ได้ไปอาศัยพึ่งกำลังญวนเมืองไซ่ง่อน มาทำลายล้างพระองค์รามลงเสียแล้ว จึงได้ยกองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาริษดีพระองค์เองให้เป็นเจ้าแผ่นดินเขมร แต่แรกนั้นก็ยังพึ่งญวนอยู่ ต่อภายหลังเมืองเวียงคนามเสียแก่พวกองไโกเขิน อำนาจญวนอ่อนไปแล้วแขกจามกำเริบขึ้นในบ้านในเมือง เขมรจึงต้องมาพึ่งกรุงเทพฯ กับคืนสมเด็จพระเจ้ากรุงเวียงคนามยาหลง ได้คืนบ้านเมืองฝ่ายญวนเป็นปรกติตั้งขึ้นแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียงคนามยาหลงก็มีใช้วงศ์อื่น เป็นวงศ์เจ้าเวียงคนาม

เก่าที่เขมรเคยนับถือมา ควรที่เราจะกลับไปเข้าหาอ่อนน้อมเอาเป็นที่พึ่ง คดี
 ครั้งสมเด็จพระเจ้าบุลลพระบิดานั้นจึงจะชอบ ถ้ามีราชการกะเกณฑ์เกิน ๆ
 มาแต่ข้างกรุงเทพฯ จะได้ช่วยขัดไว้บ้างไม่ให้เขมรได้รับความลำบากนัก เจ้า
 เวียดนามก็จะได้มีเมตตาอารีรักแก่เราว่าเป็นเมืองขึ้นพึ่งบุญ จะได้ห้ามไม่
 ให้ญวนที่อยู่เมืองใกล้มาย้ายต่าง ๆ ครั้งนั้นขุนนางพระยาพระเขมรใหม่ ๆ ก็มี
 ความคิดเห็นไปตามสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันนั้นมาก จึงได้คิดกันแต่ง
 ทูตเขมรคุมศุภอักษรแลเครื่องบรรณาการไปขออ่อนน้อมยอมเป็นเมืองขึ้นพึ่ง
 อำนาจเจ้าเวียดนาม ๆ ก็ให้หองตั้งอย่างญวนและให้ตราทองเหลืองมาไว้
 สำหรับแผ่นดินเขมร แล้วให้หองญวนไปมาดูแลให้ขัดแย้งต่อกรุงเทพฯ
 หนึ่ง ๆ

ฝ่ายนักองศ์สงวนกับนักองศ์อ้อม ได้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายสิ่งของเครื่อง
 ราชบรรณาการ แลเครื่องช่วยในการพระบรมศพปรากฏเป็นการทำนองค
 สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน ซึ่งเป็นสมเด็จพระเวียง ก็ครั้งนั้นข้าราชการ
 ในกรุงเทพฯ พุดกันว่ากิจของคสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันหาสมควร
 ไม่ ด้วยการครั้งนี้เป็นแผ่นดินตั้งใหม่ ควรจะให้น้องชายอยู่รักษาเมืองแล้ว
 เข้ามาถวายบังคมรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วยตัวเองจึงจะชอบ เมื่อแผ่นดิน
 ก่อนเสด็จมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเองได้ ครั้นเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ใช้ให้น้อง
 มาแทน ดูเห็นเป็นการไม่มีเคารพ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 ทรงพระปรารภเหตุนี้ จึงทรงยกความชอบนักองศ์สงวนแลนักองศ์อ้อม ซึ่ง
 เข้ามาทูลละอองธุลีพระบาทครั้งนั้น แล้วทรงตั้งนักองศ์สงวนให้เป็นสมเด็จ
 พระมหาอุปโยธา นักองศ์อ้อมให้เป็นสมเด็จพระมหาอุปราช พระราชทาน

เครื่องยศพานทองอย่างใหญ่ แลเต้าน้ำทองแลสิ่งของอื่นเป็นอันมาก แล้วให้มัตราตั้งออกไปทีเดียว ไม่ได้มีศุภอักษรออกไปหาหรือสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันก่อน ครั้นสมเด็จพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราชออกไปถึงเมืองบรพทายเพชรแล้ว สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันก็มีความโหม่นสัสใจมาก ด้วยการที่กรุงเทพฯ ดังสมเด็จพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราชไป ไม่ได้มีศุภอักษรออกไปหาหรือก่อนนั้นเห็นไปว่าเป็นอันเสื่อมเสียเกียรติยศมาก จึงให้หาพระยาพระเชษฐาใหญ่ซึ่งเข้ามาในกรุงเทพฯ กับสมเด็จพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราชนั้น ไปได้ตามการทั้งปวงที่ได้พบได้เห็นเมื่อเข้ามากรุงเทพฯ นั้น แล้วก็เกลี้ยกล่อมชักชวนให้เข้าคิดอ่านในการที่จะคิดขอลดเลิกเครื่องราชบรรณาการที่เคยส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายในกรุงเทพฯ ทุบบ้างแต่ก่อนนั้นเสีย คิดว่าจะไว้ตัวเป็นกลาง ต่อถึงปีที่สามจึงจะแต่งบรรณาการไปค่านับเมืองไทยฝ่ายหนึ่ง เมืองญวนฝ่ายหนึ่งเหมือนกัน พระยาพระเชษฐาพวกนั้นจึงว่าพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพฯ ฟังได้สวดยราชสมบัติขึ้นใหม่ ถ้าไม่ถวายราชบรรณาการเหมือนอย่างแต่ก่อน จะเป็นที่ทรงเห็นไปว่า ไม่นับถือในพระบารมีเหมือนอย่างพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ก่อน จะทรงขัดเคืองแล้วให้ยกกองทัพออกมาทำแก่เมืองเขมร สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันจึงว่าถ้าดังนั้นก็ไปขอกองทัพพระเจ้ากรุงเวียตนามมาช่วย จึงเอาทองแลดวงตราของประธานที่ได้มาแต่เจ้ากรุงเวียตนามนั้นออกกวาดออกอ้าง แล้วก็ให้พระยาพระเชษฐาพวกนั้นไปปรึกษาความคิดนั้นกับสมเด็จพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราชแลนักงศ์ด้วงผู้หนึ่ง แลพระยาพระเชษฐาใหญ่ในหัวเมืองต่าง ๆ สมเด็จพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราช แลนักงศ์ด้วงทั้งสามไม่เห็นชอบด้วย ไม่ยอมเข้าคิดตาม ก็

เป็นความซึ้งซอ้งหมองหมางกันขึ้น พระยาพระเชมวในเมืองบรพทายเพชร
 แลหัวเมืองต่าง ๆ ที่เห็นไปตามสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันก็มี ที่เห็นตาม
 สมเด็จพระมหาอุปโยราชสงวนก็มี ครั้นนั้นพระยาจักรีพระยากลาโหม ซึ่ง
 เป็นผู้ใหญ่สองนาย ปรีกกานั้ว่าเมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกทรงตั้งให้สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี
 ได้ทรงมอบหมายการแผ่นดินให้เราทั้งสอง เป็นผู้ใหญ่นำบำรุงสมเด็จพระ
 อุทัยราชาธิราชจัน ตั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะเก่าเคยฉลองพระเศษพระคุณมา
 แต่ก่อน แลเราทั้งสองก็ได้รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในกรุงเทพ
 มหานคร เมื่อเจ้านายของเรากับพระยาพระเชมวผู้ใหญ่น้อยเป็นอันมากคิดการ
 วุ่นวายไปไม่สู้จวิตต่อกรุงเทพมหานครจันนี้ เราจะพลอยคิดเห็นตามไปด้วย
 กิติ จะนั่งความเสียไม่มีใบบอกเข้าไปให้ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
 กรุงเทพมหานครกิติเห็นจะไม่สมควรแก่เราที่เป็นผู้ใหญ่ใจซื่อสัตย์นั้นเลย
 ความซึ่งพระยาทั้งสองพูดกันนั้น องค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันได้ทราบ
 แล้ว จึงได้คิดการนัดพระยาพระเชมวผู้ใหญ่น้อย ให้ไปประชุมกันเลี้ยงใน
 สวนเป็นการมงคล มีปี่พาทย์ประโคมสัทิต และกระบวนตังกองรักษารอบแล้ว
 จึงให้จับพระยาจักรีพระยากลาโหมทั้งสองนั้น แล้วตัดสินว่าซึ่งพูดกันจันนั้น
 เป็นอันคิดขบถต่อองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน แล้วสั่งให้ฆ่าเสียในสวน
 นั้น การนั้นก็เป็นที่ละคั่งสะเทือนแก่สมเด็จพระมหาอุปโยราชสมเด็จพระมหา
 อุปุราช แลนักองค้ด้วง ซึ่งไม่เข้าคิดด้วย สมเด็จพระมหาอุปโยราชจึงได้
 นัดพระยาสุวรรณคโลกเมืองโพธิสัตว และพระยาพระเชมวอื่นที่เป็นพวกไม่
 เห็นด้วยความคิดองค้สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันนั้น นัดให้มารับที่เมือง
 บรพทายเพชรแล้วละนักมารดาเสียหนีออกจากเมืองบรพทายเพชรในเวลา

กลางคืน แล้วก็พากันไปอยู่เมืองโพธิสัตว์แล้วยึดเอาเมืองอื่นหลายเมืองตั้ง
 ขัดขวางต่ออำนาจเมืองบรรทายเพชร แล้วก็มีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ห้อง
 กล่าวโทษสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันตามเหตุที่เป็นทั้งปวงนั้น จนถึงฆ่า
 พระยาจกรี พระยากลาโหมเสีย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระ-
 ราชดำริพร้อมด้วยความคิดท่านเสนาบดี แต่งให้เจ้าพระยาอภัยภูธรซึ่งใน
 เวลานั้นเป็นเจ้าพระยายมราช เป็นแม่ทัพคุมนายทัพนายกองเป็นพระยา
 พระหลวงหลายนาย กับไพร่พลเครื่องศาสตราอาวุธพอสมควร ปรากฏเป็น
 ผู้มีอำนาจ ไหยกออกมาเมืองเขมร เพื่อจะให้ว่ากล่าวสมเด็จพระอุทัยราชา-
 ธิราชจันตแลสมเด็จพระมหาอุปโยราช ให้ประนีประนอมกันแล้ว จัดแจงการ
 บ้านเมืองเสียให้เรียบร้อยโดยปกติ เจ้าพระยายมราชกับนายทัพนายกอง
 กราบถวายบังคมลาออกมาถึงเมืองพระตะบองแล้ว คิดเห็นว่าถ้าจะมีหนังสือ
 ไปเชิญองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันตแลสมเด็จพระมหาอุปโยราชสงวน
 ให้มาพร้อมกันที่เมืองพระตะบอง แล้วจะได้ว่ากล่าวไกลเกลี่ยจัดแจงการให้
 เรียบร้อยก็เห็นว่าจะหาไปไม่ จึงได้คิดจะยกลงไปถึงเมืองบรรทายเพชรทีเดียว
 เพื่อจะว่ากล่าวให้พร้อมกันกับสมเด็จพระมหาอุปโยราชแลนักองคค์ด้วง แลพระยา
 พระเชมรผู้ใหญ่น้อย เจ้าพระยายมราชจึงได้บังคับให้พระยาสุรสงครามคุม
 ไพร่พลพอสมควรลงเรือล่องไปทางทะเลสาบก่อน เพื่อให้ไปแจ้งความแก่
 องค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันตแลพระยาพระเชมรแลไพร่บ้านพลเมือง
 ว่ากองทัพซึ่งยกออกมาครั้งนี้ ไม่ได้ประสงค์จะรบราฆ่าฟันวันดีเมืองเขมร
 เป็นแต่รับพระราชโองการออกมาเพื่อจะว่ากล่าวไกลเกลี่ย องค์สมเด็จพระ-
 อุทัยราชาธิราชกับสมเด็จพระมหาอุปโยราชพี่น้องซึ่งวิวาทกันนั้น ให้คืนดี

กันเป็นปกติแล้วจึงจัดการบ้านเมืองเสียใหม่ให้เรียบร้อย มิให้พระยาพระ
 เชมรในเมืองนอกเมืองถือแยกย้ายเป็นสองพวกสามเหล่า พระยาสุรสงคราม
 ยกไปถึงท่ากะพงหลวง มีเขมรพวกองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน มาคอย
 สกิดเอาปืนยิงห้ามไม่ให้ขึ้นบก พวกพระยาสุรสงครามก็มิได้ยิงตอบ โบกธง
 ห้ามให้หรือฟังคำประกาศก็หาฟังไม่ เอาปืนยิงไล่จนพระยาสุรสงครามดอยล่า
 ไปหาแม่ทัพใหญ่ ฝ่ายองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจัน เมื่อทราบว่างองทัพ
 ในกรุงเทพมหานครยกออกไป ก็พานักมารดาครอบครัวบุตรภรรยา ลงเรือ
 ล่องทั้งบ้านเมืองเสียหนีไปเมืองญวน สมเด็จพระมหาอุปราชกับนักองค์ด้วงผู้
 น้องห้ามปรามไว้ก็หาฟังไม่ เมืองญวนคุมเรือญวนขึ้นมาหลายลำบ้องกันพา
 องค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันล่องลงไป สมเด็จพระมหาอุปราชกับนัก
 องค์ด้วงด้วยเหตุที่ได้เกียดกันสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชจันมิให้ไปนั้น ครั้น
 ญวนพากันไปจนได้ก็มีความสะอึกตกใจกลัวภัยแก่ญวน จึงพานักมารดา
 ครอบครัวบุตรภรรยาบ่าวไพร่ หนีออกจากเมืองบรรทายเพชรขึ้นมาหาแม่ทัพ
 ใหญ่ ขอให้ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ จะได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะกราบทูลความสมัครสวามิภักดิ์ ขอ
 ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในกรุงเทพฯ แล้ว ไม่สมัครอยู่ด้วยสมเด็จพระ
 พระวิเยม ณ เมืองบรรทายเพชร เจ้าพระยายมราชแม่ทัพก็ได้ส่งสมเด็จพระ
 มหาอุปราชกับนักองค์ด้วง เข้าไปยังกรุงเทพฯ ตามสมัคร แต่สมเด็จพระมหา
 อุปุโยราชนั้น ยังให้ตั้งวังรออยู่ที่เมืองโพธิสัตร์เอาใจเขมรไพร่บ้านพลเมือง
 ว่าเจ้านายยังมีอยู่ แล้วเจ้าพระยายมราชจึงได้ยกลงไปเมืองบรรทายเพชร
 ครั้งนั้นเขมรครอบครัวพากันลงเรือล่องลงไปเมืองญวนตามองค์สมเด็จพระ
 อุทัยราชาธิราชจันบ้าง เตรียมจะล่องไปบ้างเป็นอันมาก เจ้าพระยายมราช

ได้ให้ประกาศห้ามปรามให้เขมรทั้งปวงขึ้นอยู่กับภูมิลำเนา กองทัพเจ้าพระยามรราชก็ตั้งรักษาอยู่ที่เมืองบรรทายเพชร ครั้นนั้นเมืองญวนยกขึ้นมาว่าแก่เจ้าพระยามรราชว่า นักองคจัน เจ้าเมืองเขมรไม่ได้เป็นขอบค้อมได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพรมหานครดอก เป็นแต่วิวาทกันกับเจ้าน้องชาย ๆ เข้าไปฟ้องกล่าวโทษ ณ กรุงเพทฯ แล้วขอกองทัพออกมา นักองคจันมีความตกใจกลัวจึงได้หนีไปพึ่งเมืองญวน ๆ ก็เป็นเมืองมีพระราชไมตรีกับกรุงเพทฯ อยู่ใกล้เมืองเขมร จะพานักองคจันเจ้าเมืองเขมรคืนมาเมืองบรรทายเพชร ให้เจ้าพระยามรราชพาเจ้าน้องไปพร้อมกัน จะได้ช่วยกันว่ากล่าวไกล่เกลี่ยให้ตีกันเสียเป็นปกติ บ้านเมืองเขมรซึ่งอยู่ในระหว่างเมืองญวนเมืองไทยเป็นเมืองใหญ่ทั้งสองจะได้อยู่เย็นเป็นสุข แต่ก่อนเมืองเขมรเคยประพฤติก่อนน้อมค้ำับแก่เมืองไทยเมืองญวนอย่างไร ก็จะทำให้ประพฤติก่อนอย่างเดิม* -----

เลขที่ ๒๐๑ ก.

หมู่ จดหมายเทศ ร. ๔ จ.ศ. ไม่มี

ประวัติ ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

* หมคณับพระราชนิพนธ์เพ็ชฌนี้ เรื่องต่อไป ความเชื่อมกันไม่สนิท

พระบรมราชปฏิญญา

เรื่องพระหริราชคณีย์ไกรแก้วฟ้า

สมเด็จพระปรมนทรมหามกุฏพระจอมเกล้า เจ้ากรุงสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์อันนี้ ครอบครองเป็นเจ้าของแดนดิน ซึ่งเป็นเขตแขวง ถิ่นน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้งปวงแลเป็นที่พึ่งแก่เมืองประเทศราชต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง คือเมืองลาวเมืองกัมพูชาแลมลายูประเทศอื่น ๆ ขอประกาศบรมราชปฏิญญาอันนี้มาแก่ชนทั้งปวง ฤ็ผู้หนึ่งแลพวกหนึ่ง บรรดาซึ่งจะได้อ่านแลฟังคำประกาศนี้ องค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชา แต่ก่อนปรากฏนามว่านักพระองค์ด้วง ต้องได้มีความหมั่นหมองกับสมเด็จพระอภัยราชาธิราชจัน ผู้เป็นสมเด็จพระเริยม แล้วได้เข้าไปพึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ นานถึง ๒๕ ปี จนชนมายุได้ ๔๔ ปี ภายหลังเมื่อผู้ครองแผ่นดินคิดอ่าน จะมาครอบงำเอาเมืองเขมรให้เป็นเมืองของญวนเสียให้สิ้น ไม่ให้มีเจ้านายฝ่ายเขมรต่อไปพระยาพระเชมรผู้ใหญ่น้อยกับราษฎรเป็นอันมาก ได้ความเดือดร้อนเพราะญวนคิดอ่านดังนี้ไม่เห็นชอบด้วย จึงได้พร้อมใจกันมาขออำนาจฝ่ายกรุงเทพฯ เป็นที่พึ่ง แลขอให้ตั้งนักองค์ด้วงออกไปให้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริพร้อมกับความคิดทางเสนาบดีในกรุงเทพฯ มีความเมตตากรุณาแก่พระยาพระเชมรแลราษฎรเป็นอันมาก จึงได้แต่งตั้งให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่สมุหนายก ในพระบรมมหาราชวังเป็นแม่ทัพคุมกองทัพออกไปป้องกันอำนาจญวนให้ห่างไปเสียแล้ว จึงได้ตั้งนักองค์ด้วงให้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี มีนามบัญญัติว่าองค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี แลมีส่วยนามยาวไปกว่านี้ประการใด ๆ นั้น ให้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ครอบครองแผ่นดินเขมร

หังปวง ตั้งเมืองหลวงอยู่ ณ เมืองอุคงมีไชย ได้อภิเษกในปีมะแมนักษัตรนพศก^{๒๔} พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สักราช ๑๒๐๙* นั้น องค์สมเด็จพระหริวัชรरามมหาอิศราธิบดีเมื่อได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชาแล้ว ก็ได้รักษาแผ่นดินเมืองเขมรหังปวงให้ร้อยเรียงราบคาบอยู่เย็นเป็นสุขมาถึง ๑๓ ปี และได้ให้ราชดไนยหังสาม คือ นักร้องคร่าชาติ ๑ นักร้องศรีสวัสดิ์ ๑ นักร้องวัดดา ๑ เข้ามาอยู่ทำราชการในกรุงเทพฯ ครั้นเมื่อ ณ ปีมะเส็งนพศก^๓ สักราช ๑๒๑๙** องค์สมเด็จพระหริวัชรरามมหาอิศราธิบดีมีศุภอักษรบอกเข้าไปยังกรุงเทพฯ ว่า ตัวขององค์สมเด็จพระหริวัชรरามมหาอิศราธิบดีชราแล้ว แต่ผู้เดียวจะเอาใจใส่รักษาแผ่นดินเมืองเขมรให้รอบคอบราบคาบทั่วไปเป็นอันยาก ขอให้ตั้งนักร้องคร่าชาติเป็นที่สมเด็จพระมหาอุปราช และตั้งให้นักร้องศรีสวัสดิ์เป็นที่พระแก้วฟ้า ตามอย่างธรรมเนียมตำแหน่ง ซึ่งเคยมีมาในเมืองเขมรแต่ก่อน แต่นักร้องวัดดานั้นให้อยู่ทำราชการในกรุงเทพฯ แต่ผู้เดียวเราผู้เป็นเจ้าแผ่นดินในกรุงเทพฯ จึงได้ยินดีทำตามขอขององค์สมเด็จพระหริวัชรरามมหาอิศราธิบดี และตั้งนักร้องคร่าชาติเป็นองค์พระนโรดมพรหมบริวัชรมหาอุปราช นักร้องศรีสวัสดิ์เป็นที่องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ออกมาช่วยราชการรักษาแผ่นดินเมืองเขมรกับองค์สมเด็จพระหริวัชรरามมหาอิศราธิบดีผู้พระบิดา ครั้นเมื่อปีมะเมียสัมฤทธิศก*** ถ้วนหลังแขกมลายูซึ่งเป็นที่สมเด็จพระประเทศ กบ็ครอบครว้แซกพากันกำเริบวุ่นวายขึ้นแล้วหนีเข้าไปอยู่ฝั่งแผ่นดินญวน ก่อการลว้นเป็นเหตุให้ผู้ครองแผ่นดินเป็นใหญ่ในเมืองเขมรคิดอ่านการกะเกณฑ์กองทัพจะไปรบกับญวน ในบ่วอกโทศก**** นั้น พองค์

* พุทธศักราช ๒๑๕๐ ** พุทธศักราช ๒๔๐๐ *** พุทธศักราช ๒๔๑๐

**** พุทธศักราช ๒๔๐๓

สมเด็จพระหริวัณรชวรางษัตริย์บิณฑุกัมพูชาธิบดีด้วยหนักถึงแก่พิราลัยลงในเดือนสิบสองบวออกโทศก ก็การตามอย่างธรรมเนียมซึ่งเป็นปกติทุกบ้านทุกเมืองนั้น ถ้าเมืองใดเจ้าเมืองไม่มีตัวลงอำนาจสิทธิ์ขาดในที่จะว่าการแผ่นดิน ก็คงเลื่อนลดล่วงลงมาอยู่ในผู้ที่มิฐานันดรเป็นที่สองรองเจ้าเมืองมาแต่ก่อน ถ้าการเป็นไปดังนั้นก็เช่นดีเป็นงาม เป็นอันเห็นว่าการบ้านเมืองเป็นปกติแลความค้ำวี่ของเมืองใหญ่ซึ่งได้แต่งตั้งมาแต่เดิมก็ปรากฏว่าเป็นอันคิดชอบ แต่การจะเอาเป็นอย่างเยี่ยงเที่ยงคั้งนั้นทุกคราวทุกครั้งทุกบ้านทุกเมืองก็ไม่ได้ การก็กลงแต่ตามน้ำใจผู้ใหญ่ผู้น้อยในผู้ครองเมือง นั้นเป็นอันมากตลอดลงไปจนราษฎรจะพร้อมใจกันทำนอกบั้นร้องขอให้ผู้ใดเป็นใหญ่ต่อไปนั้น ให้เป็นประมาณ

ก็การครั้งนี้ตั้งแต่งองค์สมเด็จพระหริวัณรชวรางษัตริย์บิณฑุกัมพูชาธิบดีถึงแก่พิราลัยลงแล้วในเดือน ๑๒ บวออกโทศก ผู้ครองฝ่ายกรุงเทพฯ ได้ส่งถึงแลรับตอบศุภอักษรว่าด้วยราชการเมืองอู่คงมีไชย กับองค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชแลองค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า ซึ่งมีฐานันดรเป็นที่ ๒ ที่ ๓ นั้น แหนทานการที่เคยส่งถึงแลรับตอบกับองค์สมเด็จพระหริวัณรชวรางษัตริย์บิณฑุกัมพูชาธิบดีมาแต่ก่อนแต่ยังหาได้เลื่อนที่แต่งตั้งให้เป็นทรงราชเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีไม่ ด้วยเหตุสองประการ ประการหนึ่งคือ การศพองค์สมเด็จพระหริวัณรชวรางษัตริย์บิณฑุกัมพูชาธิบดียังไม่เสร็จ อีกประการหนึ่งจะรอฟังความปรารภและความชอบใจของพระยาพระเชมรใหญ่ผู้น้อย จะชอบใจให้เลื่อนโดยลำดับหรือจะคิดแปรผันหันเหไปประการใด ก็องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช แลองค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า ตั้งแต่ออกไปอยู่ในตำแหน่ง ช่วยราชการกับพระบิดามาจนบัดนี้จะได้มีความ ชุ้น ช้องหมองหมายซัดเคื่องกับผู้ครองแผ่นดินใน

กรุงเทพฯ ๓ หามิได้ แต่นักองคค์วัดดานั้นเมื่ออยู่ในกรุงเทพฯ ก่อนแต่องค์สมเด็จพระ
 พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดียังไม่ถึงแก่พิราลัยในกรุงเทพฯ ความอยู่ว่าองค์
 สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีผู้พระบิดาขัดเคืองห้ามพระยาพระเชมที่
 ๓ ใช้เข้าไปในกรุงเทพฯ ด้วยกิจราชการนั้น ๆ ไม่ให้ไปหามาสู่นักองคค์วัดดา
 เลย แต่การนั้นเห็นว่าเป็นแต่บิดาขุ่นข้องขัดเคืองกับบุตรไม่ได้เกี่ยวข้องกับอันใด
 กับผู้ครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพฯ แล้ว ก็นั่งอยู่หาได้ชักใช้ไล่เสียดไล่ตาม
 ประการใดไม่ ครั้นมีศุภอักษรบอกเข้าไปแต่เมืองอุดงมีไชยว่าองค์สมเด็จพระ
 พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีป่วยหนัก ผู้ครองแผ่นดินกรุงเทพฯ จึงคิดเห็นว่า
 องค์นักงัดดาเป็นราชดนัย ขององค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีเมื่อ
 เวลาพระบิดาไข้หนักอย่างนี้ ไม่ควรจะอยู่แยกย้ายจนไม่ได้ปรนนิบัติกักขัง
 ไว้ให้สนองคุณพระบิดาในปลายมือ ถ้าองค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศรา
 ธิบดีพระบิดาถึงแก่พิราลัย จะเป็นที่เสียใจแก่นักองคค์วัดดาแลญาติทั้งปวง
 เพราะไม่ได้พร้อมหน้ากัน ในเวลาพิราลัยของพระบิดา ตามเยี่ยงอย่าง
 ธรรมเนียมธรรมดาของชนในโลกเป็นอันมาก จึงได้ส่งองค์วัดดาออกมากับ
 ข้างหลวง ซึ่งให้ออกมาฟังอาการองค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี
 นักองคค์วัดดาเมื่อจะมาจากกรุงเทพฯ ก็ได้ให้ปฏิญาณแก่ผู้ครองแผ่นดินฝ่าย
 กรุงเทพฯ ว่าถ้าองค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัยแล้ว
 จะอยู่ในเมืองอุดงมีไชยแต่พอการปลงศพเสร็จแล้ว จะขอพานักมารดาบ้ายาย
 ออกจากเมืองอุดงมีไชยกลับไปอยู่ในกรุงเทพฯ ตามเดิม การนี้เป็นความจริง
 ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพฯ จะได้นัดแนะรู้เห็นเป็นใจกับนักองคค์วัดดาให้
 ออกมาเกลี้ยกล่อมช่องสุ่มผู้คนก่อนการกำเริบวิวาทกับองค์พระเวียงทั้ง ๒ คือ
 องค์พระนโรดมพรหมบริรักษรามหาอุปราช แลองค์พระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า

ให้บ้านให้เมืองเป็นจลาจลต่าง ๆ นั้นหามิได้เสียทีเดียว ครั้นเมื่อนักงศ์วัตดา
มาถึงเมืองอุคคมีไชยแล้ว องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ขามหาอุปราชแลองค์
พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า ก็ได้มีศุภอักษรบอกเข้าไปว่า นักงศ์วัตดา
จนนักอยู่ทำราชการ ด้วยที่เมืองอุคคมีไชยขอให้ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพฯ
ส่งบุตรภรรยา นักงศ์วัตดา และพระยาภักดีศิรา กับพรรคพวกนักงศ์วัตดา
ออกมาเมืองอุคคมีไชยโดยเร็ว ฝ่ายผู้ครองแผ่นดินกรุงเทพฯ ได้ฟังไปบอก
ดังนี้ ยังมีความสงสัยอยู่ เพราะที่ปฏิญาณของนักงศ์วัตดาให้ไว้กับคำใน
ศุภอักษรที่บอกเข้าไปนั้นหาต้องกันไม่ จึงได้รอรับบุตรภรณยานักงศ์วัตดา
กับพระยาภักดีศิราและเขมรสมักรพรรคพวกองศ์วัตดาที่อยู่ ณ กรุงเทพฯ
ไว้จนทุกวันนี้ ก็ยังหาได้ส่งออกมาไม่*

เลขที่ ๒๐๓

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ไม่มี

ประวัติ ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

* หมอจดหมายเหตุราชทัณฑ์เลขที่เพ็ชร์เท่านั้น

คำให้การของหลวงศรีเสนา

ข้าพระพุทธเจ้า หลวงศรีเสนาขอประทานกราบเรียน * พณ ลุขขุน
ณ ศาลาใต้ทรบด้วย ณ วัน ๕^๑ ๑๑ ค่ำปีมะแม เอกศก ** อ้ายทุเจียวญวน
เสมียน องตงคกหุงของเจ้าเมืองโจดกนำอ้ายต่วนแสน อ้ายสุเสนาจักร
วัตรแขกจามปลอมเป็นลูกค้าลอบเข้ามาเกลี้ยกล่อมญาติพี่น้อง พรรถพว
กครอบครัวแขกจามซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองพนมเปญพวกครวนี้ องค์พระ
หริวัคส์ทราบความให้พระยาพระเชมรแย่งชิงฆ่าฟันตัดเอาครวไว้ได้บ้าง ดุ
น้ำเดือน ๑๑ ที่เมืองพนมเปญไหลเชี่ยว อ้ายแขกจามลงเรือไค้ก่อนก็ล่อง
เรือหนีไปทางเมืองโจดก ครั้นจะให้พระยาพระเชมรติดตามลงไปก็จะปะทะ
ทัพญวนที่จะมารับครอบครัวแขกจาม เชมรกับญวนจะวิวาทกันขึ้น ณ
วัน ๒ ๒ ๑๒ ค่ำปีมะแมเอกศก องค์พระหริวัคส์รามมหาอิศราธิบดีได้มี
หนังสือไปถึงองตงคกหุงของเจ้าเมืองโจดกว่า อ้ายทุเจียวญวนนำอ้าย
ต่วนแสน อ้ายสุเสนาจักรวัตร มาลอบลักครอบครัวแขกจามหนีไปเมืองโจดก
ขอให้องตงคกหุงของส่งตัวอ้ายต่วนหลี อ้ายต่วนแสน อ้ายสุเสนาจักรวัตร
กับครอบครัวแขกจามไป ณ เมืองอุคตงมีไชย องตงคกหุงของก็มีหนังสือผิด
เพี้ยนมา องค์พระหริวัคส์รามมหาอิศราธิบดีคอยทำอยู่หลายเดือน ญวนก็ไม่
ส่งครอบครัวแขกจามมา ณ เมืองอุคตงมีไชย ถึงญวนจะไม่ส่งครอบครัวแขกจาม
มาทางสิ้น จะส่งแต่แขกที่ทบกฏก็คงจะไม่เสียทางไมตรี ครั้น ณ วัน ๗^{๑๒} ๕

* เรื่องนี้ เป็นคำให้การของหลวงศรีเสนา รายงานความเคลื่อนไหว ที่ญวนรบกับ
ฝรั่งเศส และกับแขกจาม มาให้กรุงเทพฯ ทราบ แสดงให้รู้ว่า ไทยเราได้
ติดตามสอดส่องการที่ฝรั่งเศสมาพัวพันอยู่ทางกับพุกาและญวน อยู่โดยไม้อวด
ระชะ (ต้นฉบับนี้ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย)

** ๒๐ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๐๒

คำ บีมะแม เอกศก* องค์พระหริวิรักษ์รามมหาอิศราธิบดีให้พระยา
พระเชมรคุมช้างไปปลงสิ่งของบรรณาการ ไปทางเรือญวนก็ไม่ออกมารับรอง
แลไม่ให้เข้าไปบ้านเมือง พระยาพระเชมรคอยอยู่ถึงเดือนเศษพันกำหนดส่ง
บรรณาการพระยาพระเชมรก็กลับมา ณ เมืองอุคังมีไชย องค์พระหริวิรักษ์
คิดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ญวนถือแขกจามจะให้มารบเมืองเชมร ญวนก็รบ
ช้างฝรั่ง ญวนก็จะด่ายเมืองญวนมาอยู่เมืองเป็นเมืองคอน และเมื่อญวน
ไม่รบบรรณาการเมืองอุคังมีไชยนั้น เชมรเมืองตรังเมืองป่าสักเมืองกระ
มวนสอ รู้ความว่าญวนกับเชมรเมืองอุคังมีไชยเห็นจะขาดทางไมตรี เชมร
เมืองป่าสักเมืองตรังเมืองกระมวนสอ จึงได้ลุลกลามฆ่าฟันญวน แล้วมีหนังสือ
ใช้คนมาถึงพระยาพระเชมรให้แจ้งแก่องค์พระหริวิรักษ์ ขอกองทัพไปตั้งเมือง
ตรัง ขอบัน กระสุน ดินดำไปส่งที่เมืองป่าสัก ถ้าเชมรสู้ญวนไม่ได้จะได
พาครอบครัวมาหากองทัพที่เมืองตรัง องค์พระหริวิรักษ์เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า
เมืองตรัง เมืองป่าสัก เมืองกระมวนสอ เป็นข้าขึ้นกับเมืองอุคังมีไชยมาแต่
เดิม ญวนแยกกันไปได้ ญวนคุมเหงเชมรได้ความเดือดร้อน เชมรคิดอ่าน
จะพาครอบครัวมาพึ่งเมืองอุคังมีไชย องค์พระหริวิรักษ์**

.....พระยาโสภาริบัติ พระยาณรงค์ริบัติ นายไพร่ ๑๐๐ คนเศษ ไป
เมืองป่าสัก แห่ง ๑ พระยายมราช พระยานรินทรนายก ปลัดเมืองพนมกรอจ
เจ้าเมืองบาศี เจ้าเมืองนองปรีศวีไปตั้งค่ายที่บ้านโสน แขวงเมืองตรังด้วยรับ
ครอบครัว คน ๑๗,๐๐๐ แห่ง ๑

ให้พระยาราชาศรีศรีเจ้าเมืองเปียม พระยาพิศณุโลกเจ้าเมืองตรัง
ข้ามปากคลองไปตั้งรักษาครอบครัวเมืองตรัง ซึ่งขึ้นกับเมืองอุคังมีไชย คน
๕๐๐ แห่ง ๑

* ๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๐๒

** ต้นฉบับเดือนอ่านไม่ได้ความ

พระยาจักรีไปตั้งค่ายที่เมืองตบขมุมน คน ๑๐,๐๐๐ แห่ง ๑

พระยาจักรีให้พระยาณรงค์เสนา พระยารนาธิบติ ไปตั้งค่ายที่เมือง
ว่าควนแขวงเมืองบาพนม คน ๓,๐๐๐ แห่ง ๑

๕ กอง คน ๓๐,๖๐๐

ตะวันออกให้ พระยารวงษาสงครามธิบติเจ้าเมืองเปียมจ่อ ตั้งค่ายที่
แพรกอ้ายเลื่อง แขวงเมืองบ้านพนมจโรจกำปองแขวงเมืองเปียม คน ๔๕๐
แห่ง ๑ คน ๕๐๐ แห่ง ๑ ๒ แห่ง คน ๔๕๐

ลำนาคะวันออกให้พระยาจตุรงค์เดช เจ้าเมืองเกาะกาม พระยา
อินทรวชิไชยเดช เจ้าเมืองเล็กแคก นำ ตั้งค่ายที่เกาะเตียวสองฟาก คน
๑,๕๐๐ แห่ง ๑

พระยาไชยโยธาเจ้าเมืองไพรกบาท ตั้งค่าย นครบุรีแห่ง ๑ เขา
ปลดบแห่ง ๑ แขวงเมืองไพรกบาทสองแห่ง คน ๑,๐๕๐ คน

๓ กอง คน ๓,๔๓๐

สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะตั้งค่ายที่พนมเปญรึมน้ำ ค่ายพระยาสี ๑ จโรย
จำนง ๑ พนมเปญ ๑ จอยลลิว ๑ แพรกจะตาทลง ๑ แพรกตโนด ๑
แพรกปรา ๑ จำปุกะแอก ๑ ๔ ค่าย คน ๑๐,๐๐๐ คน

สมเด็จพระปฐมบรมไตรัมย์วงศ์ไปตั้งค่ายจะโรยจัจวา ๑ มกกะสอ ๑
จะโรยคาพรหม ๑ ละวาแอน ๑ ตาไชย ๑ ๕ ค่าย คน ๔,๐๐๐ คน

สมเด็จพระเจ้าพระยา ทัพเรือ เรือ ๓๕ ลำ คน ๑,๕๐๐ คน

๓ กอง คน ๑๕,๕๐๐ คน รวม ๑๑ กอง คน ๕๓,๕๓๐ คน

แต่ที่เมืองอุตงมีไชยนั้น องค์พระบรมวิริภักษ์ให้พระยาอุไทยธิดราชเจ้าเมือง
ลำโรงทองคุมไพร่ ๑,๐๐๐ คน พระยาแสนเสนาเจ้าเมืองสะแวก คุมไพร่

๓,๐๐๐ คน มาประจำรักษาเมือง แล้วเจ้ากรมการนายทัพนายกองส่งครัว
 ญวน เขมร มาถึงพระยาจักรี พระยายมราช ครัวเขมร ๑,๑๑๖ ญวน ๕๑๔
 รวม ๑,๖๓๔ คน แลเมื่อเดือน ๖ ข้างขึ้น พระยาจักรี พระยาธรรมาเดโช
 เจ้าเมืองบาพนม มีหนังสือมาถึงพระยาพระเชมรเมืองอู่คงมีไชย ๒ ฉบับ ๆ
 หนึ่งว่า ได้ยกกองทัพไปตีค่ายญวนที่ตั้งอยู่เบียมพเคียม โตนไทย เจียนสิว
 ได้ ๓ ค่าย ณ วัน ๓ ๑ ๓ ค่ำ พระยวงษาสงครามธิดีนายทัพนายกองเมือง
 บาพนม ให้พระยาจบทมแล้ว พระเทพอาญาไปสืบราชการข้างแม่น้ำข้าง
 ตะวันตกถึงกะพงกะเบาแขวงเมืองมัตจรุทพบ พระยาดี นายทิดคง เขมร
 เมืองมัตจรุทแจ้งว่า เจ้าเวียดนามให้องพระท่านตายหันมาดามองตงคค
 หุงยองว่า ที่ค่ายเมืองมัตจรุทเหตุไรเขมรจึงกำเริบ องตงคคหุงยองบอกว่า
 เพราะแขกจามหนีมา องท่านตายหันให้องตงคคหุงยองไปปราบปราม
 ตีกเขมรเสียให้ราบคาบเหมือนแต่ก่อน ถ้าองตงคคหุงยองไม่ไปปราบปราม
 เสียให้ราบคาบจะทำโทษ แล้วองท่านตายหัน มาปรึกษากับองค์พระ
 หริรัักษ์ ที่เมืองอู่คงมีไชย จึงจะรู้ราชการ องตงคคหุงยองกลัวจะเอา
 เงิน ๕๐ แนนไปให้องท่านตายหันไม่ให้มาเมืองอู่คงมีไชย องตงคค
 หุงยองจะอาสาปราบปรามเมืองเขมรเสียให้ราบคาบ ให้องท่านตายหัน
 ค้ำอยู่ที่เมืองมัตจรุท องตงคคหุงยองยกมาที่เมืองตวันเมืองวัน ๒ ๑ ๖ ค่ำ
 เขมรเมืองตวันยกกองทัพมารบองตงคคหุงยองที่ตายพนก กองทัพเขมรเอา
 บินยิงถูกองโดยตาย ๒ คน ซึ่งได้ปืนใหญ่ ๓ บอก องตงคคหุงยองกลับ
 มาเมืองมัตจรุท องท่านตายหันเอาตัวองตงคคหุงยองไว้ที่เมืองมัตจรุทมี
 เรือแห่งทราย ๒ ลำ เรือแห่งโอ ๔ ลำมาแต่เมืองหลวงโท ว่ามาคอยรับกองทัพ
 เมืองเว้ ๓ หมื่นจะมาตีเมืองเขมรทุกทาง แต่ข้างแม่น้ำตะวันออกคนใช้กลับ

มาแจ้งความว่าได้ไปถึงแทรกวันแดง สำนักอยู่เรือนญวนแป้ได้ถามข้าราชการฝรั่งรบกับญวน ญวนแป้บอกว่า ณ วัน ๖^{๑๖} คำบ๊วอกโทศก ญวนยกกองทัพมารบฝรั่งที่ค่ายคนกะแกรถึงวัน ๒^{๑๖} คำ องวางบุตรเจ้าเวียตนามมีหนังสือไปทูลเจ้าเวียตนาม ๆ บังคับมาให้องวางทำค่ายต้านทางฝรั่งไว้ แล้วองวางให้้องทำตานตายทันตามองตงคกหุงยองว่า ฝรั่งเป็นข้าศึกมาตีบ้านเมืองแล้ว เขมรเมืองตรังเมืองป่าสักเมืองกระมอนสอเป็นข้าญวนเหตุใดจึงกำเริบ องตงคกหุงยองว่าเขมรกำเริบขึ้นทางนี้ เพราะอ้ายทุเจียวกวาดครัวแขกจากที่เมืองอุดงมีไชยเมืองพนมเปญมาเขมรจึงได้กำเริบ ฉบับหนึ่งว่า ญวนหนีมาแต่เมืองไซ่ง่อนให้การว่า เจ้าเวียตนามให้้องกำมางแม่ทัพเมืองกวางนาม องทงเจองไปจันองลับบิงองสาท แม่ทัพเมืองไซ่ง่อนให้ยกกองทัพไปกำจัดกองทัพฝรั่ง กองทัพเขมรนั้นให้ังคไว้ องญวนแม่ทัพมีหนังสือไปทูลว่าขจัดกองทัพ แต่้องกำมางคิดเข้าแก่ฝรั่ง ถ้าฝรั่งยกมารบ ้องกำมางว่าให้ดอยฝรั่งก็ดอย ให้หยุดฝรั่งก็หยุด องทงเจองไปจัน องอันสาท องลับบิงมาตั้งอยู่ที่ค่ายป่าแก้วคน ๑,๐๐๐ หนึ่ง ฝรั่งยกมาล้อมค่าย ดอนชวากหน้าค่ายเสีย แม่ทัพญวนไปบอกองทงเจา ว่าไม่มีฝรั่งมาดอนชวาก ทุกวันนี้ฝรั่งทำการสิ่งไรแม่ทัพญวนไม่อาจบอก และเมื่อกองทัพพระยาพระเชมรไปเผาบ้านเรือนญวนที่เบียมคกัว มีกองทัพเขมรยกมาจุดเผาบ้านเรือนทำไมไม่บอกฝรั่ง ๆ จะได้มาห้ามทัพเขมรฝรั่งที่นายด่าน ณ วัน ๕๐ ที่แจ้งอยู่ในต้นหนังสือนั้นแล้ว ครั้น ณ วัน ๑^{๑๗} คำ บ๊วอกโทศก องค์พระหริวัักษ์ส่งสำเนาหนังสือฝรั่งเศสซึ่งมีมาแต่เมืองไซ่ง่อนให้บาทหลวงแปลออกเป็นคำเขมรแล้วแปลออกเป็นไทยได้ความว่า หนังสือบาทหลวงบาเรินให้มาตามบาทหลวงเกล้ามีเจมีหนังสือมาให้รู้ ด้วยราชการฝรั่งรบกับญวนนั้น ฝรั่งได้รือ

ล้างค่ายที่เมืองกวางนามเสียสิ้น แล้วฝรั่งดอยมาอยู่พร้อมกันรักษาค่ายเมือง
 ไช้จ๋อนคอยฟังแม่ทัพใหญ่ที่ไปตีเมืองจิ้น ถ้าไปตีเมืองจิ้นได้เมื่อใดฝรั่งจึงจะ
 คิดตีเมืองญวนอีก ทุกวันนี้ฝรั่งก็ตรวจแต่ค่ายเมืองไช้จ๋อนไว้ ยังไม่ได้คิด
 รบกับญวน ด้วยแม่ทัพใหญ่ไปตีเมืองจิ้น แลพระราชดำรัสเจ้าเขมรที่ให้ไป
 แม่ทัพนั้น แม่ทัพเล็กฝรั่งที่อยู่เมืองไช้จ๋อนได้รู้แล้วไม่อาจมีหนังสือตอบกราบ
 ทูลมาเลย แต่ญวนแต่ก่อนไม่กล้าเกณฑ์จับเอาญวนที่เข้าศาสนามาใส่เข้าเป็น
 ไพร่กองทัพ เดียวนี้ญวนเห็นฝรั่งไม่คิดรบญวนๆที่เป็นใหญ่อยู่เมืองหลวงโห
 เมืองสาแตก ให้จับขุนนางญวนที่เข้ารีตฝรั่งมาใส่กรวนทั้งสิ้น แลญวนเข้ารีต
 ฝรั่งนั้น ญวนให้จับส่งไปเป็นกองทัพรักษาเมืองโจตก เมืองเปียม เป็นอัน
 มาก แลญวนให้ถอนเอาญวนกองทัพเมืองสมิถอก ๑,๐๐๐ หนึ่งที่ตั้งต่อแดน
 กับฝรั่งให้ขึ้นมาเมืองโจตกรักษาทางคลองชุตสู้รบกับเขมร และพวกเข้ารีต
 คนใดไม่อาจมารบญวนเรียกเอาเงินและอี่ปะ ๓ มัด ที่ฆ่าเสียมากกว่าแต่
 ก่อน ที่เมืองหลวงโหเมืองสาแตกทุกวันนี้ข่าวสารแพงถึงหนึ่งเป็นอี่ปะ ๓๐
 พวง หนังสือทำที่หลวงโห ๑๗ วัน ๗ วัน * ๑ ๓ ๓ * ค่า บั๋วอกโทศก * องค์กร
 พระหริวัชรามมหาอิศราธิบดินมอบมา ให้ข้าพระพุทธเจ้ากุมเข้ามา

เลขที่ ๒๗

ร.๕ จ.ศ. ๑๒๒๒

ประวัติ ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย

คัดจากฉบับของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ ตุลาคม วันคนโกสสินทรศก ๑๒๔

กรมตำรวจ

สำเนาสุกอักษรเมืองเขมร ๒ ฉบับ* ที่ได้ไว้นั้นดีมาก ฉัน
 ขอบอกอาญูดีว่าเป็นหนังสือซึ่งจะอ้างหลักฐานในพงศาวดารได้ แล
 เห็นความคิดแลความจำเป็นประการใดในเวลานั้น สมกันกับที่
 ได้ยินรับสั่งตั้งแต่เด็ก ๆ ว่าถ้าพระหริรักษ์ยังอยู่ตราบใด ไว้ใจเมือง
 เขมรได้ ที่จริงก็เพราะพระหริรักษ์เห็นว่าถ้าขึ้นติดพันอยู่กับญวน
 ฝรั่งเศสจะเลยตัวหลุมเอา คิดทางเดียวแต่เรื่องข้างเบียดเบียนกดขี่
 ไม่นึกถึงการที่เขาจะมาข้อย่อยยกย่อง แต่ทำนองราชการแต่ก่อน
 มันเป็นเช่นนั้น ข้อความในสุกอักษรฉบับนั้น ได้ความเป็นไปของ
 เมืองเขมรสว่าง ในการที่สงบศึกกับญวนเพราะเหตุใด ในรัชกาล
 ที่ ๓ แจ่มแจ้งดี

แต่ฉบับพระนโรดมข้อที่เป็นสำคัญอันชักให้นโรดมต้องยอม
 นั้นเรื่องแบ่งกันเป็น ๓ ก๊ก คือ พระนโรดมก๊กหนึ่ง ศรีสวัสดิ์ก๊กหนึ่ง
 วัดถากก๊กหนึ่ง ผู้แปลหนังสือสัญญาฉบับขาดหลวงแล้วไม่ใช่ผู้อื่น ชาว
 ต่างประเทศอย่างสิงโตกลางคืนเต็มที ได้ส่งสมุดคืนมาให้.....**

ดยามินทร์

* สุกอักษร ๒ ฉบับที่ทรงอ้างถึง คือ สุกอักษรขององค์สมเด็จพระหริรักษ์รามมหา
 อิศราธิบดี ฉบับลงวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๓ กับสุกอักษรขององค์สมเด็จพระ
 นโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ฉบับลงวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๖ ซึ่งได้ตี
 พิมพ์ไว้ในเล่มนี้ตามลำดับ

** ต้นฉบับพระราชหัตถ์เลขาราคไป ๒ องค์

ศุภอักษรองค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิฯ

ขอศีลตราวุธรบญวนแลยื่นยันว่าชนอยู่กับกรุงเทพฯ

ข้าพระพุทธเจ้า องค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิฯ มหาอิศราธิบดี จดหมาย
ขอราชการเมืองเขมรให้หลวงศรีเสนา นำเข้ามากราบเรียน ฯพณฯ เจ้าท่านลูก
ขุน ฅน ศาลาทราบแล้ว ขอได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาแด่พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ได้ทราบได้
ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยมีพระเดชพระคุณ มีศุภอักษรออกมาเตือนสติ
ข้าพระพุทธเจ้าว่าอย่ามีความกลัวญวนนักเลย แต่มีไว้สงฆมานั้นญวนกับเขมร
ก็ยังมีเหตุการควรจะทำศึกสงครามได้ไม่ ครั้นบ่มีมะแอกศก^๑ องตงค
ชุงยองกับอายตวันหลัคบิดกัน ครั้นเดือนสิบเอ็จอายตวันหลั ใช้ให้อายสุ
อายสอิด อายแสดสมาน อายแอม อายกา อายวิโลม อายเซม อายสูง นอง
อายตวันหลั องตงคชุงยองให้อายญวนทุเจียวเสมียรขึ้นมาค้วยกันถึงเมือง
พนมเปญ อายทุเจียวหนึ่ง อายสุหนึ่ง อายสอิดหนึ่ง อายแสดสมานหนึ่ง
อายแอมหนึ่ง อายกาหนึ่ง อายวิโลมหนึ่ง อายเซมหนึ่ง อายมะหมหนึ่ง
พูดจาเกลี้ยกล่อมแขกจามพี่น้องอายตวันหลั ซึ่งข้าพระพุทธเจ้ากวาดเอา
จากทะเลหมไวที่แขวงเมืองพนมเปญ พวกนี้ล่องน้ำหนีไปเมืองโจดก ครั้น
ข้าพระพุทธเจ้าจะยกกองทัพติดตามไป เกลือกจะพบกองทัพญวนจะมารับ
ครอบครวัแขกจามพบปะพวกเขมรก็จะเกิดรบพุ่งกันเป็นศึกใหญ่ ด้วยที่เมือง
อุคมีไชยก็ยังไม่ได้เกณฑ์ผู้คนตั้งค่ายจัดแจงเรือรบเรือไล่ไว้สำหรับรักษาเมือง
ประการหนึ่งยังกริ่งใจอยู่ว่าญวนจะคบคิดกับอายตวัน หลัจริง ๆ เสียไม่ได้
ปล่อยให้พี่น้องอายตวันหลัมาเกลี้ยกล่อมชักพาครอบครวัหนีไป ข้าพระ

^๑ คือ นกองค์คัง ไอรส นกองค์เอง พระนารายณ์รามธิบดี

พุทธเจ้าจึงไม่ได้ให้ติดตาม จึงจัดแจงพระยาธรรปดี พระยาบวรนายก ถือหนังสือไปถึงองค์กษัตริย์ของ ขอ้ายตัวนวลกับพี่น้องครอบครัวแขกจามมา ณ เมืองอู่คงมีไชยคีน คูใจญวน ครั้นญวนพูดจาบิดเบือนเกียดกันครอบครัวแขกจามไว้หาให้ไม่ ข้าพระพุทธเจ้าทราบความชัดจึงตรึกตรองเห็นการว่า องญวนกับอ้ายตัวนวลคบคิดกัน ด้วยญวนรบกับฝรั่งไม่ได้ คิดให้อ้ายตัวนวลมาเป็นศัตรูต่อสู้กับเขมร ถ้าเขมรเพลี่ยงพล้ำลงกับแขก ญวนก็จะยกกองทัพหุ้มเทยกมาล้อมเข้าเมืองเขมร ได้แล้วญวนก็จะถ่ายเทเอาครัวญวนที่สู้ฝรั่งไม่ได้มาอยู่เมืองเขมร ด้วยเมืองเขมรเป็นเมืองกว้างใหญ่ มีที่ทำมาหากินอุดมมัยม ข้าพระพุทธเจ้ากับสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ* แลจัดสดมภ์ขุนนางแลเจ้าเมือง เมืองชนเมืองอู่คงมีไชย พร้อมกันเห็นว่าจะเป็นอย่างนั้น จึงจะเกณฑ์ผู้คนตั้งค่ายจัดแจงต่อเรือรบเรือไล่แลประกาศให้เจ้าเมืองกรมการที่อยู่ต่อแดนกับญวนเกณฑ์คนตั้งค่ายรักษาเมืองไว้ แลเมืองตรงไทรตราด เมืองกระนวนสอ เมืองบ้ำสัก รู้ว่าเมืองอู่คงมีไชยจะเกณฑ์กองทัพ จึงใช้คนให้มาหาสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะสืบความว่า เมืองอู่คงมีไชยจะกระทำศึกสงครามกับญวนจริง ๆ ถ้าทำจริงเมืองเขมรที่ชนกับญวนจะชักชวนกันกำเริบทำศึกกับญวนด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะจึงบอกกับเขมรว่าจะทำศึกกับญวนจริง เขมรเมืองบ้ำสักเมืองกระนวนสอเมืองตรงไทรตราด ก็กลับไปกำเริบลุกฆ่าฟันญวน แต่ที่ลี้จริงทุกวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทราบอยู่ว่า ตัวข้าพระพุทธเจ้าเป็นคนแก่มีโรคชราเบียดเบียนไม่อาจเลยที่จะเป็นศึกสงครามเอาบ้านเอาเมืองที่ได้ไปญวนคีน แลให้ไพร่บ้านพลเมืองได้ความเดือดร้อน แลชุนเคืองได้ผ้าสะอองธูลีพระบาท แต่การบ้านเมืองประจวบการที่ควรจะทำศึกกับญวนให้เด็ดขาด

* ชื่อ เมืต หรือ เมืตะ

กัน จึงแต่งให้พระยาจักรี พระยาณรงค์เสนา พระยาธรรมาธิบดี ไปตั้งอยู่เมือง
 บาพนม พระยายมราช พระยานรินทรนายก พระยาราชวงศา พระยา
 เอกราช ไปตั้งอยู่เมืองตรัง สู้รบกับญวน ข้าพระพุทธเจ้ากับสมเด็จพระเจ้าฟ้า
 ทะละหะพร้อมกับขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย คิดเห็นว่าถ้าไม่ได้ทำศึกกับญวนคราว
 นี้ไปภายหน้ากลัวญวนจะเปลี่ยงพล้ำกับฝรั่งเศษ ญวนจะยกเมืองเขมรว่าเป็น
 เมืองขึ้นกับญวนให้เป็นของกำนัลฝรั่งเศษๆ ก็จะต้องใจ รับเอาว่าจะตีเมืองเดียว
 กลับได้เป็นสองเมือง ฝรั่งเศษจะซุ่มซี้เมืองญวนเมืองเขมรว่าไป ผู้ที่จะสืบ
 เจ้านายปกครองเมืองเขมรแลขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย ที่มีสติปัญญาไปข้างหน้า
 รู้จดหมายเหตุการบ้านเมือง ก็จะวินิจฉัยเห็นว่าการครั้งนั้นควรจะทำกับ
 ญวนให้เด็ดขาดออกจากญวนก็พอจะได้ หากคิดอ่านไม่ หนึ่งเสียจนเขมรเป็นข้า
 ญวน แล้วมีหน้าข้าเป็นข้าฝรั่งอีกเล่า เป็นสองทัพสามทัพ ใครเลยจะคิดอ่าน
 แก่นื้อแก้น้อย่างไรได้ ที่จะกระทำกับญวนครั้งนี้ ถ้ามันทรงพระมหากรุณา
 ไปรดเกล้าฯ พระราชทานกำปั่น บรรทุกปืน กระสุนดินดำ เครื่องศาสตราวุธออก
 มาพระราชทานให้เขมรเมืองบ้ำสัก เมืองพระตะพังเมืองตรังไทรคราด เมือง
 กระมวนสอ แล้วทอดสมอเรือที่ปากน้ำเมืองบ้ำสักบ้าง หน้าเมืองเป็ยม
 ปากน้ำเมืองกระมวนสอบ้างในฤดูน้ำเดือนเก้าเดือนสิบเดือนสิบเอ็ดนี้ใช้ญวน
 กล้าทำศึกสงครามมีกำลังแต่ในฤดูน้ำ แล้วเขมรก็จะตีใจต่อสู้กับญวนเต็มมือ
 กัดคิดศัพทก็จะเลื่องลือไปถึงญวนว่ามีกองทัพกำปั่นกรุงเทพาออกไปช่วย ญวน
 ก็จะมีพระว่าพะวัง หากย้ายกองทัพขึ้นมากกระทำกับเมืองอุคงมีไชยไม่แล้ว
 ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ พร้อมกันเห็นว่า ถ้าญวนเสียแก่ฝรั่งเศษแล้ว
 ยกเมืองเขมรให้แก่ฝรั่งก็ตี ฝรั่งเห็นว่าตีเมืองญวนได้แล้ว จะรวบรวมเมือง
 เขมรว่าเป็นเมืองขึ้นของญวนก็ตี ถ้าได้ทำดังนี้จะมีที่อันจะพูดจาโต้ตอบกับ

ฝรั่งได้สนัด ด้วยว่าเดิมแต่บิดาข้าพระพุทธเจ้ากับพระพุทธเจ้าขึ้นแก่กรุงเทพฯ ฝ่ายเดียวหาได้ขึ้นแก่เมืองญวนไม่ เมื่อครั้งเจ้าเมืองญวนชื่อยาตองออกมาแต่กรุงเทพฯ ยกไปตีโกเชินรวบเอาเมืองเว้ ก็มีรับสั่งโปรดให้เจ้าฟ้าทะละหะผู้เฒ่าจัดพระยากลาโหมเดิมชื่อพรหมเป็นแม่ทัพ จัดขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองบรรเทาเพชรแปดนาย กับหัวเมืองห้าหัวเมืองคุมกองทัพเขมรห้าพันคนไปช่วยรบโกเชินจนได้เมืองเว้ เมืองญวนก็ขึ้นกับกรุงเทพฯ ญวนกับเขมรก็เป็นไมตรีกันส่งสิ่งของไปมาหากันไม่ขาด ครั้นอยู่มาองค์จันพี่ชายข้าพระพุทธเจ้าวิวาทกับพี่น้องกัน องค์จันจึงออกหากจากกรุงเทพฯ ไปพึ่งญวนขอขึ้นกับญวนแต่ครั้งนั้นครั้งเดียว ครั้นองค์จันถึงพิราลัยไป จึงโปรดเกล้าให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯ เป็นแม่ทัพพาข้าพระพุทธเจ้าออกมาสู้รบกับญวนก็ได้บ้านได้เมืองมาทั้งหมด ตั้งแต่เมืองพระตะพัง เมืองป่าสัก เมืองตรังไทร ตราด เมืองกระมอนสอ เมืองตึกเขมา เมืองอุมน เมืองเบียม เมืองโจดกกำลังคิดอ่านจะสู้รบเอาเมืองทั้งนั้นคืนให้จงได้ ก็พอฝรั่งเสสมากับกำนันยิงเมืองกวางนาม ญวนเห็นว่าจะมีศึกกระหนาบมาสองข้างพะว้าพะวังจะทำศึกกับเขมรไม่ถนัด องญวนแม่ทัพชื่อทำตาดนคายทาน องค์ทำตาดนมาพูดจากับเจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯ กับข้าพระพุทธเจ้าขอเป็นไมตรี ญวนยกมารดาแลบุตรหลานข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาพระเชมรราชภฏที่ญวนเก็บได้ไปกับหัวเมืองทั้งแปดคนมอบให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น ขอเป็นไมตรีสืบไปภายหลัง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าได้เมืองแลญาติพี่น้องพระยาพระเชมรราชภฏมาพร้อมแล้ว ๆ คิดส่งสารกับพระยาพระเชมรราชภฏไปไว้บ้านพลเมืองที่จะทำศึกกับญวนเหนื่อยลำบากต่อไป จึงรับเป็นไมตรีมีสกุลอักษรกราบทูลเข้าไปกรุงเทพฯ

* คือ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

ทราบจึงไปรดเกล้าฯ มีศุภอักษรตอบออกมาว่าเมืองเขมรเป็นเมืองของข้า-
 พระพุทธเจ้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เป็นแต่ช่วยทำนุบำรุง ข้าพระพุทธเจ้า
 เห็นว่าเป็นไมตรีกับญวนดีแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดตาม ข้าพระ
 พุทธเจ้าจึงจัดแจงพระยาพระเขมรแลเครื่องบรรณาการไปผูกไมตรีกับเมืองเว้
 เจ้าเมืองเว้ก็จัดแจงให้องญวนถือหนังสือคุมเครื่องบรรณาการมาให้ข้าพระ
 พุทธเจ้าผูกพันเป็นไมตรีกันกับญวน เขมรกับญวนก็ถ้อยที่ส่งเครื่องบรรณา
 การกันสามปีครั้งหนึ่งจนถึงปีมะโรงอัฐศก ศักราช ๑๒๑๘ ครั้น ณ บั๊วอก
 โทศก ศักราช ๑๒๒๒ นี้ เขมรกับญวนเกิดวิวาทกันขึ้นก็ทราบได้ฝ่าละอองฯ
 จึงโปรดให้กองทัพกำนันออกมาช่วย เรื่องความหงั้นจะว่าเมืองเขมรขึ้นแก่
 ญวนอย่างไร มิใช่เขมรสู้รบแพ้ญวน ๆ เก็บเอาไปไว้เป็นเมืองขึ้นนั้นควรที่
 ว่าเขมรเป็น ความพยานข้าพระพุทธเจ้าหลายชั้นดังนี้ ญวนจะว่าเมืองเขมร
 อยู่ในอำนาจขึ้นแก่เมืองญวนอย่างไรได้ ถึงฝรั่งเสสตีได้เมืองญวนแล้วจะรบ
 เอาเมืองเขมรว่าขึ้นแก่ญวนก็มีที่พูดกับฝรั่งเสสว่า เมื่อฝรั่งเสสรบกับญวน
 เขมรก็ไม่ได้ช่วย ญวนรบฝรั่งเมืองเขมรก็แขงเมืองอยู่ แล้วเกณฑ์กองทัพ
 รบสู้กับญวนเอาบ้านเมืองที่ญวนเก็บไว้คืน ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นดังนี้ ถึง
 ญวนถือฝรั่งจะรวบรวมข่มขี่เมืองเขมรก็มีที่พูดได้ดังนี้ ควรมิควรแล้วแต่จะ
 โปรด จดหมายปรนิบัติมา ณ วัน ๒๖ ค่ำ บั๊วอกโทศก^{๑๐๓}

เลขที่ ๖๘

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ ๑.ศ. ๑๒๒๒

ประวัติ ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย

^{๑๐๓} ตรงกับวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๓

(เรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมัยเมื่อ
ดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงมหาดไทยได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานลายพระราชหัตถเลขาตั้งได้พิมพ์ไว้
ในหน้า ๓๒)

ศุภอักษรองค์สมเด็จพระศรี

ถวายนางงานเรื่องรบญวนแลขอกำปั่นจากกรุงเทพ ฯ

ศุภอักษร องค์พระศรีภักษารามมหาอิศราธิบดี ขอปฏิบัติมายัง พล
ลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ ด้วยครั้งก่อนข้าพระพุทธเจ้ามีศุภอักษร ให้พระ-
ณรงค์เรืองเดชยกบัตรเมืองพระตะบองนำเข้ามาว่า เมืองบ้ำสัก เมืองพระ-
ตะพัง เมืองอุมอ เมืองตึกเขมา ทั้ง ๔ เมืองนี้ได้ยินข่าวเอิกเกริกด้วย แล
ยอมเกณฑ์กองทัพ ๕๐๐ คน ไปรักษาเมืองทั้ง ๔ นี้ เหมือนยังมีศุภอักษร
เข้ามาครั้งก่อนแล้ว ครั้น ณ วัน ๗ ค่ำ บัวออกโทศก หลวงศรีเสนาเชิญ
ศุภอักษรไปถึงเมืองอุคคมิไชย หลวงศรีเสนาแจ้งความกับข้าพระพุทธเจ้าว่า
ด้วยทรงทราบเรื่องความว่าเขมรกับญวนวิวาทกันประการใด ๆ ให้ข้าพระ-
พุทธเจ้าบอกหลวงศรีเสนาให้แจ้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้บอกทุกประการ
เนื้อความเขมรนั้น ณ วัน ๓๒ ค่ำ บัวออก โทศก พระยาธรรม พระยาสุ
พระยาสวด พระยาเพชรพิชัย นายทัพนายกองเมืองบ้ำสัก ใช้ให้หมื่นนง
หมื่นโสม นายโน นายรด นายสู่อ่อนงส์มาแจ้งสมเด็จพระเจ้าทะเลหะ ให้บอก
ข้าพระพุทธเจ้าว่า ได้ยกกองทัพไป ไปไล่ไปพันแห่งญวนกับพระยารวิงศา
เจ้าเมืองบ้ำสัก พาบุตรภรรยาหนีไปพึ่งญวนเมืองโจคก แล้วตั้งทัพอยู่รักษา
เมืองบ้ำสักไม่มีเครื่องศาสตราวุธรักษาเมืองบ้ำสัก ขอบันกระสุนดินดำกับนาย
ทัพนายกองไปช่วยเมืองบ้ำสักนั้น ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นว่า เมืองบ้ำสัก
เมืองตรังไตรตราดก็เป็นเขตแดนเมืองเขมร แต่ก่อนญวนคุมเอา บัคฉิมเขมร
กำเริบฆ่าพันญวน แล้วขอบันกระสุนดินดำไปรบกับญวน ข้าพระพุทธเจ้า
จัดให้พระยาโสภาริบัติ พระยาณรงค์ิบัติ คุมไพร่ ๑๐๐ คนลงไปช่วยรักษา
เมืองบ้ำสัก ให้พระยาราชาเศรษฐีเจ้าเมืองเบียม พระยาพิศณุโลกเจ้าเมือง

ครั่งคุมไพร่กองทัพข้ามคลองซุด ไปตั้งอยู่บ้านสลา แขวงเมืองศรีโคตรบาด
 ฟากตะวันออก ให้พระยาจักรี พระยาณรงค์เสนา พระยาสนบดียกไปตั้ง
 อยู่บ้านไพร่กระตอด แขวงเมืองบาพนม พระยาธรรมาเดโช เจ้าเมืองบาพนม
 พระยาภุจจักรีเจ้าเมืองลำตวน พระยาไชยโยสงคราม เจ้าเมืองสวายพาบ ยก
 กองทัพไปตีได้ค่ายญวนเบียมพเดียวหนึ่ง เจียนสิ่ว ๑ โคนไทย ๑ แพรกตะก
 แห่ง ๑ ทางแต่แพรกตะกไปเมืองไซ่ง่อนทางวันหนึ่งไม่ทันค่ำ แต่เมืองบ้ำลัก
 ขอบันกระสุนดินดำนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดปืนกระสุนดินดำไปส่งทางบก
 เป็นบันคาบศิลา ๑๕๐ บอก ดินดำหนัก ๘ กระสุน ๒,๐๐๐ กระสุน แต่ทาง
 ที่จะไปเมืองบ้ำลักนั้นทางลำบากเป็นหลุมเป็นโคลนแล้วมีคลองขวาง แต่ได้
 เมืองโจดกตลอดมาจดทะเลน้ำเค็มตะวันตก มีกองทัพญวนตั้งค่ายรักษาทางไว้
 เมืองกระมวนสอกับเมืองบ้ำลัก จะไปมาหากันทุกวันนั้นก็ต้อลอบลักไปมาจึง
 จะได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้หาจ้างกำปั่นลูกค้าที่เมืองกำปอด จะบรรทุกเครื่อง
 ศัสตราวุธไปทางน้ำก็ได้ ถ้าไปรถเกลาฯ ได้กำปั่นบรรทุกปืนใหญ่ ปืน
 น้อย ปืนคาบศิลา กระสุนดินดำออกมาจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองกำปอด ข้า
 พระพุทธเจ้าให้พระยาเขมรเมืองอุคงมีไชยลงมานำทางไปส่งจนถึงปากน้ำ
 แขวงเมืองบ้ำลัก แล้วขอให้กำปั่นทอดรออยู่ปากน้ำเมืองบ้ำลักแห่งหนึ่ง เมือง
 กระมวนสอแห่งหนึ่ง เขมรเมืองบ้ำลัก เมืองกระมวนสอ เมืองศรีโคตรบาด
 ซึ่งกระทำกับญวนก็จะได้มีความอุ่นใจ ที่เมืองพระตะเพิงเล่า ถ้ารู้ว่ามีการกำ
 ปั่นทอดอยู่ปากน้ำเมืองบ้ำลักแล้วจะดีใจตั้งใจตั้งใจต่อสู้รบกับญวนเต็มมือ คนใช้
 ที่เมืองบ้ำลักได้มาหาข้าพระพุทธเจ้า ได้ถามถึงเมืองพระตะเพิง แจ้งว่า พวก
 เขมรจีนเมืองพระตะเพิงชักชวนกันเป็นพวกเป็นกอง จะคิดอ่านกำเริบขึ้นสู้รบ
 กับญวน จะกำเริบแล้วหรือยังหาทราบความชัดไม่ ถ้ามีการกำปั่นทอดอยู่ปากน้ำ

เขียนบ้ำสั๊ก แล้วจะเลื่องลือไปถึงญวนว่ามีกำปั่นกรุงเทพฯ มาช่วยเมืองบ้ำสั๊ก เมืองพระตะพัง เมืองกระนวนสอ เมืองตรังไครคราด ประทานเครื่องศัสตราวุธกองทัพเขมร ญวนก็จะพะว้าพะวัง เขมรก็จะกระทำกับญวนได้ถนัด ข้อราชการเขมรกับญวนนอกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งความมากับหลวงศรีเสนา ถัดวันทุกประการแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาต้นหนังสือพระยาณรงค์เสนา กับนายทัพนายกองฉบับหนึ่ง หนังสือพระยาภูจักรีฉบับหนึ่ง รวมกัน ๒ ฉบับ เรื่องความซึ่งตีได้ค่ายญวน สำเนาหนังสือพระยาธรรมาเดโช ฉบับหนึ่ง ถ้าคนใช้ซึ่งให้ไปสืบราชการญวน ๒ ฉบับ รวมกัน ๔ ฉบับให้หลวงศรีเสนานำเข้ามา.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ปรนิบัติมา ณ วัน ๒๑ ค่ำ บัวอก นักษัตริ์โทศก*

* ตรงกับวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๓

องค์สมเด็จพระพิทักษ์

ถวายเครื่องมงคลราชบรรณาการ

ศุภอักษร บรมมงคลวิมลโสคมบรมนิจาสารสดีว์ ปรมัตวาศีลวีรบรม
พิทธยาศรัยในพระพิทักษ์รามมหาอิศราธิบดี พระศรีสุริโยประพันธ์ ชรมิก
วโรดม บรมสุรินทบรมมหาจักรพรรดิราชพิกาสนารดบพิตรสถิตย์เป็นอิศร
จอมรัตนราช โสภาสชาติวรวงศ์ ดำรงกัมพูชา มหาประเทศราช นครบวร
วิวัฒนาติเรก เอกอรรคมหาเจมราชิบดีนทร นรินทรวิสุทธิอุดม บรมบพิตร
ขอประณิบตีมา ท่าน พลน หัวเจ้าท่านลูกขุนศาลา ขอนำขึ้นกราบถวาย
บังคมกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุ อิศูบรมนารถ บรมบพิตร สมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันทรงซึ่งพระเดชพระคุณ พระธรรมหนัก มหา
ประเสริฐ ณ กรุงมหานคร อมรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาบรมราชธานี
ศรีสยามโลกวิไล ขอทรงทราบได้ละออธงสุลัพระบาทด้วยข้าได้ละออธงสุลั
พระบาทใช้พระยาภักดีนายก พระยานรินธิฤทธิ์ หลวงเทพโกษา หลวง
มนตรีนายก พระหลวง ขุนหมื่น นาย ๑๒ บ่าว ๒๔ ๓๖ คนให้นำผล
กระวานส่วยในปีมะเมีย เอกศก เข้ามากราบทูลถวาย กระวาน ๕๐ หาบ ๕๔
ซัง ครอบจำนวนตามตัวส่วยซัง กับ (ตา) ซัง นอกคัตราคั้นปากกระสอบเป็น
สำคัญ ควมิกควรแล้วแต่เมตตาโปรด ขอประณิบตีมา ณ วันอาทิตย์ แรม
๑๔ ค่ำ เดือน ๗ อุลศักราช ๑๒๒๒ ปีวอก นักษัตรโทศก

เลขที่ ๕๓

ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

* วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๓

พระบรมราชโองการ

ทรงเตือนให้องค์สมเด็จพระหริรัถย์ฯ รับผิดชอบต่อรายงาน

สารตรา ท่านเจ้าพระยาจักรีฯ มายังองค์สมเด็จพระหริรัถยาราม-
มหาอิศราธิบดีเจ้ากรุงกัมพูชาให้ทราบ ด้วยมีพระบรมราชโองการมานพระ-
บัณฑูรสุรสิงหนาทคำรัสเหนือเกล้าฯ ว่า แต่ก่อนมีศุภอักษรตอบออกมาว่า
ด้วยองค์สมเด็จพระหริรัถยารามมหาอิศราธิบดีเกณฑ์กองทัพยกไปรบเมือง
ญวน ความแจ้งอยู่ในศุภอักษรที่ส่งออกมาแต่ก่อนแล้ว แต่ความซึ่งองค์
สมเด็จพระหริรัถยารามมหาอิศราธิบดีมีใบบอกเข้าไปว่า ราชการในเมือง
เขมรทุกอย่าง ไม่ได้บอกเข้าไปให้รวดเร็วทันนั้น เพราะคิดระแวงเกรงผิด
แลชอบ ลางที่การเกิดขึ้นที่จะใหญ่นานมากลับระงับหายไป ลางที่เกิดขึ้น
แต่แรกน้อยๆ นานมาเกิดโตใหญ่ แล้วถอยเป็นน้อยเสียก็มี ลางที่อยู่ดี ๆ
ญวนมาปล้นเขมร ๆ ไปปล้นญวน เกิดรบฆ่าฟันกันแล้วก็สงบไป ลางที่เขมร
ต่อเขมรเกิดวิวาทกวาดครอบครัวไปพึ่งญวน อยู่ได้สองเดือนสามเดือนกลับ
มาอยู่ภูมิลำเนาเดิม ลางที่หนีไปอยู่บ่หนึ่งสองบ่กลับมากมี ความเกิดขึ้นใน
เมืองเขมรไม่ได้เป็นแต่ครั้งหนึ่งสองครั้งเป็นอย่างนี้มาหลายครั้ง ๆ อย่างเช่นนี้
ความซึ่งอธิบายชี้แจงมาอย่างนี้ในศุภอักษร ซึ่งให้หลวงศรีเสนาดีเข้ามาเมื่อ
เดือน ๗ นั้น ยังหาได้ตอบออกมาไม่ ครั้นนี้มีพระบรมราชโองการคำรัส
เหนือเกล้าฯ สั่งให้ตอบความต่อนั้นมาว่าเมืองเขมรเมื่อครั้งแผ่นดินนักพระ-
องค์เองได้เป็นองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีได้เป็นเจ้าแผ่นดินในเมือง

* นามเจ้าพระยาจักรี ในสารตราฉบับนี้ เป็นนามตำแหน่ง สมุหนายก ถ้อยคำจักร
ประเพณีมือขู่ว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดิน จะมีพระบรมราชโองการถึงผู้ใดอันขึ้นอยู่กับมหา-
ไทย ต้องมีไปใบนามเจ้าพระยาจักรี โดยอ้างว่า "สารตราเจ้าพระยาจักรี มาถึง"

เขมรนั้น เพราะเจ้าแผ่นดินเมืองเขมรยังหนุ่มเยาว์ยังไม่เป็นที่ไว้วางใจใน
 ราชการบ้านเมืองทั้งปวงแม้จะได้การบ้านการเมืองสิทธิ์ขาดอยู่แก่สมเด็จพระ
 เจ้าฟ้าทะละหะ เมืองเขมรครั้งนั้นเป็นเมืองขึ้นข้าขอบขัณฑสีมาชื่อตรง
 สัจจวิตสนิทแก่กรุงเทพฯ มีเหตุการณ์สิ่งใดก็มีศุภอักษรบอกเข้าไปกราบบังคม
 ทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ณ กรุงเทพมหานครทุกครั้ง ถึงกระนั้น
 ก็ยังไม่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ด้วยทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่ว่า ใจ
 เขมรยังไม่ยั้งนึกกลับไปกลับมาอยู่แต่โบราณ จึงต้องแต่งคนออกมาฟังราชการ
 แลสืบตามลู่ค้าต่างประเทศมาประกอบความในศุภอักษรอยู่ไม่ขาด ครั้นถึง
 แผ่นดินนักรบจัน เป็นองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชเป็นเจ้าแผ่นดินเขมร
 องค์นี้ยังเยาว์อยู่มากกว่าองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี ราชการบ้าน
 เมืองก็ยังมีสิทธิ์ขาดอยู่แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะเหมือนกัน ครั้นภายหลังมา
 สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะผู้ใหญ่คนนั้น เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในกรุง
 เทพฯ มาบ่วยลงถึงแก่กรรมลง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้
 เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิง ณ พลับพลาที่เมรุวัดสุวรรณาภิราม
 เพราะทรงนับถือและเสียดายสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะผู้ใหญ่ที่เสมอดังท่านเสนา-
 บัติผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ โดยความที่ได้เคยทรงไว้วางพระราชหฤทัยเชื่อดู
 ว่าซื่อสัตย์สุจริตมาช้านาน ครั้นพระราชทานเพลิงสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ
 แล้ว จึงได้ทรงกำชับมอบหมายราชการบ้านเมืองเขมรแก่สมเด็จพระยา
 พระยาจักรี พระยากลาโหม ซึ่งเป็นพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ในเวลานั้น ให้
 ดูแลเยี่ยงอย่างสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะที่ถึงแก่กรรมนั้น ท่านขุนบำรุงนักรบจัน
 ซึ่งเป็นองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร ให้ว่าราชการ

บ้านเมืองโดยยุติธรรมและรักษาความจงรักภักดีซื่อสัตย์ต่อกรุงเทพ ฯ สืบไป
 ครั้นมาภายหลัง แต่ครั้งนั้นแผ่นดินเมืองญวนเจ้าเวียตนาม ยาลอง ก็อง
 เชียงสื่อได้เป็นเจ้าของตั้งตัวโตใหญ่ คิดการกำเริบต่าง ๆ ล่วงลามเข้ามาในเขต
 แดนเขมรหลายครั้ง เพราะเขตแดนเมืองญวนกับเมืองเขมรติดต่อกัน ภาย
 หลังองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชติดกับพระยาพระเชมรผู้น้อย ๆ เห็นว่า จะ
 ฟังแผ่นดินเมืองญวนซึ่งอยู่ใกล้ดีกว่ากรุงเทพ ฯ แต่การนั้นจะให้พระยาจักรี
 พระยากลาโหมเห็นตามด้วยไม่ได้ จึงคิดการประทุษร้ายจับพระยาจักรีพระยา
 กลาโหมฆ่าเสีย แล้วก็ไปขอพึ่งญวน ถึงกระนั้นถึงบ้องค์สมเด็จพระอุทัยราชา
 ธิราชก็ยังจัดเครื่องราชบรรณาการมีศุภอักษรแต่งตั้งให้พระยาพระเชมรคุมเข้า
 ไปทูลเกล้า ฯ ถวายทุกปีเนื่องมาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัว แต่องค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี นักองค์ผู้เป็นพระริเริ่ม
 ทั้งสองไม่เห็นชอบด้วยนักองค์จันเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร ซึ่งเป็นสมเด็จพระ
 ริเริ่มผู้ใหญ่มีอำนาจมากขึ้นด้วยพึ่งพึ่งอิงเมืองญวนซึ่งอยู่ใกล้แลเอาใจใส่ให้
 ญวนมาอยู่เพื่อกำกับการทั้งปวง แล้วจึงได้สมัครเข้าไปทำราชการอยู่
 ณ กรุงเทพมหานครครั้งนั้น ถึงมีวัยยังเยาว์อยู่ก็มีจิตมั่นคงซื่อตรงสวามิภักดิ์
 สนธิรักใคร่ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จัดเป็นความชอบที่ยิ่งใหญ่นัก และ
 เมื่อองค์สมเด็จพระหริรักษาทำราชการอยู่ในกรุงครั้งนั้น มีกิจการสิ่งใดพระยา
 เสนาบดีก็ได้มาปรึกษาหารือเนื่อง ๆ ไม่มีความรังเกียจ เมื่อแผ่นดินพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ออกมาเป็นเจ้า
 ปกครองแผ่นดินเมืองเขมร ครั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเล็กหัทธกลับเข้าไปแล้ว
 ราชการเมืองเขมรก็มีสิทธิ์ขาดอยู่ในองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศรา
 ธิบดีทั้งสิ้นผู้เดียว ข้าราชการที่เมืองเขมรจะบอกเข้าไปจะเป็นแน่บ้างไม่แน่

บ้างเกรงกลัวจะมีความผิดจึงจะบอกเข้าไปบ้างไม่บอกเข้าไปบ้างก็ควร ก็แล
 ในแผ่นดินประจุบันนี้ ทรงเชื่อดีหรือใครไว้วางพระราชหฤทัยในองค์สมเด็จพระ
 พระทริภักษารามมหาอิศราธิบดีทุกอย่าง เมื่อเหตุการณ์ที่เมืองเขมรเป็นอย่าง
 ไร มากก็คั่นน้อยก็คั่นแล้วก็คั่นยังไม่คั่นก็ ควรที่องค์สมเด็จพระทริภักษาราม-
 มหาอิศราธิบดีจะบอกเข้าไปให้ทราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบได้ฝ่าละออง
 รุสิทธิ์พระบาท ภายหลังเมื่อการผันแปรเป็นประการใดจะบอกเข้าไปอีกนั้นจะ
 เปลืองกระดาษดินสอสักเท่าไร ถ้าเห็นไปว่าการไม่สู้ดี เมื่อจะบอกเข้าไปเป็น
 สุก่ออักษรจะต้องอ่านในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดีข้าราชการ
 ผู้น้อยผู้ใหญ่จะเป็นที่ละอายอดสู ไม่สู้งดงามเหมือนอย่างความองค์พระ
 นโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราชครั้งนั้นแล้ว ก็ควรจะมีจดหมายเป็น
 ความลับเข้าไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย เพราะได้ทรงพระมหากรุณา
 อนุญาตไว้แล้ว หรือมีมายังเจ้าพระยาธิบดีนครบันทรี ก็ได้ เมื่อคำลูกคำเข้าไป
 เล่าลือต่าง ๆ เกิน ๆ ไป ก็จะได้เพียงได้แก่แต่ที่อันควร ว่าการไม่เช่นนั้นเป็น
 อย่างนี้ ๆ อย่าให้เสียเกียรติยศขององค์สมเด็จพระทริภักษารามมหาอิศราธิบดี
 (หรือองค์สมเด็จพระทริภักษารามมหาอิศราธิบดีชอบใจจะให้สืบสวนฟังเอาที่
 ชาวคนเล่าลือ) แต่คำคนเล่าลือนั้นก็จะได้รับความเท็จบ้างจริงบ้าง การสิ่งใด
 ที่ไม่สมควรจะช่วยเพียงช่วยก็ไม่ทราบแน่ว่าอย่างไร จะเพียงสืบสวนซัก
 ไซร์ได้ตามคนนอกคนในประเทศก็มีความเคลือบแคลงสงสัยว่า กรุงเพทฯ
 ไม่ไว้วางใจเมืองเขมรจะพูดจาเล่าลือมาก ๆ น้อย ๆ ผิด ๆ ไปหาควรไม่ ให้
 องค์สมเด็จพระทริภักษารามมหาอิศราธิบดีคิดอ่านปกครองแผ่นดินเมืองเขมร
 ให้ดีมีราชการบ้านเมืองใหญ่ เมื่อมีเหตุสิ่งใดอย่าให้บีบบังไว้เนิ่นช้า จึงบอก

* ข้อใด คั่นสกุล กัลยาณมิตร ท่านผู้ถึงอสัญกรรม เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๐๖.

เข้าไปให้ทราบเนื่อง ๆ ครั้นเมื่อไม่บอกเนื่อง ๆ จะคอยต่อกรที่โตใหญ่เป็นแน่ แล้วจึงจะบอกต่อภายหลัง หรือความอันใดไม่สู้งามถึงการนั้นเป็นที่เล่าลือออกจาวก็อายอดสู้อยู่ จะไม่บอกเข้าไปแล้ว เมื่อมีฝรั่งอังกฤษคนบอกเขาแล้ว เขามาถาม จะให้ตอบไปว่าไม่รู้เลยนั้นจะดีจะงามหรือ หรือลางที่เขามาคิดเป็นการใหญ่เหมือนเมื่อลือเข้าไปว่า เจ้าเมืองเขมรบิดาบุตรทั้งสองจะรบกัน ให้มาเกณฑ์ทัพจนถึงเมืองกำปอด กงสุลอังกฤษมาปรึกษาคิดว่าถ้าเมืองเขมร รุนวายจนถึงเจ้าเมืองทั้งสองจะรบกันแล้วลูกค้าต่างประเทศก็จะมีที่พึ่ง ใครใครจะแย่งได้แย่งเอาจึงจะชอบบอกออกไปถึง อัคมิรัล (มิใช่อัคมิรัฟ) ให้เอาเรือรบอังกฤษมารักษาเมืองกำปอดปิดไว้ดังนี้ จะให้ตอบแก่เขาอย่างไร ถ้ามีความลือหลายปากว่าไปต่าง ๆ เป็นการทัพการศึกการสำคัญจะให้อดหนึ่งอยู่

คอยฟัง ๆ เพราะอยากจะใคร่ทราบเร็ว ๆ ก็ต้องแต่งคนมาสืบถามหรือถามคนที่ไปมาอ้ออิงไป การเป็นดังนั้นจะมีเป็นที่เสื่อมเสียเกียรติว่ากรุง ๆ กับเมืองไม่สนิทกันเหมือนครั้งองค์ฉันไป ๆ เมื่อบอกเข้าไปแล้วเห็นการสิ่งใดขาดสิ่งใดเกินจะได้ช่วยตัดเตือนให้สติองค์สมเด็จพระทริภิกษารามมหาอิศราธิบดี

คิดราชการต่อไป อย่าให้ระวังเหลือระวังเกินเกรงผิดเหมือนแต่ก่อนหาต้อง

การไม่ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยสนิทกับองค์สมเด็จพระทริภิกษารามมหาอิศราธิบดียิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินไว้วาง

พระทัยเจ้าเมือง เมืองเขมรแต่ก่อน ๆ สวรรตรามมา ณ วัน คำ บวอกโทศัก*

เลขที่ ๗๑

หมื่น จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

ประวัติ ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย

กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงเรียบเรียง

* สารตราเรื่องนี้ ไม่ปรากฏดี ขึ้นแรมและเดือนจันทรคติ แต่เมื่อพิจารณาที่ตามท้องเรื่อง ก็ราว ๆ เดือน ๕ บวอก พุทธศักราช ๒๔๐๓

องค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี

ถวายช้างพลายช้างพัง

จดหมาย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท มีใจไมตรี
ขอบคุณมายังองค์พระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี ด้วยมีหนังสือเข้าไปถึง
พระราชเสนาว่า จัดได้ช้างพลาย ๒ ช้างพัง ๒ ๔ ช้าง ส่งเข้าไปให้ฉฉฉฉ
นั้น ฉฉฉฉทราบความตามหนังสือซึ่งมีเข้าไปทุกประการแล้ว แลช้างแต่ก่อน
ที่มีอยู่ก็เกิดไขล้มเสียมาก ยังมีก็เป็นแต่ช้างรูปไม่งาม หลังไม่ดี มีราชการ
มาหรือจะต้องตามเสด็จ ไปประพาสที่แห่งใดทางบกหามีสช้างรูปดี รูปงามไม่
จึงได้ส่งองค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช ให้ช่วยจัดซื้อช้างให้ตาม
ราคาสัก ๑ ช้างหรือ ๒ ช้าง ครั้งนี้องค์พระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีมีใจ
จัดได้ช้างพลายช้างพัง ๔ ช้างส่งเข้าไปให้ฉฉฉฉนั้น ขอบคุณองค์พระหริรักษา
รามมหาอิศราธิบดีมากนัก ฉฉฉฉได้มีหนังสือแต่งคนออกไปคอยรับช้าง ๔ ช้าง
ต่อพระยาปาจิณบุรีแล้ว

ครั้งนี้ฉฉฉฉได้จัดสระบับอย่างดีมี ๑ พอดักเสื่อคัวหนึ่ง แพรสีต่างกัน
๑๐ พับ ฝากออกมาให้องค์พระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี ได้จัดสระบับ
อย่างดีมี ๑ ฝากมาให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชเย็บเสื่อใส่
เป็นศิริมงคลปราศจากภยันตรายให้พระชนมายุยืนยาว จะได้ปกครองบุตร
และหลานญาติพี่น้องพระยาเขมร ไพรบ้านพลเมืองอยู่เย็นเป็นสุขสืบไปเกิด

จดหมายมา ณ วัน คำ บัวออกโทศก^{๐๐*}

เลขที่ ๑๗๖

หมื่น จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

* ดูเรียงวรรรหน้า ๔๑

องค์สมเด็จพระหริรักษ

ถวายรายงานอาการประชวร

ศุภอักษร พระหริรักษารามมหาอิศราชิบัติ ขอเรียนมา ยัง พณ
หัวเจ้าท่านลูกขุนศาลา ขอทราบ ด้วยฉันเป็นโรคริดสีดวงงอก (บานทะโรค)
หลายเดือนแล้ว รับพระราชทานยาไม่ถูก เมื่อ ณ เดือน ๗ บั้วอกโทศกนั้น
หลวงศรีเสนา ไปถึง โรคนั้นก็เกิดเป็นเม็ดแผลเล็ก ๆ สองสามแห่ง ที่ทวาร
ถ่ายอุจจาระ ภายหลังหลวงศรีเสนามาโรคนั้นก็ยั้งทวีเกิดขึ้น แดกเป็นแผล
รอบทวารถ่ายอุจจาระ ถึงเดือน ๙ เดือน ๑๐ แผลก็ลามใหญ่ น้ำเหลือง
ไหล หนองเลือดมากเหมือนเป็นแผลเปื่อยเน่า จะเดินก็ไม่ได้ จะนั่งตรงนั่ง
พิงนาก็ไม่ได้ ได้ให้แพทย์หมอมามากด้วยกันดู รักษายาม (เข้ากระโจม)
ยากิน ยาทา ก็ไม่ถูกโรคนั้น ก็ยังแต่เกิดขึ้นมาก อาการก็ช่วยหนักกว่าทุกครั้ง
ขอเมตตาโปรดนำฉันเนื่อความกราบถวายบังคมกราบทูลขอทรงทราบได้
ละอองธุลีพระบาท เนื่อความควรมิควรขอเมตตาโปรด ขอเรียนมา ณ วัน
พฤษ์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ บั้วอกนักษัตรโทศก.

เลขที่ ๔๓

ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

รายงานข้อราชการเมืองอุคงมีไชย

สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะวิวัตกับ พระยายมราช พระยากลาโหม

จดหมายข้อราชการเมืองอุคงมีไชย ทุกวันนี้พระยาพระเชมรและ
ราษฎรสะคังสะเทือนหนักกลัวญวนจะยกกองทัพมากระทำแก่เมืองเชมร เชมร
จะเกณฑ์ไพร่พลออกสู้รบกับญวนก็จะเกณฑ์ไม่ได้ ทั้งเสบียงอาหารแล
เครื่องศาสตราวุธก็ไม่มี บัดนี้เชมรคิดใช้แต่บุญญาให้กิตติศัพท์เลื่องลือไปถึง
เมืองญวน ว่าเมืองเชมรได้เกณฑ์ไพร่พลเมืองถึงหกหมื่นเจ็ดหมื่น ตั้งค่าย
แต่ทำกระพงหลวงตลอดลงไปจนถึงบันเลจโคนเป้น ต่อแดนกับเมืองญวนฝ่าย
ที่เมืองตรงเมืองบาพนม ซึ่งเป็นเขตแดนติดต่อกับเมืองญวนนั้น ก็จัดให้พระยา
พระเชมรออกไปคิดตั้งค่ายรักษากันเขตแดนไว้ แต่เมืองเชมรชด้อยสามอย่าง
คือเสบียงอาหารแลเครื่องศาสตราวุธก็ไม่มี ทั้งจะเกณฑ์ไพร่พล
ก็ไม่ได้ แลใจพระยาพระเชมรก็ไม่พร้อมเพรียงกัน ตั้งค่ายแห่งหนึ่งกำหนด
ว่าให้มีคนพันหนึ่งสองพันอยู่รักษาค่ายนั้น ก็มีแต่บุญชื้อมุนายจะเกณฑ์
ไพร่พลไปตั้งรักษาค่ายนั้น ได้แห่งละสองร้อยบ้างสามร้อยบ้าง อยู่ได้เดือน
หนึ่งครึ่งเดือนก็ระส่ำระสายไปด้วยขาดเสบียงอาหาร อ้ายควนลี อ้ายควนชู
ซึ่งหนีไปพึ่งกับญวนนั้นก็รู้ราชการในเมืองอุคงมีไชยจนเสร็จสิ้น อ้ายควนลี
อ้ายควนชู จึงได้กำเริบใจพากันขึ้นมาเจ็ดคนแปดคนตีชิงเอาครอบครัวที่หน้า
กระพงหลวงหน้าเมืองอุคงมีไชย กวาดลงไปเมืองโจดก ทุกวันนี้เมืองญวนมี
ใจประมาทเมืองเชมรว่าคิดจะยกมากระทำเมื่อใดก็ได้ แต่ญวนกลัวกองทัพ
กรุงเทพฯ พระมหานครจะยกไปช่วยเมืองเชมร ญวนจึงใช้อุบายให้แต่อ้าย
ควนลีอ้ายควนชู ขึ้นมากระทำแก่เมืองเชมรทีละเล็กทีละน้อย ทุกวันนี้ขุนนาง

* เป็นฉากจาก ที่สมเด็จพระประเทศ

ในเมืองคงมีไชยที่รับราชการใช้สอยได้นั้นก็มีแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ ชื่อ
 เมียดหนึ่ง พระยายมราชชื่อมัทหนึ่ง พระยาวังชื่อพรมหนึ่ง พระยาလာโหม
 ชื่อแก้วหนึ่ง พระยายมราช พระยาလာโหม แก่งแย่งวิวาทกับสมเด็จพระเจ้าฟ้า
 ทะละหะ องค์พระหริรักษ์ให้ถอดพระยายมราชกับพระยาလာโหม เสียจาก
 ที่ และเมื่อ ณ วันศุกร์เดือนสิบแรมสิบสี่ค่ำบวอกโทศก สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ
 มีหนังสือให้หลวงชำนาญเสนาดีอมาียงพระยาอภัยภูเบศ ณ เมืองพระตะบอง
 โจความว่า องค์พระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีบ่วยเป็นโรคริดสีดวงงอกแตก
 ที่ทวาร ได้หาหมอรักษาอาการก็ยังไม่หายสักทีไป สืบได้ความว่า พระยา
 รัตนวิเศษประเทศธานี เจ้าเมืองสวายจิก ภูยาริดสีดวง เคยรักษาคนหายมา
 หลายคนแล้ว จึงขอตัวพระยารัตนวิเศษไปช่วยประกอบยาให้ ข้าพระพุทธเจ้า
 และพระยาณรงค์ปลัด พระคทาธรธรณินทร์ผู้ช่วยปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า
 พระยารัตนวิเศษเป็นคนว่างอยู่จึงจัดให้ออกไป แล้วให้สืบฟังข่าวราชการ
 เมืองเขมรด้วย และพระคทาธรธรณินทร์ได้ไต่ถามหลวงชำนาญเสนาผู้ถือ
 หนังสือ ด้วยอาการองค์พระหริรักษ์ หลวงชำนาญเสนาแจ้งความกับพระยา
 คทาธรธรณินทร์ว่า อาการองค์พระหริรักษานั้นว่าเป็นโรคริดสีดวงงอกแตกที่
 ทวารที่ปากก็เข็ญรับพระราชทานอาหารก็ไม่สู้ได้ เนื้อตัวก็ให้เหมื่อย จะลุกจะ
 นั่งก็ไม่ได้ อาการก็เห็นจะยืดยาวต่อไป จดหมายมา ณ วันที่ ๓๑^๐๑๑ บวอก
 นักษัตรโทศก^๐ *

เลขที่ ๒๓

ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

* ตรงกับวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓

พระยาอนุชิตชาญไชย จางวาง

บอกเรื่องพระยาอภัยภูเบศรถึงอนิจกรรม

และสำรวจอาวุธแลข้าวเปลือก

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาอนุชิตชาญไชยจางวางกรมพระตำรวจขวา* หลวงนิกรจ่านงค์ หลวงเสนีย์พิทักษ์กรมมหาดไทย หลวงไตรเทพปลัดกรม อาษาใหญ่ช่วยข้าหลวง พระยาณรงค์เรืองฤทธิ์สิทธิสงครามปลัด พระณรงค์ เรืองเดชยกกระบัตรพระคหาวรรณินทร์ ผู้ช่วยพระสุนทรภญาไชยมหาดไทย กรมการ บอกมายังออกพันนายเวรได้นำขึ้นกราบเรียนพลหัวเจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ ด้วยข้าพระพุทธเจ้า ข้าหลวงกราบถวายบังคมลาเชิญศุภ- อักษรหนึ่ง คราพระราชสีห์สองฉบับ รวมกันสามฉบับ กับคุมเอาสำเนาหนังสือฝรั่งสี่ฉบับ ดินค้าสี่สิบหีบหนักห้าหาบ กระสุนแตกสามนิ้วสั้นห้านิ้ว สามสิบหกกระสุน กระสุนไฟสิบสองกระสุน ดิบุกหนักห้าหาบหนึ่ง ดินประสีวห่อหนึ่ง แร่ดินประสีวห่อหนึ่ง ชนวนแก๊ปหนึ่ง ออกไปถึงเมืองพระตะบอง ณ วันพฤหัสบดีเดือนสิบขึ้นเจ็ดค่ำ ปีวอก โทศกั พระยาณรงค์เรืองฤทธิ์สิทธิ- สงคราม ปลัดกรมการเมืองพระตะบองแจ้งความแก่ข้าพระพุทธเจ้า กับหลวง นิกรจ่านงค์ หลวงเสนีย์พิทักษ์ หลวงไตรเทพ ว่า พระยาอภัยภูเบศรผู้สำเร็จ ราชการเมืองบ่วยมา แต่ ณ วันเดือนสี่ข้างขึ้น ปีมะแม เอกศกั อากาไรให้ เพื่อแน่นหน้าอกนอนไม่หลับ รับประทานอาหารสวยได้เวลาละด้วยฝ่า ขนาดกลางบ้างขนาดน้อยบ้าง ครั้น ณ วันเดือนสิบแรมสามค่ำสี่ค่ำ ปีวอก โทศกั อากาไรใช้พระยาอภัยภูเบศรให้อาเจียนเป็นโลหิตจับเชื่อมมัว ทุด หนักไป พระคหาวรรณินทร์ผู้ช่วยบุตรหลานและญาติกรมการได้หาหมอ

* ข้าหลวงประจำเมืองพระตะบอง

เสดยศักดิ์มารักษายาบาลอาการพระยาอภัยภูเบศรประทับอยู่ ข้าพระพุทธเจ้า
 หลวงนิกรจ่านงค์ หลวงเสนีย์พิทักษ์ หลวงไทรเทพ ได้เชิญศุภอักษรตราสอง
 ฉบับวางต่อพระยานรงค์เรื่องฤทธิสิทธิสงครามปลัดกรมการเมืองพระตะบองฯ
 ทราบความตามท้องตราซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมออกไปทุกประการแล้ว
 แล้วข้าพระพุทธเจ้ากับหลวงนิกรจ่านงค์หลวงเสนีย์พิทักษ์ หลวงไทรเทพ
 ข้าหลวง พระยานรงค์เรื่องฤทธิสิทธิสงคราม ปลัดกรมการเมืองพระตะบอง
 พร้อมกันแต่งให้พระพิพิทธราชา กรมการเมืองพระตะบอง นายไพร่สิบคน
 เชิญศุภอักษร กับคุมเอาสำเนาหนังสือฝรั่งสี่ฉบับ ดินด้ายสิบหีบหนักห้าหีบ
 กระสุนแตกสามนิ้วสั้นห้านิ้วสามสิบหกกระสุน กระสุนไฟสิบสองกระสุน
 ดิบหนักห้าหีบหนึ่ง ดินประสิ่วห่อหนึ่ง แร่ดินประสิ่วชลอมหนึ่ง ชนวนแก้ว
 พันหนึ่ง ออกไปยังองค์พระหริวรักษารามมหาอิศราธิบดี ณ เมืองอุงคมีไชย
 แล้วให้พระพิพิทธราชาสืบฟังราชการทางเมืองอุงคมีไชยมาด้วย พระพิพิทธ-
 ราชา นายไพร่ได้ออกไปจากเมืองพระตะบอง ณ วันพฤหัสบดีเดือนสิบขึ้นสิบค่ำ
 บัวอกโทศักดิ์ ครั้น ณ วันเดือนสิบแรมสี่ค่ำห้าค่ำหกค่ำอาการพระยาอภัย-
 ภูเบศรให้ร้อนในอกสอึกเป็นกำลัง ณ วันศุกร์เดือนสิบแรมเจ็ดค่ำ เผลาเข้า
 สีโมงเศษ พระยาอภัยภูเบศรดึงแก่นิจกรม พระคทาธรธรณินทร์ ผู้ช่วย
 บุตรหลานกรมการเมืองและญาติพี่น้องได้ทำหีบใส่ศพพระยาอภัยภูเบศร นิมนต์
 พระสงฆ์สดพระอภิธรรมอยู่ทุกวัน ข้าพระพุทธเจ้า หลวงนิกรจ่านงค์ หลวง
 เสนีย์พิทักษ์ หลวงไทรเทพกับพระยานรงค์เรื่องฤทธิสิทธิสงคราม ปลัดพระ-
 คทาธรธรณินทร์ผู้ช่วยกรมการเมืองได้ตรวจดูฉางข้าวกับบ่อนใหญ่ บ่อนคาบศิลา

* ข้อ เอี้ย ออกช่วงค์ ผู้นี้เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ต่อมาเป็นเจ้าพระชา-
 ทาธรธรณินทร์

กระสุนดินดำ สำหรับเมืองพระตะบอง ฉางข้าวมีอยู่สองหลัง ๆ หนึ่งชื่อสามวาตีบห้าห้องยาวเจ็ดวาสองศอก จูข้าวสองร้อยห้าสิบเกวียน หลังหนึ่งชื่อสามวาสามศอก เจ็ดห้อง เจ็ดวาสี่ศอก โดยรอบยาวสิบวาสองศอก จูข้าวสามร้อยแปดสิบเกวียน รวมกันสองหลังมีเม็ดข้าวเปลือกคงฉางอยู่สองร้อยสิบเจ็ดเกวียนสิบสองดั่ง ค้างพระยานรงค์เรื่องฤทธิสิทธิสงครามปลัดค้างเก่า เก้าสิบสามเกวียนสิบสองดั่ง ค้างใหม่สิบสองเกวียน รวมกันร้อยห้าเกวียนสิบสองดั่ง ค้างกรมการและราษฎรสามสิบเอ็ดราย เป็นข้าวเปลือกหกสิบหกเกวียนห้าสิบหกดั่งสิบสองหนาน แจงอยู่ในทางว่านั่นแล้ว แต่ฉางข้าวหลังห้าห้องพื้นฝาเครื่องบนชำรุดบ้างเสาชำรุดเสียเจ็ดต้น หลังเจ็ดห้องเสาฝาเครื่องบนยังค้ำอยู่ พื้นชำรุดผุพังเสียมาก จะต้องจัดแจงซ่อมแซมให้ดีเหมือนอย่างเก่า แต่เม็ดข้าวเปลือกซึ่งค้างเก่ารายบ่มา ข้าพระพุทธเจ้า หลวงนิกรจำนงค์ หลวงเสนีย์พิทักษ์ หลวงไตรเทพ กับพระยานรงค์เรื่องฤทธิสิทธิสงครามปลัดกรมการยังชำระอยู่ และเป็นใหญ่ บินคาบศิลา คาบชุก กระสุนดินดำ ซึ่งโปรดพระราชทานออกไปไว้สำหรับเมืองพระตะบอง เป็นจำนวน บินใหญ่กระสุนเจ็ดนิ้วสองบอก บินบ่อมกระสุนสองนิ้วเจ็ดกระสุนสามนิ้วยี่สิบกระสุนสี่นิ้วสิบกระสุนห้านิ้วสอง รวมกันสามสิบเก้าบอก บินปลัดกระสุนสามนิ้วสิบบอก บินหามแล่นทองสิบแปดเล็กสิบห้า รวมกันสามสิบสามบอกรวมกัน บินใหญ่สองบินบ่อมสามสิบเก้าบินปลัดสี่บินหามแล่นสามสิบสาม รวมกันเจ็ดสิบแปดบอก บินคาบศิลาร้อยสามสิบหกบินคาบชุกหกสิบเก้า รวมกันสองร้อยห้าบอก กระสุนห้าหมื่นห้าพันแปดร้อยสิบหกกระสุน ศิลาปากนก ห้าหมื่นสี่ร้อยเก้าสิบ ดินดำหนักสี่สิบห้าหาบสามสิบซัง กำมะถันหนัก หาบห้าสิบซัง แต่บินบ่อมรางชำรุดยี่สิบบอก บินหามแล่นชำรุดสองบอกรวม

กันยีสิบสองบอก ข้าพระพุทธเจ้าหลวงนิกรจ่านงค์ หลวงเสนีย์พิทักษ์ หลวง
 ไตรเทพ กับพระยานรงค์เรื่องอุทธรณ์สิทธิสงครามปลัด พระคทาธรธรณินทร์
 ผู้ช่วยกรรมการได้เกณฑ์กรมการเมืองพระตะบองตัดเสาฉางข้าวไม้พื้น แลวาง
 ปั้นเร่งรัดช่วยกันระดมทำอยู่แล้ว ถ้าพระพิพิทธรธานายไพร่สิบคนซึ่งออก
 ไปสืบราชการทางเมืองอุคงมีไชย กลับมาถึงเมืองพระตะบองวันใดสิบได้ข้อ
 ราชการประการใด ได้ทำฉางข้าวและได้ชำระเม็ดข้าวเปลือกขึ้นไว้คงฉาง
 มากน้อยเท่าใด และได้ทำรางปั้นแล้วเท่าใด ข้าพระพุทธเจ้าจะบอกเข้ามา
 ให้ทราบครั้งหลัง บอกรมา ณ วันศุกร์เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสามค่ำ บั๊วอก
 โทศก*

ตราพระยานุชิตชาญไชย
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระยากทาธรธรณินทร์
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระบุรินทร์รักษาเมือง
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระยากระสัตรธิบดี
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระยาโกษาธิบดี
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระสุภามนตรี
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราหลวงเสนีย์พิทักษ์
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระมหาดไทย
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระภักดีสมบัตพระคลัง
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระสัสดี
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระสุภาแพ่ง
 (มีรูปตีตราไว้)

ตราพระสุภาสีทราษ
 (มีรูปตีตราไว้)

* ตรงกับ วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓

ตราพระเพชรสงคราม

(มีรูปตีตราไว้)

ตราพระสมปติธิบาล

(มีรูปตีตราไว้)

ตราพระเสนานุชิต

(มีรูปตีตราไว้)

ตราพระมนตรีนายก

(มีรูปตีตราไว้)

ตราพระศรีพิพัฒน์

(มีรูปตีตราไว้)

ตราพระอินทราชัย

(มีรูปตีตราไว้)

ตราพระจรัญภักดี

(มีรูปตีตราไว้)

ตราพระสัตรีนุชิต

(มีรูปตีตราไว้)

เลขที่ ๑๖

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

ชื่อ ใบบอกเมืองพระตะบอง

หนังสือสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะถึงพระยาคทาธรธรณินทร์ ผู้ช่วยราชการเมืองพระตะบอง

หนังสือสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ* สมเด็จพระยาราชอุฎมกรมพาทู
ถึงพระคทาธรธรณินทร์ ผู้ช่วยราชการเมืองพระตะบอง ด้วย ณ วันแรม
๔ ค่ำเดือนสิบสอง เห็นหลวงราชาธิบดี ชุนนกรภิรมย์ ถือหนังสือพระ
คทาธรธรณินทร์สองฉบับไปถึง เนื้อความว่าพระยารัตนวิเศษประเทศธานี
เจ้าเมืองสวายจิก เข้ามา ณ เมืองพระตะบอง พุดบอกพระคทาธรธรณินทร์
ว่าพระโรคสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรุงกัมพูชากลับหนังกง ครั้นถึง ณ วันศุกร์
ขึ้นห้าค่ำเดือน ๑๒** เสด็จสู่วรรคต ณ เพล่าบาย ๔ โมง ๕ นาที นั้นว่า
พระยาอนุชิตชาญไชย ผู้เป็นข้าหลวงซึ่งโปรดพระราชทานให้ออกมาประจำ
ณ เมืองพระตะบองคอยฟังราชการเมืองเขมรนั้น มีความวิตกไปถึงสมเด็จพระ
มหาอุปราชบรมบพิตรเป็นเจ้านัก*** ด้วยราชการเมืองเขมรกับเมือง
ญวนก็กำลังทำศึกสงครามแก่กัน ส่วนขวาและแขกจามซึ่งหนีไปพึ่งญวนเล่า
ก็เป็นเสี้ยนหนามแก่เมืองเขมรอยู่ กับข้าราชการในเมืองเขมรมันก็ยอมรู้สัน
อาศัยเหตุนี้ พระยาอนุชิตชาญไชย จึงคิดเกณฑ์เลขาจรรจ์ในเมืองพระตะ
บองสักพันหนึ่ง แล้วจะยกไปช่วยรักษาสมเด็จพระมหาอุปราชบรมบพิตรเป็น
เจ้า จึงได้ใช้หลวงราชาธิบดี ชุนนกรภิรมย์มาฟังราชการ ถ้ามีเหตุการณ์
ประการใด ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะมีใบบอกไปแจ้งความแก่ข้าหลวงโดย
เร็วพลัน จะไดยกกองทัพไปช่วยให้ทันราชการ ถ้าราชการในกรุงกัมพูชา

* ชื่อหมก

** ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

*** ก็องค์สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช

เรียบร้อยอยู่ ข้าหลวงก็จะยัง ณ เมืองพระตะบองตั้งเก่า คอยฟังราชการต่อไปนั้น ได้นำต้นหนังสือกับคู่มือหนังสือขึ้นเผ้าแต่สมเด็จพระมหาอุปราช ได้ทรงทราบตามเนื้อความหนังสือทุกประการแล้ว

จึงมีพระบัญชาว่า ส่วนราชการเขมรรบกับญวนชวาและแขกจามนั้น หาไม่จากสมเด็จพระราชาบิดาไปแล้ว สมเด็จพระมหาอุปราชเป็นเจ้า ได้จัดนายกองทัพอัน ๆ ทางซึ่งต่อแดนกับญวน ให้ระมัดระวังด่านแลกองสอดแนมโดยแข็งแรง

ส่วนกองทัพญวนยกกองทัพไปทำค่าย ณ เมืองตรังไทรตราดนั้น ได้รับความลำบากกับกองทัพพระยาราชเศรษฐีเจ้าเมืองพาม พระยาพิศณุโลกเจ้าเมืองตรัง และบรรดานายกองนายทัพตั้งฝ่ายเหนือ ซึ่งให้ไปช่วยนายกองนายทัพเมืองตรังไทรตราด ได้ต่อสู้รบกับญวนตั้งแต่เดือน ๑๑ เรื่อยมา กองทัพฝ่ายญวนก็ยังไม่ยอมถอยทัพไปไม่ได้ และจะให้กองทัพยกไปช่วยก็ไปไม่ได้โดยน้ำลึกมากเดินทัพข้ามไปไม่ได้

ส่วนราชการฝั่งรบกับญวนนั้น ได้ความจากคนใช้ว่าญวนพูดบอกว่าทุกวันหาได้รับกันไม่ดอก ต่างก็ตั้งรักษาแต่ค่ายอยู่ เนื้อความเหล่านี้ สมเด็จพระมหาอุปราช สมเด็จพระแก้วฟ้าเป็นเจ้า ได้ทำศุภอักษรใช้ให้พระยาศรีธรรมราช* พระยาราชมนตรี พระยาสุนทรอักษรา พระรัตนสุวิงศ์ ปลัดกรม พระยาคนชกการ พระยาคนชกธาธา เชิญเข้าไปกรุงเทพฯ ณ วันแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๑๒ ปีวอก โทศก แล้วต่อไปถ้ามีราชการผันแปรประการใด จะมีใบบอกแจ้งมาให้ทราบ ส่วนพระยาอนุชิตชาดูไชยผู้เป็น

* ผู้นี้ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะสืบแทน เจ้าฟ้าทะละหะ หมก

ข้าหลวงนั้น สมเด็จพระมหาอุปราชเป็นเจ้า โปรดให้ทำใบบอกเป็นหนังสือ
 ไทย แจกมาฉบับหนึ่งแล้ว ก็ได้จัดให้คนใช้ถือใบบอกกลับมาแล้ว
 แจ้งความมา ณ วันขึ้น ๓ ค่ำเดือนอ้าย ปีวอก โทศก *

หมายเหตุ ต้นสำเนาเป็นภาษาเขมร.

นายนุช
 ผู้แปล

เลขที่ ๒๖

ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

* ตรงกับวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๓

พระราชดำริเรื่องโกศศพองค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิ

แลทรงกำชับให้ป้องกันรักษาเมืองเขมร

ศกอุกษรมายัง องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช องค์พระ
ทิวราชคณย์ไกรแก้วฟ้า พระยาพระเขมร เมืองอุดงมีไชย ด้วยมีพระบรม
ราชโองการมานพระบัณฑูร สุรสิงหนาทคำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้แจ้งความ
ออกมาว่าองค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิขารามมหาอิศราธิบดี มีศกอุกษรให้พระพิพิธ
ราชาเมืองพระตะบองถือเจ้าไปตั้งกรุงเทพฯ ณ วัน ๕^๑ ๒^๑ ค่ำ บัวอก โทศกั
ว่าองค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิขารามมหาอิศราธิบดีป่วยได้ทราบความทรงพระวิตก
นักว่าองค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิขามีวัยวัฒนาการมาก ชนมาอยู่ถึง ๖๔-๖๕ ปีแล้ว
บัดนี้ก็ป่วยมานานอาการโรคฟุ้งคึกมาก เกรงว่าอาการจะทรุดหนักไปจึงโปรด
เกล้าฯ ให้จมนัทธิพิสัยเสนา ปลัดกรมพระตำรวจในขวา หลวงจินตารักษ์
กรมมหาดไทย พาหมื่นวิเศษแพทยา หมื่นไชยแพทยา หมอยา หมื่นวาทา
พินาศ หมอนวด หมื่นไชยโลกนาศ หมอบาดแผล ลงเรือจรจับโจร ซึ่งให้
หลวงศรีมหาราชากรมอาษาจามเป็นนายล่า คุมไพร่พลทหารพร้อมไปด้วย
เครื่องศัสตราวุธออกมาลาดตระเวนในท้องทะเลได้ล่องเร็วจากกรุงเทพฯ
เมื่อจมนัทธิพิสัยเสนา หลวงจินตารักษ์ กับหมอ ๔ นาย กราบถวายบังคม
ลาแล้วเชิญศกอุกษรลงเรือจรจับโจรล่องลงไปจากกรุงเทพฯ แล้ว แต่ ณ
วัน ๕^๑ ๑๒^๑ ค่ำ บัวอก โทศกั ล่องมาได้ ๕ วันแล้วยังข้ามสันดอนอยู่ ครั้น
วัน ๕^๑ ๑๓^๑ ค่ำ มีหนังสือบอกของจางวางกรมพระตำรวจหลวงนิกรจำนงค์ หลวง
ไทรเทพ ข้าหลวงซึ่งให้ออกมาฟังราชการอยู่ ณ เมืองพระตะบอง กับพระ
คหาธรชนนินทร์ กรมการส่งเข้าไปตั้งกรุงเทพฯ แจ้งความว่า พระยารัตนา
วิเศษผู้สำเร็จราชการเมืองสวายจิก ท้องคัมเด็จพระศรีวิสุทธิขารามมหาอิศรา

ธิบดินันต์ว่าเป็นหมอ ขอดอกไปรักษาโรคแต่ก่อนบัดนี้ไปเมื่อเดือน ๑๐ ได้
 กลับเข้ามาถึงเมืองพระตะบอง ณ วัน ๗^๕ ๑๒ ค่ำ แจ้งความว่า พระยา
 รัตนาวีเศษออกไปอยู่ ณ เมืองอุคงมีไชย ๒๖ วัน ได้ตามอาการที่พระยา
 พระเชมรเสมอทุกวัน ณ วัน ๕^๕ ๑๒ ค่ำ พระยาพระเชมรว่าอาการทรุดหนัก
 ลง รุ่งขึ้น ณ วัน ๖^๕ ๑๒ ค่ำ องค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีถึง
 แก่พิราลัย องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช พระยาพระเชมร
 รักษาศพไว้ในหีบ แล้วได้เกณฑ์ไพร่รักษาบ้อม ประตู เริงเทินค่ายเมืองอุคง
 มีไชยไว้มั่นคง จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า ถ้าองค์สมเด็จพระหริรักษา
 รามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัยจริงดังข่าวซึ่งได้ฟังมา องค์พระนโรดมพรหม
 บริรักษามหาอุปราช องค์พระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า พระยาพระเชมรก็จง
 จะบอกเข้าไป ณ กรุงเทพฯ แต่ครั้งนี้ราชการบ้านเมืองของเขมรเป็นทุกข์อยู่กับ
 ญวน องค์พระนโรดมกับพระยาพระเชมรจะคิดอ่านป้องกันรักษานบ้าน
 เมืองประการใดกระมัง จึงยังไม่ได้ช่องเวลาทำใบบอกส่งเข้าไป และข่าวนี้
 ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระยารัตนาวิเศษเป็นหมอได้ออกไปอยู่ที่เมืองอุคง
 มีไชย เข้ามาแจ้งความที่ข้าหลวงเมืองพระตะบองดังนี้ ลุกเห็นเป็นข่าวแฉ
 นอน ก็ควรจะเชื่อฟังได้ บัดนี้ทรงพระราชวิตกมีความอาลัยเสียดายองค์
 สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดียิ่งนัก จึงโปรดเกล้าฯ ให้นายไตรภักดี
 นายเวร กรมพระตำรวจในขวา รับเชิญสุภอักษรมณีนันตามมาให้ทันจมีน
 ทิพย์เสนาให้ จมีนทิพย์เสนา หลวงจินดารักษ์ นายไตรภักดี รับออกไปฟัง
 ข่าวองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี และข่าวราชการทางเมืองญวน
 เมืองเขมร เข้าไปให้ด้วนถนัดแน่นอน ให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหา

* วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๐๓

อุปราช องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า พระยาพระเชมรปรองคองช่วยกัน
 รักษาค่ายคูด่านทางให้มั่นคงจงทุกแห่ง ทุกตำบล เกลือกว่าญวนรู้ว่าองค์
 สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัย จะยกกองทัพรุกเขตแดน
 เมืองเขมรเข้ามา ถ้าเป็นดังนั้นก็ให้คิดสู้รบรับรองให้แข็งแรง อย่าให้เสีย
 ท่วงที่เสียเขตแดนไปแก่ญวนแต่อย่างใดอย่างหนึ่งได้โดย การงานเป็น
 ประการใดให้รีบมีศุภอักษรบอกเข้าไป ณ กรุงเพทโดยเร็ว ถ้าจะต้องรบพุ่ง
 กับญวนก็จะได้แต่งให้กองทัพบก ทหารเรือ รีบยกออกมาช่วยคิดราชการต่อไป
 ครั้งนี้ถ้าองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัยลงแล้ว ก็ให้
 องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า
 พระยาพระเชมรจัดแจงการศพองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี ให้
 สมควรเกียรติยศตามอย่างเจ้าแผ่นดินเมืองเขมรแต่ก่อนตั้งไว้พลาง ครั้งนี้จะ
 ไปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดโกศ แลเครื่องเสื่อทรงประพาสสุภาสำหรับ
 ประดับศพที่สมควรเจ้าเมืองประเทศราชออกมา พระราชทานด้วยทรงนับถือ
 ตามเคยพระราชทานแก่เจ้าประเทศราชใหญ่นั้น ก็คงจะไม่ทันเวลาอบน้ำ
 ศพองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี แล้วเมืองอุคคมีไชยกียังไม่ได้มี
 ศุภอักษรบอกเข้าไปถึงกรุงเพท ทั้งยังไม่ทราบว่ครั้งนี้องค์พระนโรดมพรหม
 บริรักษามหาอุปราชขององค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้าพระยาพระเชมร จะ
 ปรีกษาหารือพร้อมกันจะใคร่จัดแจงการศพองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหา
 อิศราธิบดีอย่างไรจะประสงคี่สิ่งใดอย่างใดบ้าง หรือใคร่ทำการศพเป็นการ
 ใหญ่น้อยเพียงใดสมควรแก่กำลังบ้านเมือง เขมรในกาลบัดนี้ก็ไม่ทราบเป็นแน่
 ถนัด จึงโปรดให้ข้าหลวงพวกนี้ออกมาฟังการดูก่อน แลเครื่องสำหรับรับใส่
 ไว้ศพเป็นอย่างไรสมควรแก่เจ้าประเทศราชตามขนบธรรมเนียมเคยพระราช

ทานเป็นยศเจ้าประเทศราชนั้น ลางสิ่งก็เป็นของใหญ่ของหนัก คือโกศลงใน
 ในล่องนอก มีเตียงแว่นฟ้ารองสองชั้นบ้างสามชั้นบ้าง และมีฐานไม้ปิด
 ทองเป็นที่ปัก เครื่องสูงทั้งสำหรับตั้งล้อมรอบโกศ เครื่องหนัก เครื่องใหญ่
 อย่างนี้ถ้าทางที่จะไปยังเมืองประเทศราชซึ่งศพออยู่นั้นเป็นทางจะไปด้วยเรือได้
 เหมือนดังเมืองเชียงใหม่เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน แลเมืองนครศรี
 ธรรมราชนั้นแล้ว ก็เคยพระราชทานเต็มตามที่ทุกอย่าง บางที่ที่เมืองนคร
 ศรีธรรมราชเป็นเมืองใกล้ฝั่งทะเลไปมาขึ้นลงง่าย เมื่อเวลาชักศพออกมาเมรุ
 เคยพระราชทานให้โขนให้หุ่นไปเล่นก็มี แลในสิ่งของหนักซึ่งเป็นเครื่องรอง
 รับประดับศพออย่างนี้ ถ้าหนทางจะไปยังเมืองประเทศราชนั้นต้องเดินบกเป็น
 ทางไกลกันดารหรือไม่กันดาร ต้องใช้การแรงช้างแรงเกวียนขนส่งไปมาเดิน
 ดินราบหรือข้ามห้วยเขาประการใด เคยมีห้องตราไปหาหรือผู้มีตำแหน่งรอง
 รักษาเมืองและเป็นเจ้าภาพนั้น ๆ ให้พร้อมกันกับข้าหลวงคิดอ่านให้ตกลงสิ่ง
 ไรจะแบกจะหาม หรือจะบรรทุกช้างบรรทุกเกวียนขนไปให้ถึงได้ สิ่งไรจะไป
 ไม่ได้ จะไปทางใด เมื่อใดต้องคิดอ่านวันเวลาดูให้ควรไปได้โดยสะดวกแล้ว
 จึงพระราชทานไปให้ทันการกำหนดของเจ้าภาพ ก็แลครั้งนั้นหนทางที่จะส่ง
 สิ่งของเครื่องรองรับประดับศพองค์สมเด็จพระนริศารามมหาอิศราธิบดี ที่
 ควรจะพระราชทานออกมานั้นก็มีอยู่สองทาง คือออกจากกรุงมาทางทะเลแล้ว
 ขึ้นบกทางเมืองกำแพงทงหนึ่ง คือออกจากกรุงโดยทางเรือแล้วขึ้นบกที่เมือง
 กบินทร์บุรี เดินบกมาลงเรือที่เมืองพระตะบองส่งมาทางทะเลสาบทางหนึ่ง
 ต้องเดินบกทั้งสองทางจะไปทางเรือให้ถึงเมืองอุคคมิไชยที่เดียวไม่ได้แล้ว ถึง
 กระนั้นทรงพระราชดำริเห็นว่า โกศลงในล่องใน ควรจะต้องพระราชทาน
 ให้ได้ เตียงแว่นฟ้าเป็นของใหญ่ เครื่องสูงเป็นของมากจะแบกหามยกขน

ไปโดยทางบกหลายคืนลำบาก ขอให้องค์พระนโรดม กับองค์พระหริราชคณัย แลพระยาพระเชมรคิธอ่านทำเทียมอย่าง ให้สมควรคอยรับอยู่ เครื่องสูงเป็นของพระราชทานไปเป็นเครื่องยศแต่ก่อนนั้นก็มีอยู่ ให้ทำฐานที่ปักมีหมุดกริ่งกับพื้นแล้วก็ปักเครื่องสูงรายรอบล้อมศพองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีไว้ แลเสื่อผ้าหมวกมาลา ชฎา เครื่องประกอบโคโค ซึ่งเป็นของพระราชทานแต่ก่อนนั้น สิ่งใดๆ เมื่อเวลาอาบน้ำศพแล้วให้คิดกันสวมใส่ประดับศพเข้าไว้การนั้นก็เป็นที่ชอบสมควรอยู่แล้ว สิ่งที่เหลือนั้นก็ทั้งพานหมากเต้าน้ำ เครื่องอุปโภคบริโภคซึ่งเป็นของพระราชทานทั้งปวง ก็ให้จัดแจงเรียบเรียงตั้งเคียงไว้ข้างศพให้สมควรเป็นเกียรติยศ กว่าจะถึงเวลาพระราชทานเพลิงครั้งนี้มีข่าวมาว่าองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระโสมนัสในพระราชหฤทัย มีความอาลัยเสียชดายมาก ทรงพระราชดำริอยู่ว่า บอกรักษาข้าวไข่เข้ามานั้นจวนนี้ ไม่ทันพระราชทานแพทย์หมอลยาเคยทรงนับถือใช้มาแต่ก่อนบ้างออกไปเยียวยารักษาให้เต็มมือ สุกอักษบอกรักษาไข่เข้ามาถึงกรุงเมื่อเวลาที่ภายหลังทราบมาว่าองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัยเสียแล้ว บัดนี้พระราชทานผ้าไตร ๑๐ ไตรให้นายไตรภักดีออกมาให้ทำบุญ บังสกุลในศพองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีก่อน เป็นของควรจะพระราชทานให้ทำบุญเมื่อเวลาใช้หนัก โดยหากว่า ถ้าข่าวว่าองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัยแล้วนี้ จะกลับเป็นไม่จริงไป ก็ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสกำชับห้ามนายไตรภักดีออกมา แล้วว่าอย่าให้เอาสุกอักษรับับนี้วางเลย แต่ผ้าไตร ๑๐ ไตรนั้น ให้มอบให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชแสดงองค์พระหริราชคณัย โกรแก้วฟ้า

รับเข้าไปส่งให้องค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี บอกว่า เป็นของ
พระราชทานมาให้ทำบุญเสียเคราะห์เสดาะบาปเสีย เพื่อจะให้โรคคลายหาย
ใช้นั้นเกิด ถ้าจมีนทิพย์เสนา หลวงจินดารักษ์ นายไตรภักดี ออกมาถึงสืบ
ราชการได้ความประการใด โทสลองนอก ลองในควรจะให้ไปทางใดจะทำ
การศพ แลเห็นการควรจะทำในการศพขององค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศรา-
ธิบดีประการใด มากน้อยเพียงเท่าใด จะใคร่ไว้ช้าเร็วเท่าใด จะใคร่ได้
ทราบเป็นแน่แล้วจะทรงพระดำริการที่สมควรแล้ว จะจัดของพระราชทานให้
เจ้าพนักงานคุมออกมาได้กับเวลาประสงค ให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษา
มหาอุปราช องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า พระยาพระเชมรมีศุภอักษรให้
จมีนทิพย์เสนา หลวงจินดารักษ์ นายไตรภักดี รับถือเข้าไป ณ กรุงเทพฯ
โดยเร็ว ศุภอักษรมา ณ วัน ๖.๑.๑. บั๊วอก โทศัก*

เลขที่ ๖

หนังสือ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

ชื่อ ศุภอักษร ถึงองค์พระนโรดม

ประวัติ ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย

* ตรงกับวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๓๐๓

ศุภอักษรฉบับนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงเรียบเรียง

ข้าหลวงไทยรายงานข้อราชการเมืองอุคงมีไชย

ข้าพระพุทธเจ้า พระยานุชิตชาญไชย^{*} จางวางกรมพระตำราวงขวา หลวงเสนีย์พิทักษ์กรมมหาดไทย ข้าหลวง พระยาณรงค์เรืองฤทธิ์สิทธิสงคราม ปลัด พระสุนทรวิภาไชยมหาดไทยกรมการ บอกรายยังออกพณ นายเวร ขอได้นำขึ้นกราบเรียน พลหัวเจ้าท่าน ลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ ด้วยแต่ ก่อนข้าพระพุทธเจ้าบอกเข้ามาว่าได้แต่งให้หลวงราชาธิบดี หลวงนครภิรมย์ กรมการเมืองพระตะบองออกไปสืบฟังราชการ ณ เมืองอุคงมีไชย ครั้น ณ วัน พุธเดือนอ้ายขึ้นสิบค่ำปีวอกโทศิก หลวงราชาธิบดี หลวงนครภิรมย์ กลับ เข้ามาถึงเมืองพระตะบองแจ้งความว่า ได้ออกไปถึงเมืองอุคงมีไชยแต่ ณ วัน จันทร์ เดือนสิบสองแรมเจ็ดค่ำปีวอกโทศิก ได้ไปหาฟ้าทะละหะฯ แจ้ง ความว่า องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ได้จัดพระยาพระเชมร นายทัพนายกองที่ตั้งค่ายต่อเขตแดนกับญวนทุกทางให้ลาดตระเวนรักษาด่าน ทาง คอยฟังเหตุการณ์อยู่นี้ได้ประมาท แต่กองทัพญวนที่ยกไปรบกับพระ ยาราชเศรษฐีเจ้าเมืองเบียม พระยาพิชณโลก เจ้าเมืองตรงไทรตราด และ ฝรั่งเศสกับญวนที่สู้รบกันนั้น ฟ้าทะละหะแจ้งความว่า องค์พระนโรดม พรหมบริรักษ์มหาอุปราชมีศุภอักษรแต่งให้ พระยาศรีธรรมราชราช พระยา ธิราชมนตรี พระยาสุนทรอักษรา เข้ามาแจ้งความ ณ กรุงเทพพระมหานคร แต่จะมาทางทะเลสาบ มาขึ้นเดินบกเมืองศรีโสภณ กำหนดจะเข้ามาแต่ ณ วัน พฤหัสบดีเดือนอ้ายขึ้นเก้าค่ำปีวอกโทศิก และที่เมืองอุคงมีไชยนั้นหลวงราชา ธิบดี หลวงนครภิรมย์แจ้งความว่า พระยาพระเชมรและราษฎรลี้ภัยกันต่าง ๆ ตื่นตกใจเหมือนหนึ่งค่านักโกนายกุย นายซองว่า อยู่ประมาณสิบเอ็ดสิบสอง

* เป็นข้าหลวงของไทย ส่งไปคุมราชการอยู่ ณ เมืองพระตะบอง

วันแล้วก็สงบ เมื่อหลวงราชาธิบดี หลวงนครภิรมย์ มาจากเมืองอุคงมีไชย
ณ วันจันทร์เดือนอ้าย ขึ้นหกค่ำบ็วอกโทศก ที่กะทงหลวงน้ำลตประมาณ
สองศอกคืบ ที่ทะเลสาบน้ำลตประมาณศอกคืบ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดให้
หลวงเทพมโนกรมการเมือง พระตะบองออกไปคอยสืบฟังราชการ ณ เมือง
อุคงมีไชย ถ้าหลวงเทพมโนกลับเข้ามาแจ้งความประการใด ข้าพระพุทธเจ้า
จะบอกเข้าไปให้ทราบต่อภายหลัง บอกมา ณ วันพฤหัสบดีเดือนอ้ายแรมค่ำหนึ่ง
บ็วอก โทศก

ใบบอกพระยานุชิตชาญไชย สืบราชการทางเมืองอุคงมีไชย ลงวัน
๕^๑ ค่ำ ๒^๕ ค่ำ บ็วอกโทศก ๑๒๒๒

ตราพระยานุชิตชาญไชย ตราหลวงเสนีย์พิทักษ์ ตราพระยานรงค์ปลัดฯ
(มีรูปตราประทับ) (มีรูปตราประทับ) (มีรูปตราประทับ)

ตราพระมหาดไทย

(มีรูปตราประทับ)

เลขที่ ๒๑

ใบบอก เมืองพระตะบอง ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

* ตรงกับ วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน, วันที่ ๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๐๑

โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามรราชไปตั้งราชการ เมืองพระตะบอง

ให้องค์สมเด็จพระนโรดมฯ ขึ้นยับมากรุงเทพฯ

ด้วยเจ้าพระยาสุริยวงศ์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า แต่ก่อนพระยาอนุชิตชาญไชย ข้าหลวงซึ่งออก
ไปตั้งราชการอยู่ ณ เมืองพระตะบอง มีใบบอกเข้ามาว่า องค์สมเด็จพระ
ท้าวท้าวรามมหาอิศราธิบดีป่วยถึงแก่พิราลัยลงแล้ว องค์พระนโรดมพรหม-
บริรักษ์ชามหาอุปราช พระยาพระเชมรให้เกณฑ์คนออกตั้งค่าย กำหนด
ให้ได้ตำบลละ ๕๐๐ คน ก็ได้คนมาแต่ ๒๐ คน มาอยู่รักษาค่าย ๕ วัน คนก็
กระจัดกระจายไป เป็นคาบศิลาที่องค์สมเด็จพระท้าวท้าวรามมหาอิศราธิบดี
จ่ายให้รักษาหน้าที่อยู่แต่ก่อน องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ชามหาอุปราชพระ-
ยาพระเชมรจะเรียกคืนก็พากันขัดขวางเสีย แล้วว่าญวนให้อ้ายควนหลี่เป็น
ทัพหน้ามาเกลี้ยกล่อมแขกจามที่ท่ากะพงหลวงเมืองอุดงมีไชย แล้วพูดจายั่ว
พวกจีนพวกแขกให้กำเริบขึ้นก่อน ญวนจะยกกองทัพตามมาภายหลัง พระยา
พระเชมรโพรบ้านพลเมืองพากันตื่นตกใจ ไม่คิดที่จะรักษาย่านเมืองคิดแต่
จะหนีเอาตัวรอด ทรงรอกคอยฟังศุภอักษรเมืองอุดงมีไชยมาถึง ๒ เดือนแล้วก็
ไม่มีเข้ามา จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามรราช^{*} ออกไปตั้งตั้งราชการ
อยู่ ณ เมืองพระตะบอง บัดนี้พระยาอนุชิตชาญไชยบอกเข้ามาถึงกรุงเทพฯ
วัน ๖^๕ ๒ คำว่า^{***} ได้แต่งคนลงไปสืบตั้งราชการ ณ เมืองอุดงมีไชย กลับ

* คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

** ชื่อ ทองสุก

*** ตรงกับวันที่ ๒๐ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๐๓

มาได้ความว่า เมืองคัสเมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัย
ลงแล้วมีข่าวร้ายลือกันต่างๆ พระยาพระเชมวโพรบ้านพลเมืองสะตุงสะเทือน
ตื่นตกใจอยู่ประมาณ ๖๖ วัน ต่อมาการสงบเรียบร้อยลงเตียวนั้นก็เป็นปกติแล้ว
องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชพระยาพระเชมรแต่งให้ พระยา
ธिरาษมนตรี พระยารัตนสุริยวงศ์ พระยาศรีธรรมราช พระยาสุนทร
อักษรา พระยาคเสนทศการ พระยาคเสนทรา นายโพร ๔๔ คนนำ
เครื่องยศของคัสเมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี เข้ามาตั้งเมืองพระตะบอง
วัน ๒ ๕ ๑ ถ้า พระยานุชิตชาญไชย ได้ถามราชการที่เมืองอุคงมีไชยและ
เมืองญวนก็สงบอยู่ ถ้ามืดกองทัพฝรั่งกับญวน พระยาธिरาษมนตรีก็ว่า แต่ง
คนลงไปสืบได้ความว่าญวนกับฝรั่งหาได้รบกันไม่ มีความดังนี้ แล้วทางเมือง
จีนก็ได้ข่าวเข้ามาว่า กองทัพอังกฤษ กองทัพฝรั่งเศส ซึ่งยกไปตีเมืองบัก
กิ้งนั้น เจ้าบักกิ้งยอมทำหนังสือสัญญาเลิกการรบกันแล้ว กองทัพอังกฤษ
กองทัพฝรั่งเศส ก็เลิกกลับไป แต่กองทัพฝรั่งเศสจะยกมาเมืองไซ่ง่อนจะคิดทำ
ศึกกับญวนให้แข็งแรงให้สำเร็จในฤดูแล้งนี้ ซึ่งโปรดเกล้าฯ จะให้เจ้าพระยา
ยมราชยกออกไปตั้งฟังราชการอยู่ ณ เมืองพระตะบอง จะให้ออกไปตามที
กำหนดไว้หรือจะให้งดไว้ ขอให้ปรึกษามาให้แจ้ง ตามรับสั่ง

เลขที่ ๑๖๖

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ไม่มี

ชื่อ พระบรมราชโองการ เรื่ององค์พระนโรดม และข้าราชการเมือง
อุคงมีไชย

องค์สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ฯ องค์พระหริราช คณัฎไกรแก้วฟ้า ขอเอาพระบารมีโพธิ์สมภาร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทำราชการสนองพระเดชพระคุณ

พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราชฯ พระหริราชคณัฎไกรแก้วฟ้า^{*}
ขอบอกปรนิบัติมายัง ๗๗๗ ลุกซุน ณ ศาลาใต้ทราบ ด้วยเจ้าหมื่นทิพย์-
เสนา หลวงจินตารักษ์กรมมหาดไทย นายไตรภักดี นายเวรพระตำรวจ กับ
หมื่นวิเศษแพทยา หมื่นพิไชยแพทยา ทั้งสองนี้เป็นหมอยา หมื่นวาทาพินาศ
หมอนวด หมื่นไชโยโลกนารดมอรัักษานแผล ชุนหมื่นใหญ่ ๓๓ รวม ๔๐ คน
เชิญศุภอักษร ๒ ฉบับขึ้นบกเมืองกำปอดไปถึงเมืองอุคงมีไชย ณ วัน ๒๒^๑ คำ
บ๊วอกโทศก พระศุภอักษรฉบับหนึ่งลงวันพฤหัสบดีเดือน ๑๒ แรม ๑๐ คำ
บ๊วอกโทศก ไปถึงบิดาข้าพระพุทธเจ้ากับข้าพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ และขุนนาง
มุขมนตรีเขมร ใจความว่า บิดาข้าพระพุทธเจ้าเกิดความไข้โรคมมาก การ
ศึกสงครามกับญวนก็คืดจะรบกันน้อย ถ้ามีการมาเวลาสบายก็ได้บังคับบัญชาการ
เวลาไม่สบายก็ไม่ได้บังคับการ ๗ คำขึ้นไป และการทัพศึกเป็นใหญ่สำคัญ
จะคอยสบายไม่สบายคอยคืดปรึกษาหารือไม่ทันการ ทรงพระราชดำริว่า ที่
บิดาข้าพระพุทธเจ้ามีเคราะห์ ข้าพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ ฤๅขุนนางมุขมนตรีโค
สมควรจะว่าราชการแทนได้ ก็มอบให้ผู้นั้นว่าราชการบังคับบัญชา การทัพ
ศึกรักษากันเมืองให้เต็ดขาดอย่าให้เกิดแก่งแย่งกันได้ ถ้าโรคบิดาข้าพระ-
พุทธเจ้ามากขึ้นประการใด ๗ ให้ข้าพระพุทธเจ้า กับขุนนางมุขมนตรีเขมรรีบ
บอกเข้าไปจงเร็ว ด้วยทรงตั้งพระราชหฤทัย จะช่วยหนุนบำรุงเมืองเขมรเป็น

* นักองศ์ราชาวดี

** นักองศ์ศรีสวัสดิ์

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is densely packed and spans approximately 12 lines. The script is highly stylized and difficult to decipher. The document appears to be a page from a book or a manuscript, with some ink bleed-through visible from the reverse side. The text is written in a dark ink on a light-colored, possibly aged, paper. The overall appearance is that of a historical record or a personal letter.

นิการ แล้วทรงพระมหากรุณาเมตตาโปรดพระราชทานหม้อออกไปพร้อม
 ด้วยข้าหลวง สุก่ออักษรฉบับหนึ่งอีก ลงวัน ๖^{๕๐} คำบืวอกโทศก ไปถึงข้า-
 พระพุทธเจ้าทั้งสองกับขุนนางมุขมนตรีเขมร ใจความว่า ข้าหลวงทั้งสอง
 นายกับหม้อ ๔ คนได้กราบถวายบังคมลาออกมาได้ ๔ วัน มีหนังสือบอก
 ข้าหลวงซึ่งโปรดให้ออกไปรักษาเมืองพระตะบองเข้ามาราบบังคมทูลพระ-
 กรุณาว่า บิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ณ วัน ๖^{๕๐} คำบืวอกโทศก
 มีพระราชหฤทัยอาลัยเสียชามาก แต่ยังไม่ทันทรงเชื่อ จึงโปรดให้นาย
 ไตรภักดีเชษฐสุก่ออักษรกับไพร่ ๑๐ สำรับออกมาภายหลังอีกให้ทันเจ้าหมื่น-
 ทิพย์เสนา หลวงจินดารักษ์ คูโรคบิดาข้าพระพุทธเจ้า แล้วโปรดให้เตือนสติ
 ข้าพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ กับขุนนางมุขมนตรีเขมรให้พริ้งพร้อมกันช่วยรักษาค่าย
 คูแแลตั้งด่านลาดตระเวนค่ายระไวระวังศัตรู ให้ครบทางครบตำบล เกรงญวน
 มันรู้ว่าบิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ญวนได้ท้วงทีก็จะยกกองทัพ
 หุ้มเท้านมาในเขตแดนเมืองเขมร ถ้าการเกิดเป็นประการใด ให้บอกเข้า
 ไป ณ กรุงเพทฯ โดยเร็ว ถึงการรบพุ่งกับญวน ก็จะได้โปรดเกล้าฯ พระ-
 ราชทานกองทัพยกกองทัพเรือออกมาช่วยให้ทันการ ถ้าบิดาข้าพระพุทธเจ้า
 ถึงอนิจกรรมจริง โปรดให้ข้าพระพุทธเจ้ากับขุนนางมุขมนตรีเขมร จัดแจง
 เครื่องศพไว้ให้สมควรตามอย่างธรรมเนียมเจ้าแผ่นดินเขมรแต่โบราณมา จะ
 โปรดพระราชทานโกศลงในลองนอกกับเครื่องสำหรับประดับศพออกไป
 ตามเคยโปรดพระราชทานเจ้าต่างประเทศราชผู้ใหญ่นั้น เห็นว่าจะไม่ทัน
 แล้วยังไม่ทรงทราบว่าจะจัดแจงให้สมควรสักเพียงใด จึงโปรดเกล้าให้
 ข้าหลวงออกไปคิติดปรึกษาการข้าหลวงกลับไปเฝ้า ทรงทราบแล้วจะโปรด
 พระราชทานโกศกับเครื่องสำหรับประดับศพออกไปให้ข้าพระพุทธเจ้ากับขุน-

นางมขมนตรีเขมรทำทิวคอยรับให้สัสมควร กับและเครื่องอภิเศกซึ่งพระราชทานออกไปแต่ครั้งก็มี ให้เอามาจัดแจงปักให้รอบศพ และผ้าไตร ๑๐ สำรับ ซึ่งโปรดพระราชทานออกไปนั้น ถ้าบิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงอนิจกรรมจริงให้ทำบุญขังสุกุลเมื่อเวลาไซ้หนัก ถ้ายังไม่ถึงอนิจกรรม ผ้าไตรนั้นก็ให้ทำบุญสะเตาะเคราะห์นาม แล้วทรงพระเมตตามีพระราชหฤทัยอาลัยพระชนนีเป็นอันยิ่ง ข้าพระพุทธเจ้า ด้วยชราแล้ว บิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงแก่อนิจกรรมก็จะทุกข์โศกอาลัยบุตร โรคชราที่จะกำเริบหนักขึ้น โปรดให้ข้าพระพุทธเจ้าปรนนิบัติเล่าโลมให้ดี แล้วให้ข้าหลวงกับข้าพระพุทธเจ้าคิบัติปรึกษาหารือให้เห็นพร้อมกันจัดแจงการศพมากน้อยเพียงใดจะไว้ศพช้านาน ให้ปรนนิบัติบอกเข้ามาโดยเร็วจะได้ทรงพระราชดำริให้สัสมควรตามการ ที่หลังนั้นมาพระยาภักดีนายก พระยานรินฤฤทธิ์ ซึ่งคุมเครื่องบรรณาการเข้ามานั้น เชิญสุภอักษร ๒ ฉบับ สารตราพระราชสีหะ ๒ ฉบับ เป็น ๔ ฉบับ ลงวัน ๕^๑/_๒ ค่ำบ็วอกโทศก กระแสทรงพระราชดำริด้วยความขอเปิดหนังสือฝรั่งเศสฉบับหนึ่ง สำเนาหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสเมืองจีนสมุดค่า ๒ เล่ม ไปถึงบิดาข้าพระพุทธเจ้า พระยาภักดีนายก พระยานรินฤฤทธิ์ เชิญออกไปถึงเมืองอุดงมีไชย ณ วัน ๕^๒/_๒ ค่ำบ็วอกโทศก ความในสุภอักษรนั้นโปรดว่า ได้ทรงทราบความในสุภอักษรที่หลวงศรีเสนานำเข้ามาได้ทรงทราบการทุกข้อแล้วได้โปรดให้ข้าหลวงคุมไพร่ออกไปทำยังฉางใส่ข้าวเปลือก ตั้งแต่เมืองปราจีนบุรีเรียงไปถึงเมืองพระตะบอง ในกรุงเทพฯ ก็ได้จัดกองทัพกำปั่นไฟ กำปั่นใบ ปืนกระสุนดินดำไว้พร้อมสรรพ ถ้าญวนยกกองทัพล่วงเข้ามาในเขตเขมรก็จะได้ให้ยกกองทัพออกไปช่วยให้พ้นการ ถ้ารบพุ่งกันแต่ในเขตแดนญวนจะไม่ให้ยกออกไป ด้วยเมืองญวนกับกรุงเทพฯพระมหานคร ขาดรบพุ่ง

กันกันมานานมาแล้ว เรือลูกค้าไปมาค้าขายก็ไม่ได้เบียดเบียนกัน จะหาเหตุที่จะทำศึกสงครามต่อไปอีกก็ไม่มี แลฝรั่งเศสเมืองญวน ได้บ้านเมืองแล้ว นั่งนอนใจหาได้ทำต่อไปอีกนั้น ญวนจะคิดใจว่าฝรั่งเศสไม่มีกำลังจะทำต่อไปอีกไม่ได้ ทุกวันนี้ฝรั่งยกไปตีเมืองจีน เล่าลือว่าได้บ้านเมืองบ้างแล้ว เจ้าบ่กกิ่งคิดจะทำไมตรี ฝรั่งก็หยุดรบพุ่งกับเมืองจีน แล้วยังคงแต่จะทำกับเมืองญวนอีก และการศึกเมืองจีนซึ่งฝรั่งยกไปรบนั้น มีหนังสือพิมพ์ได้แปลเป็นคำไทยได้ข้อความหลายข้อ ได้โปรดให้จำลองพระราชทานออกไปด้วย สุกอักษรฉบับหนึ่งอีก ลงวัน ๕ ๑๒ คำบ่วอกโทศก ใจความว่าด้วยเบ็ดหนังสือฝรั่งซึ่งบาทหลวงเทศเกรซฟองนั้น ทรงพระราชดำริโดยซ้อละเอียด ไม่ให้คนนอกประเทศติเตียน เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ โปรดให้จดหมายเหตุพระราชดำริตามสมควร ให้นำไปให้กงสุลทั้ง ๔ ประเทศว่ากล่าวไกลเกลี้ยความข้อนี้ ให้เลิกแล้วแก่กันแล้ว ไม่ให้มีเกียรติข้อง เป็นที่เสียพระเกียรติยศบิดาข้าพระพุทธเจ้าต่อไป ให้รักษาย่างธรรมเนียมไปให้ราบคาบเรียบร้อย อย่าให้คนนอกประเทศติเตียนได้ โปรดให้จำลองกระแสพระราชดำริเป็นอักษรไทยฉบับหนึ่ง เชมรฉบับหนึ่ง พระราชทานออกไปให้บิดาข้าพระพุทธเจ้า ความในสารตราพระราชสีหะ ฉบับหนึ่งโปรดว่า กรุงเทพ ฯ แห่งท่านบุรุษเมืองเขมรตั้งแต่ไอยุโก ข้าพระพุทธเจ้า เนื่องมาอย่าให้บิดาข้าพระพุทธเจ้าคิดล่วงเกรงผิดแลชอบเหลือเกิน เหมือนแต่ก่อน การควรบอกก็ให้บอกเข้าไปกราบบังคมทูลพระกรุณาอ่านสิ้นข้อความจงเื่อง ๆ ในเวลาเหตุการณ์บังเกิดมี ถ้าคอยให้เข้าไปผู้คนไปพูดอ้ออึงไปก่อนได้ยินต่าง ๆ ก็ทรงพระวิตกมาก ถ้าการผันแปรประการใด ก็ไม่ทรงดีโทษ ด้วยไว้วางพระราชหฤทัยสนิทกับบิดาข้าพระพุทธเจ้า ยิ่งกว่าเจ้าเมืองเขมรแต่ก่อน ๆ มา

สารตราพระราชสีหะฉบับหนึ่งอีก โปรดเกล้าให้บิดา ข้าพระพุทธเจ้าบังคับ
 บัญชา พระยาพระเชมรคุมไพร่ไปตัดฟันไม้โกงกาง ไม้แก่นให้ได้รอบกำหนด
 ก่ากึ่งยาวท่อนศอก ให้ได้หกหมื่นไว้ที่เกาะรง ๒ หมื่น ที่ด้านหน้าเมือง
 กะพงไสม ๒ หมื่น ที่เมืองกำปอด ๒ หมื่น ถึงเดือน ๕ บัวออกโทศก จะโปรดให้
 ก่าบันไฟออกไปถึงเมืองกำปอดคอยฟังข้อราชการเมืองเชมรกับเมืองฉนวน
 ก่าบันไฟออกไปถึงจะได้รับเอาพื้นใช้การข้าหลวงกับพระยาภักดีนายท พระ-
 ยานรินดิษฐ์ เชิญอักษรไปทั้งสิ้นศุภอักษร ๔ ฉบับ สารตราพระราชสีหะ
 ๒ ฉบับ กระแสพระราชดำริไทยหนึ่ง เชมรหนึ่ง สำเนาแปลหนังสือพิมพ์ฝรั่ง
 สมุดคำ ๒ เล่ม มีข้อความโปรดบังคับออกไปหลายชั้นนั้นข้าพระพุทธเจ้ากับ
 ขุนนางมุขมนตรีเชมร ได้กราบถวายบังคมใส่เกล้าฯ ทราบข้อความตามศุภ-
 อักษรและสารตราพระราชสีหะกับกระแสพระราชดำริตรัสบังคับไปทุกประ-
 การ พระเดชพระคุณเป็นที่ขงหาที่สุดมิได้ สันบุญบิดาข้าพระ-
 พุทธเจ้า ขอพระเดชพระคุณเป็นที่ขงตามแต่ทรงพระเมตตาโปรด
 สारพัดการทั้งปวงเหลือเกิน ผิดชอบขอทรงพระเมตตาโปรดเดือน
 สติสั่งสอนบังคับบัญชาทนายบารุงให้ ได้คงเป็นข้ารักษาญาติวงศ์ขุน-
 นางมุขมนตรีอาณาประชาราษฎร์ ให้ได้สุขคงเป็นค่าสำหรับพระ-
 บารมี โภธิสมภารทำราชการ ถวายสนองพระเดชพระคุณเป็นพระ-
 เกียรติยศต่อไป แต่ไตร ๑๐ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้รับต่อข้าหลวงทำบุญ
 บิดา ข้าพระพุทธเจ้าประเคนพระภิกษุสงฆ์เทศนาบังสุกุล ข้าพระพุทธเจ้าขอ
 กราบทูลเกล้าฯ ถวายพระราชกุศลและการศพบิดาข้าพระพุทธเจ้านั้น ข้า-
 พระพุทธเจ้ากับขุนนางมุขมนตรีปรึกษาเห็นว่าบ้านเมืองก็มีที่พิศกับฉนวน
 ขุนนางมุขมนตรีก็ใช้ให้ไปเป็นนายทัพนายกอง ราษฎรก็เกณฑ์ผลัดเปลี่ยน

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is densely packed and spans approximately 10 lines. The script is dark and appears to be written on aged paper. The content is illegible due to the cursive style and the quality of the scan. The text begins with a large initial letter, possibly 'C' or 'K', and ends with a signature or name that is partially obscured by a flourish.

กันเข้ากองทัพรักษาค่ายตั้งด้านลาดตระเวนระมัดระวังกับญวน การศพจะ
 ทำบุญให้แล้วเสร็จเร็วไม่ได้ ต่อถึงเดือน ๖ ปีระกาตรีศก จึงจะได้ทำบุญถวาย
 พระเพลิงเป็นเสร็จการ และทำบุญการศพนั้น ข้าพระพุทธเจ้ากับขุนนาง
 มุขมนตรีปรึกษาพร้อมกันว่า บ้านเมืองก็เล็ก ราษฎรก็มีการทำวน ระมัด
 ระวังกับญวน จะทำการศพเล็กตามสมควรกับบ้านเมือง และโกศที่จะโปรด
 พระราชทานไป ขอพระราชทานออกไปทางทะเลถึงเมืองกำปอด การศพ
 บิดาข้าพระพุทธเจ้ากับกิจการทั้งปวง ข้าพระพุทธเจ้ากับขุนนางมุขมนตรีได้
 พร้อมมูลปรึกษาหารือข้าหลวงทั้ง ๓ ได้รู้ข้อความทุกข้อ และพื้นนั้น ข้าพระ
 พุทธเจ้าได้บังคับบัญชาพระยาเสนาอนุชิตเจ้าเมืองกำปอด พระยาธิเบศสง
 ครามเจ้าเมืองกะพงโสม ให้ตัดพื้นครบจำนวนนำไปไว้ที่เบียมทะเลนอกตาม
 บังคับ จะคอยพากำปั่นไฟออกไป ควรมีควรถามแต่จะเมตตาโปรดขอปรนินิ
 บอกรมา ณ วัน - ๖๒ คำบิ่วอกโทศก

เลขที่ ๒๒

ศุภอักษร เมืองอุดงมีไชย ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

องค์สมเด็จพระนโรดมกับพระหริราชคณั

ถวายรายงานเรื่องฝรั่งบญวนและเขมรบญวนรบแขกจาม

องค์พระนโรดมพรหมบริวารามมหาอุปราชา พระหริราชคณัไกร
แก้วฟ้า ขอบอกปรินิบัติมายังพระเจ้าลูกขุน ณ ศาลา ด้วยข้าราชการฝรั่งรบกับ
ญวนนั้น คนใช้เงินที่แต่งเป็นลูกค้าให้ไปด้วยประจำ... (อ่านไม่ออก) ญวน
พูดบอกว่า แม่ทัพฝรั่งที่ไปตีเมืองจันทน์กลับมาจากเมืองจันทน์แล้วเลยไปเมืองคืน
ว่าไปเอากระสุนดินดำและเสบียง กำหนดจะกลับมาพร้อม... (อ่านไม่ออก)
เมืองไซ่ง่อน เมืองสมิถ ๗ ช้างแรม เดือนนี้ บ๊วอก โทสกนี้ แลญวนก็ว่า
ให้จัดแจงค่ายเมืองสมิถให้แล้วในเดือนอ้ายช้างแรม บ๊วอก โทสกนี้ คอยรับ
รบพุ่งกับฝรั่ง แล้วว่าฝรั่งใช้กำปั่นไฟ ๒ ลำ เข้ามาทอดอยู่ปากน้ำเมืองสมิถ
มีเรือลอบตฝรั่ง ๓ ลำ เข้ามาดามญวนที่เมืองสมิถว่าญวนจัดแจงค่ายแล้ว
หรือยัง ฝรั่งจะยกกองทัพเข้ามาตี ญวนบอกฝรั่งว่าจัดแจงยังไม่ทันแล้วเบ็ด
เสร็จ ฝรั่งว่าถ้าญวนจัดแจงแล้ววันนี้ ฝรั่งจะยกกองทัพเข้ามายึดเอาเมือง
สมิถ ถ้าฝรั่งยึดเข้าไปได้ฝรั่งจะดอยทัพกลับไปเมืองคืน แล้วได้ยินว่ามี
หนังสือของแม่ทัพใหญ่เมืองไซ่ง่อนบังคับมา องหุยของเมืองโจดกก็ว่า
อย่าให้รบพุ่งกับพระยาราชานครฐผู้แม่กองเมืองครังไตรตราด ให้ดอยกองทัพ
มาให้อยู่แต่ด่านทางลาดตระเวนรักษาค่าย อันหนึ่งว่าองญวนบังคับด่าน
ทางด้านบันเลตโคนเป็นต่อแดนกับด่านเขมร ว่าตั้งแต่ ณ วัน ๕๒ กำบ๊วอก
โทสกนี้ต่อไป ให้ห้ามปรามกัเรือลูกค้าไม่ให้บรรทุกสินค้าทุกอย่างขึ้นมา
ชายเมืองเขมร ถ้าด่านทางด้านให้ลูกค้าบรรทุกสินค้าเลตลอดขึ้นมาให้เมือง
เขมรได้จะเอาโทษผิด และตั้งทำเงินใหญ่ไปสืบขึ้นมาก่อนวันหนึ่ง นาย
ด่านญวนจึงปล่อยให้ขึ้นมา และองหุยของเจ้าเมืองโจดกมั่นใจว่าคอยจัดแจง

ตั้งด่านลาดตระเวนแล้ว จะลงไปรบกับฝรั่งช่วยเมืองสมิถอ สืบราชการฝรั่ง
 รบกับญวน สืบครั้งหนึ่งได้ความดังนี้ คนใช้อีกคนหนึ่ง สืบได้ความดังนี้
 จะกำหนดควรไต่ถามพินิจคนใช้ก็ว่ารู้โดย จิน ญวน พูดบอกเมื่อเช้าพระ-
 พุทธเจ้ายังไม่ถึงแก่พิราลัย คนใช้สืบรู้ความมาครั้งหนึ่ง ไม่อาจที่จะบอก
 คนใช้สืบรู้ความมาสองครั้งสามครั้ง ข้อความดูกัน คล้ายคลึงกัน บ้างจึงบอก
 ปรีณัติเข้ามา กระนั้นก็มีพระบรมราชโองการอนุญาตบังคับไปถึงบิดาเจ้าพระ-
 พุทธเจ้า ว่าการเกิดขึ้นได้รู้ได้ยินเมื่อใดให้บอกปรีณัติเข้ามาให้เนื่อง ๆ
 แม้นเหลือเกินประการใด ก็ทรงพระมหากรุณาเมตตาโปรด ครั้นภายหลัง
 ข้าราชการผันแปรประการใดจึงค่อยบอกปรีณัติเข้ามาอีก คนใช้สืบรู้ญวน
 บอกดังนี้ ปรีณัติเข้ามา เห็นจริงประการใด ขอทรงพระเมตตาโปรดต่อไป
 คนใช้ซึ่งจะให้ลงไปสืบราชการฝรั่งรบกับญวน จะไปมายากนัก เขมรจะ
 ไปไม่ได้แต่เงินลอบลักจริงจัง ๆ จึงไปมาได้ สืบราชการไม่ได้ความผันแปร
 ประการใดจึงจะบอกเข้ามาภายหลังอีกแล้ว เจ้าพระพุทธเจ้าได้จัดให้พระยา
 ยมราชเป็นแม่กองเมืองตรังช้างเหนือเปลี่ยนพระยาตภาธิบดี ตั้งทัพต่อกับ
 ทัพญวนคลองซุดช่วยเมืองตรังไตรตราด แต่ ณ วัน ๓^๑ ๑ คำ บั้วอก โทศ
 พระยายมราชว่าได้ใช้คนใช้ไปหยั่งน้ำตามทางแต่เมืองตรังช้างเหนือลงไปซิด
 ค่ายญวน โศกตานบ โศกรังขบ ค่ายโคปยาวตามฝั่งคลองซุดนั้นน้ำตามทาง
 เมืองไปสี่กสองศอกบ้างสามศอกบ้างจนซิดค่ายญวน แต่เป็นน้ำบึงน้ำทุ่งน้ำ
 ทรุดลงทุกวัน ๆ เมืองตรังไตรตราดนั้น เมื่อ ณ วัน ๕^๑ ๑๒ คำ บั้วอกโทศ
 กองทัพอ้ายญวน อ้ายแขก ยกกองทัพขึ้นบกเดินลัดป่าอ้อมตามบึงหลังกองทัพ
 พระยาราชเศรษฐี พระยาพิศณุโลก ลอบไปรบเอาเรือนครัวบ้านโปกระเมียด
 บ้านหงส์สำเรียง บ้านคาฟุง ครัวเขมรสะดั่งสะเทือนตกใจพาบุตรภรรยา เข้า

ซ่อนในป่าหังสน์ กองทัพญวน กองทัพแขก นอนอยู่ที่นั่นจนรุ่งขึ้น ณ วัน
 ๖^๑ ๑๒ บัวอก โทศก พระยาราชาศรี พระยาพิศณุโลก ยกกองทัพไปรบ
 กับอ้ายญวนอ้ายแขก ซึ่งขึ้นมาเผาเรือนบ้านข้างค่านนี้ ได้ยินเสียงปืนมาดัง
 กองทัพเมืองศรีขันธ์เห็นอ้ายญวนยกกองทัพไปยังค่ายอ้ายญวนอ้ายแขก โศกตายน
 โศกรังฆตามฝั่งคลองขุดนั้น กองทัพอ้ายญวนอ้ายแขก ซึ่งยกไปรบกับพระยา
 ราชาศรีสังคราม โศกตายนยังค่ายโคกตานบโคกรังฆ คืน ครั้น
 ณ วัน ๖^๑ ๑๓ ค่ำบัวอกโทศก กองทัพเรืออ้ายญวน เรือหวย เรือแงโอ เรือโกลน
 ร้อยลำเศษ พลญวน พลแขก ประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ยกไปขึ้นบกรบกองทัพ
 พระยาศรีสังคราม โศกตายน พระยาราชาศรี ใช้ให้ไปรักษาค่ายทางพรหม
 พระยาศรีสังคราม โศกตายน นายทัพนายกอง ได้สู้รบกับอ้ายญวนอ้ายแขก
 เขมรยิงถูกอ้ายญวนอ้ายแขก บัวยพิการตายเป็นอันมาก กองทัพอ้ายญวน
 อ้ายแขก จะยกขึ้นมาไม่ได้ ถึงเวลาค่ำณ วัน ๗^๑ ๑๓ ค่ำบัวอกโทศก อ้ายญวน
 อ้ายแขก ยกกองทัพเป็นสองทาง ทางเรือทางหนึ่ง ยกตามบึงข้างตะวันออก
 บ้าง ทางบกยกข้างเหนือบ้าง เผลาค่ายยามหนึ่ง เข้าล้อมค่าย พระยาศรีสังคราม
 โศกตายน นายทัพนายกองต่อสู้รบกับกองทัพอ้ายญวนอ้ายแขก ทางบกนานประ-
 มาณยามหนึ่ง กองทัพเรืออ้ายญวนอ้ายแขก เข้ามาข้างตะวันออกถึงตีนค่าย
 กองทัพอ้ายญวนอ้ายแขก ทางบกเข้าถึงตีนค่ายข้างตะวันตก เข้าล้อมรอบ
 กองทัพเขมรไม่สู้รบฆ่าฟันอ้ายญวนอ้ายแขก ถึงพิการบาดผลตายเป็นอันมาก
 อ้ายญวนยิงบุกรุกเข้ามา เขมรสู้รบกันอยู่ในค่ายไม่ได้ พระยาศรีสังคราม
 โศกตายน นายทัพนายกอง รบทำลายค่ายออกมา กองทัพเขมรกับอ้ายญวนอ้ายแขก
 ปะปนกันยิ่งขึ้น ทิมแทงฆ่าฟันกันตลุมบอนทั้งในค่ายและนอกค่ายกองทัพ
 อ้ายญวนตายมากข้างเขมรตายน้อย กองทัพเขมรซึ่งออกมารอดอ้ายญวนเอา

ค่ายนั้นได้ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑^๒ ๑ ค่ำบ็วอก โทศก กองทัพพระยาราชา
 เสรษฐี พระยาพิศณุโลก กับนายทัพนายกอง ยกไปรบจึงเอาค่ายนั้นได้
 คืน กองทัพอ้ายญวนอ้ายแขก ดอยออกจากค่ายลงเรือกลับไปเยี่ยมพระสตีง
 บ้าง กลับไปพนมสว่างบ้าง อยู่แต่ทัพอ้ายญวนอ้ายแขก ซึ่งขึ้นไปทำค่ายที่
 พนมตันลอง กำพงตะโก ต่อกับกองทัพเขมรเมืองตรังไตรตราดกับกองทัพ
 อ้ายญวนครบค่ายตามคลองซุด ก็คงอยู่เหมือนแต่ก่อนเมืองตรังไตรตราด
 พระยาราชาเสรษฐี กับพระยาพิศณุโลก กับนายทัพนายกอง ก็คงอยู่รักษา
 เหมือนแต่ก่อน และทางลำน้ำทั้งสองลงไปต่อแดนกับญวนกับเมืองทโปงขมูม
 เมืองบาพนม ซึ่งต่อแดนกับญวนนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งขุนนางมุขมนตรี
 ให้ไปเป็นนายทัพนายกอง เกณฑ์ไพร่พลรักษาค่าย ตั้งด่านลาดตระเวน
 ระมัดระวังรักษาทุกวันมิได้เพิกเฉย ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด ขอบอก
 ประทับติมา ณ วัน ๓^๓ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๒ บ็วอกโทศก

เลขที่ ๑๔*

ใบบอก เมืองอุดงมีไชย ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒
 และเขียนเป็นภาษาไทย

* ตรงกับวันที่ ๒๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๐๓

ข้าหลวงเมืองพระตะบอง

ถวายเป็นเรื่องเขมรรบกับญวน

ข้าพระพุทธเจ้า พระยานุชิตชาญไชยจางวางกรมพระตำรวจชาวหลวงเสนีย์พิทักษ์กรมมหาดไทยข้าหลวง พระยาณรงค์เรืองฤทธิ์สิทธิสงคราม ปลัดพระสุเรนทร์ฤๅไชยมหาดไทยกรมการ บอกรายยังออกพันนายเวรขอได้นำขึ้นกราบเรียนพลหัวเจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ ด้วย ณ วันจันทร์ เดือนอ้ายแรมห้าค่ำบวอก โทศกั พระยาราชมนตรีพระยารัตนสุริยวงศ์เข้ามาถึง ณ เมืองพระตะบองแจ้งความว่า องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า มีศุภอักษรแต่งให้พระยาศรีธรรมราช พระยาราชมนตรี พระยารัตนสุริยวงศ์ พระยาสุนทรอักษร พระยาเคนทหทศการ พระยาเคนทหทรา พระหลวงขุนหมื่นนายไพบร์ห้าสิบห้าคน นำเครื่องยศขององค์พระหริรักษารามมหาอิศราธิบดี เข้ามา ณ กรุงเทพระมหานคร ข้าพระพุทธเจ้าได้ตามด้วยข้าราชการ ณ เมืองอุคังมีไชย เมืองญวน พระยาราชมนตรี พระยารัตนสุริยวงศ์แจ้งความว่าราชการที่เมืองอุคังมีไชยเมืองญวน สงบอยู่ แต่ที่เมืองตรังไตรตราดกองทัพเขมรได้สู้รบกับญวน แต่เดือนสิบเอ็ด บวอก โทศกั องค์พระนโรดมกับฟ้าทะเลหะได้จัดกองทัพเรือให้ไปช่วย กองทัพญวนก็ตั้งสงบอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตามถึงฝั้ร้งกับญวนที่สู้รบกันนั้น พระยาราชมนตรีพระยารัตนสุริยวงศ์แจ้งความว่าคนที่ใช้ให้ไปสืบทกลับมาแจ้งความว่า เขาเห็นสู้รบกันไม่ ต่างคนต่างรักษาค่ายอยู่ บอกราย ณ วันจันทร์เดือนอ้ายแรมห้าค่ำ จุลศักราชพันสองร้อยยี่สิบสอง บวอกนักษัตร โทศกั

* วันที่ ๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๐๓

บอกเมืองพระตะบอง ส่งมาตามระยะหัวเมือง ด้วยศุภอักษรมาแต่เมืองอุดง
มีไชยส่งเครื่องยศ สมเด็จพระท้าวศรีฯ

ตราพระยานุชิตชาญไชย

ตราหลวงเสนีย์พิทักษ์

(มีรูปดวงตราประทับ)

(มีรูปดวงตราประทับ)

วัน ๖^๕/_๒ ค่ำ บัวอก โทศก*

หมื่นจัตราอักษรกรมการเมืองป่าจัน ถิ่นมา.

ตราพระยาณรงค์ปลัด

ตราพระมหาดไทย

(มีรูปดวงตราประทับ)

(มีรูปดวงตราประทับ)

เลขที่ ๑๘

หมื่น จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

บ่อ ใบบอกเมืองพระตะบอง

* วันที่ ๒๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๐๓

โอรสธิดาองค์สมเด็จพระศรีนครินทร์มหามหาอัครราชินี

วัน ๒๓ ต.ค. จุลศักราช ๑๒๒๒ บวชโทศก ทำบุญชื้อพระ
หน่ององค์สมเด็จพระศรีนครินทร์มหามหาอัครราชินี มายืนท่านพระพิเรนทรเทพ
ข้าหลวงมีรายชื่อ ดังนี้

- บุตรหญิงชื่อ ราชธิดาพระสัตรี บัชวด อายุ ๓๓ ปี
- ชื้อวรศักดิ์ บัชวล อายุ ๓๑ ปี มารดาชื้อนั๊กแก้ว ถึงแก่กรรม
- บุตรหญิงนั๊กนักรยาพระยาอัคราพาณิชัย เกิดปีมะเส็งอายุ ๔๐ ปี
- มารดาชื้อนั๊กอองถึงแก่กรรมแล้ว
- องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า บัชวดอายุ ๒๑ ปี
- มารดาชื้อนั๊กเกา บัชวล อายุ ๔๔ ปี
- บุตรหญิงชื้อจกกลณี บัชวล อายุ ๓๓ ปี
- มารดาชื้อนั๊กแบน บัชวล อายุ ๔๖ ปี
- บุตรชายชื้อควัดดา บัชวล อายุ ๑๕ ปี
- มารดาชื้อนั๊กชำ บัชวล อายุ ๔๒ ปี
- บุตรชายชื้อ องค์ศรีวงษา ปีมะโรง อายุ ๑๗ ปี
- มารดาชื้อนั๊กเขียว บัชวล อายุ ๓๕ ปี
- บุตรหญิงชื้ออูบล พิการเข้า บัชวล อายุ ๑๐ ปี
- บุตรหญิงชื้อกระเป๋น บัชวล อายุ ๖ ปี
- มารดาชื้อนั๊กเบียน ปีมะเส็ง อายุ ๒๔ ปี
- บุตรชายชื้อสุวรรณหงษ์ บัชวล อายุ ๕ ปี
- มารดาชื้อนั๊กนวม บัชวล อายุ ๓๐ ปี

บุตรหญิงชื่อสะอูด บัณลุ อายุ ๔ ปี
 มารดาชื่อนักเปรียน บัซาล อายุ ๓๑ ปี
 บุตรชายชื่อกัมโนห่อ บัซาล อายุ ๗ ปี
 มารดาชื่อนักมลิ บัณลุ อายุ ๓๒ ปี
 บุตรชายชื่อกักระหก บัเงาะ อายุ ๖ ปี
 มารดาชื่อนักนวล บักุน อายุ ๒๒ ปี
 บุตรหญิงชื่อกะเมียด บัมะโรง อายุ ๕ ปี
 มารดาชื่อนักกสะบา บัมะเมีย อายุ ๒๗ ปี
 บุตรหญิงชื่อกัชรลัน บัมะเส็ง อายุ ๔ ปี
 มารดาชื่อนักแ้ว บัซาล อายุ ๑๕ ปี
 บุตรหญิงชื่อกัชิตวมเควี่ บัมะเส็ง อายุ ๔ ปี
 มารดาชื่อนักสภา บักุน อายุ ๓๔ ปี
 บุตรชายชื่อกัเกา บัมะแม อายุ ๒ ปี
 มารดาชื่อนักอิม บัชวด อายุ ๒๒ ปี

เลขที่ ๖๔

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

ประวัติ ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย

โปรดเกล้าฯ ให้แบ่งมรดกองค์สมเด็จพระศรีฯ

แก่องค์พระวัดดา

หนังสือเจ้าพระยานิกรบดินทรฯ มายัง องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์
องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า มหาอุปราช สมเด็จเจ้าฟ้าทะเลหะ พระ
ยาพระเชมรเมืองอุคคมีไชย ด้วยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท
กราบบังคมทูลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เมื่อพระวัดดา
จะกราบถวายบังคมลาออกไปแจ้งว่าองค์สมเด็จพระศรีฯ รามมหาอิศราธิบดี
เจ้ากรุงกัมพูชา มีความซัดเคืององค์วัดดาอยู่สองข้อ หนึ่งว่า องค์วัดดาสุบผืน
ข้อหนึ่งว่าคบหญิงในพระบรมมหาราชวังมาไว้เป็นภรรยา จนชั้นองค์สมเด็จพระ
พระศรีฯ รามมหาอิศราธิบดีตั้งพระยาพระเชมรคนใดคนหนึ่ง คุมเครื่อง
ราชบรรณาการเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ฤ็ให้เข้ามาด้วยกิจการสิ่งใดก็กำชับสั่ง
ไม่ให้ไปมาวะเยียมเยียนหึ่งเรียกห้ามไม่ให้มาจอดที่วัง เมื่อองค์สมเด็จพระ
พระศรีฯ รามมหาอิศราธิบดีป่วยมากเอาทรัพย์ออกจำหน่ายทำบุญแลแจกบุตร
ชาย บุตรหญิง ขององค์สมเด็จพระศรีฯ รามมหาอิศราธิบดี ส่วนแบ่งปัน
องค์วัดดาก็ไม่มีในบัญชีนั้น ได้ทราบความแล้วมีพระบรมราชโองการดำรัส
เหนือเกล้าฯ สั่งว่า ความในพระบรมมหาราชวังนั้นเดิมเกิดขึ้นเพราะเพื่อนเป็น
ข้าสมเด็จพระนางเจ้า* ได้ใช้สอยอยู่ในตำแหน่งแต่เล็ก แล้วให้หัดเป็นละคอน
ครั้งสมเด็จพระนางเจ้าสิ้นพระชนม์ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้
ชำระได้ตามละคอนในสมเด็จพระนางเจ้าคนใดสมัครเป็นละคอนหลวง ก็ให้
เอาตัวมาสมทบไว้เป็นละคอนๆ คนใดไม่สมัครก็แล้วไป แต่เพื่อนคนนั้นไม่ยอมรับ
พระราชทานเงินเบี้ยหวัด สมัครเป็นข้าพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าโสมนวดีอยู่

* คือ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี

ในพระบรมมหาราชวัง แล้วเพื่อนไปคบหารักใคร่กับนายบัวมหาดเล็ก ได้ทำ
 โทษนายบัวครั้งหนึ่งแล้ว อยู่มามีผู้กล่าวโทษนายบัวมหาดเล็กว่า เป็นชู้กับ
 หญิงในพระบรมมหาราชวังที่ไม่ได้ห้ามประตูลายคน จึงได้มีพระบรมราช
 โองการสั่งให้ชำระไล่เสียดตัวเพื่อน ได้ความว่าเพื่อนไปอยู่ที่วังองค์รัฐดา
 ให้เอาตัวมาถามแล้วยึดตัวไว้ แต่องค์รัฐดาไม่ได้เกี่ยวข้องมีความผิดด้วยเรื่อง
 เพื่อน เพราะเพื่อนนั้นไม่ได้เป็นคนห้ามประตูลายคน จะไปไหนก็ได้ อยู่มาผู้มี
 ชื่อให้การชัดว่า องค์รัฐดาสุบผืน จึงทรงพระกรุณาตำราสั่งว่า องค์รัฐดาก็เป็น
 บุตร องค์สมเด็จพระศรีวิกรมหารามมหาอิศราธิบดี ตั้งพระราชหฤทัยจะทรงชุบ
 เสี่ยงให้สมควรกับเกียรติยศ องค์รัฐดามาประพฤติกการเป็นพาลให้เสียวงศ์
 ตระกูลไปหาชอบไม่ จึงได้ให้เจ้าพนักงานเอาตัวองค์พระวิฑิตมาทักขังทรมาน
 ไว้ในพระบรมมหาราชวังเพื่อจะให้อดผืนเสีย องค์รัฐดาต้องกักขังอยู่หลาย
 เดือน อยู่มาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท แลท่านเสนาบดี
 ห่วงเกรวบบังคมทูลพระกรุณาว่า กิริยาองค์รัฐดาเรียบร้อยลงมา เห็นจะ
 อดผืนได้ขอรับพระราชทานให้พ้นจากที่ขังก็ได้พระราชทานยกโทษให้แล้วได้
 ให้ทำราชการฉลอง พระเดช พระคุณต่อไปตามเดิม องค์รัฐดาได้เข้ามาเฝ้า
 ทูลละออง ฯ เนื่อง ๆ ทรงพระราชปฏิสันถารปราสัยไต่ถามหางานอยู่ไม่ขาด
 ตัวเพื่อนก็จะพระราชทานให้แต่องค์รัฐดาไม่รับมาการก็ค้างอยู่ ครั้นองค์สมเด็จพระ
 พระศรีวิกรมหารามมหาอิศราธิบดีถึงแก่พิราลัย เมื่อองค์รัฐดาจะออกมาเยี่ยม-
 เยียนศพ ก็ได้โปรดให้พระราชทาน พานทองคำ คนโททองคำ โถนทองคำ
 เป็นเครื่องยศบรรดาศักดิ์ โดยทรงพระมหากรุณาเมตตา แลองค์พระนโรดม
 พรหมบริรักษ์มหาอุปราช องค์พระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า กับองค์รัฐดาก็มี
 ใช้ผู้อื่นเป็นพี่น้องร่วมบิดากัน ให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช

องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้าจงสมัคสรโมสรปรองดองกับองค์วัดดาให้ตี
 อย่าให้มีข้อบาดหมางให้แตกร้างจากกันให้เป็นที่ครหาตีเคียนแก่พระยาพระ
 เชมรไพร่พลเมืองได้ เงินทองสิ่งของ ๆ องค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศรา
 ธิปัตย์ก็มีอยู่มาก บุตรชาย บุตรหญิง นอกนั้นก็ได้แล้ว องค์วัดดายังไม่ได้จะ
 ควรให้ทองคำสดเท่าใดก็สุด แต่องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช
 องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า และสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะพระยาพระเชมรผู้
 ใหญ่จะจัดแจงแบ่งปันให้ทองคำให้สมควร จะได้เป็นกำลังทำราชการ
 ผลองพระเดชพระคุณต่อไป ที่องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช
 องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะพระยาพระเชมรจะ
 ถือว่าองค์วัดดาคบคนในพระบรมมหาราชวังไม่ควรจะได้มรดกนั้นไม่ถูก ถ้า
 องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า
 สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะพระยาพระเชมรจัดแจงการเรียบร้อยไม่มีความหมอง
 หมางกันแล้ว ความดี ความสรรเสริญก็จะมียู่กับ องค์พระนโรดมพรหม
 บริรักษามหาอุปราช องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ
 พระยาพระเชมรสืบไป ถ้าองค์วัดดาได้ส่วนแบ่งปันแล้ว จะพามาหาญาติ
 พี่น้อง บ่าวไพร่ทาส เข้ามาทำราชการอยู่ ณ กรุงเทพฯ ก็ให้ได้มาตามใจ
 สมัคร์ ๆ องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช องค์พระหริราชคณย์
 ไกรแก้วฟ้า พระยาพระเชมรพร้อมกันจะขอองค์วัดดาไว้ช่วยคิดราชการก็ตาม
 แต่จะเห็นชอบเห็นควร นั้นเทอญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวตั้งพระราชหฤทัย จะทรงทนบำรุงบุตรหลานเชอวงศ์ขององค์
 สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิปัตย์ให้สืบสกุลวงศ์ไปอย่างเดี่ยว
 หนึ่งสี่มา ณ วัน ๗^๕ คำจุลศักราช ๑๒๒๒ บั้วอกโทศก^๖

* ตรงณวันที ๑๖ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๐๓

ร่างตรา^๑ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงทำไว้
 เวียน ๗ พงษา สมุหนายกทราบแล้ว ครั้น ณ วัน ๕^{๕๔} ค่ำ มีรับสั่งว่า ถ้า
 โปรดเกล้าฯ จะทรงทอดพระเนตรก็ให้ทูลเกล้าฯ ถวายถ้าไม่ทอดพระเนตร
 ให้เขียนประทับตราไปตามร่าง^๑เดิม เมื่อมีรับสั่งนั้น พระยาอภัยรณฤทธิ์
 พระยาราชวราณกุล พระมหาเทพ เฝ้าอยู่ด้วย
 วัน ๓^{๑๔} ได้ส่งตรา^๑นี้ให้พระยาราชประสิทธิ์คลังวิเศษ รับไป

เลขที่ ๑๔๔

หมื่น จดหมายเหตุ ว. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

ชื่อ ห้องค้พระมโธดม ๗ แบ่งมรดกห้องค้วัดดา

* วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๓

พระบรมราชโองการให้องค์สมเด็จพระนโรดม

ถวายคำขู่แฉงเรื่องทงเมืองหน้สนองโส

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ หัวหมื่นมหาดเล็กมาแจ้งความแก่องค์พระนโรดมฯ ว่าองค์สมเด็จพระทวิรักษฯ ออกมาเป็นเจ้าครอบครองกรุงกัมพูชาธิบดี ก็มีหนังสือใช้พระยาพระเชมรเข้ามาเผ่าทุลละอองฯ ไม่ขาดเสมอต้นเสมอปลายครั้นได้เสด็จเดลิงดวลยราชสมบัติพระบรมราชาภิเศกแล้ว องค์สมเด็จพระทวิรักษฯ ก็ยังสนิทหมายเอาพระบารมีเป็นที่พึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสิ่งใดก็ได้มีพระราชหัตถเลขาไปมาเยียมเยียนมิได้ขาด ครั้นองค์สมเด็จพระทวิรักษฯ ถึงแก่พิราลัยแล้ว ก็ได้มีตราออกไปให้องค์พระนโรดมฯ ว่าราชการบ้านเมืองจัดแจงทำการเผาศพองค์สมเด็จพระทวิรักษฯ เสร็จแล้วจะได้เศกองค์พระนโรดมฯ เป็นเจ้าปกครองแผ่นดินสืบวงศ์ตระกูลต่อไป องค์พระนโรดมกับองค์วัดามาเกิดวิวาทรบพุ่งกัน โพร่บ้านพลเมืองกำเริบขัดแย้งไม่นับถือเจ้านายให้เป็นลำดับตาม ผู้ใหญ่ ผู้น้อย มาแตกวิวาทเป็นสองจิตสามใจไปตั้งนี้เป็นที่วิาถาญพระราชหฤทัยนัก ทรงพระราชดำริจะใคร่ระงับพระยาพระเชมรราชบุตรที่แตกวิวาทให้ปรองดองสมัคสรสมานต่อองค์พระนโรดมฯ ให้ได้กลับไปเป็นเจ้าครองบ้านเมืองตามกระแสพระราชดำริไว้แต่ก่อน แต่ยังไม่ทราบด้วยความชัดเจน ว่าตั้งต่อองค์พระนโรดมฯ ออกไปเข็นมหาอุปราชเมืองอุงจะมีไชย จนองค์สมเด็จพระทวิรักษฯ ถึงแก่พิราลัย จนเข้ามาอยู่ ณ เมืองพระตะบองด้วยความจะมีอยู่สักก็เรื่ององค์พระนโรดมฯ จะขอเอาพระบารมีเป็นที่พึ่งแล้ว ก็ต้องขึ้นแฉงบอกกล่าวให้ชัดแจ้ง จะได้ทรงพระราชดำริผ่อนผันให้ควรแก่การข้อหนึ่ง ทราบความเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ว่า องค์พระนโรดมฯ ออกไปตั้ง

เมืองอุดงมีไชย มีความเกี่ยวข้องกับตัวหนังสือ ๆ กลัวจึงพาครอบครัวหนีไปพึ่ง
 ญวนนั่นด้วยเหตุผลด้วยความอย่างไร ข้อหนึ่งองค์สมเด็จพระทวิรักษาลงโทษ
 แก่องค์พระนโรดม ๆ ทำผิดด้วยการอย่างไรจึงได้ทำโทษถึงอย่างนั้น ข้อหนึ่ง
 องค์พระนโรดม ๆ บอกเข้ามาว่า องค์กัณฑ์ดาสมักรจะทำราชการอยู่ ณ เมือง
 อุดงมีไชยด้วย ฝ่ายองค์พระวัดตามีหนังสือเข้ามาถึงพระยาภักดีศรีราชว่าไม่
 สมักรอยู่จะเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ความข้อนี้เมื่อจะบอกไม่ปรึกษาให้พร้อมมูล
 กัน ๆ ความในหนังสือจึงได้เข้ามาเดียวกันอยู่ ณ กรุงเทพฯ ดังนี้ ข้อหนึ่ง
 องค์กัณฑ์ดาตั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนจะเป็นเสี้ยนหนามชนแล้ว ชอบแต่องค์พระ
 นโรดม ๆ จะคิดอ่านจับตัวส่งเข้ามาเสีย ณ กรุงเทพฯ จึงจะชอบ ให้แต่พระยา
 พระเชมรไพร่พลเอาปืนไปยิงขับไล่พอไปเสียพ้นบ้านเมือง คิดทำการดังนี้เห็น
 ความอย่างไร องค์กัณฑ์ดาเข้ามาถึงเมืองนครเสียมราชแล้ว ให้สนองโสไป
 รักษาครอบครัวที่เมืองบาพนม ครั้นสนองโสไปถึงเมืองบาพนม คิดการกำเริบ
 ขับไล่พระยาธรรมเดโชไปเสียจากเมืองแล้วสนองโสเข้านั่งเมืองบาพนม องค์
 พระนโรดมฯ ทราบว่าสนองโสตีเมืองบาพนมได้ เมืองบาพนมพวกพ้องสนอง
 โสก็มีอยู่มากชอบแต่จะจัดกองทัพให้แข็งแรง ที่เมืองอุดงมีไชยเครื่องศาสตรา
 วุธปืน ใหญ่-น้อย กระสุนดินดำก็มีอยู่มาก จนถึงขอยกกองทัพไปรบพุ่งกับ
 ญวนแล้วพระยาพระเชมรผู้ ใหญ่ ผู้น้อย ไพร่พลเมืองก็ยงพร้อมมูลอยู่ ถ้า
 วิวรณ์อันจัดแจงกองทัพแข็งแรงไปจับสนองโสตีครอนเสียได้แล้วการก็จะหากำ
 เริบใหญ่ได้ถึงดังนี้ไม่ องค์พระนโรดมฯ จัดกองทัพไปรบสนองโสก็เหมือนไป
 ทำเล่น สนองโสจึงได้จับ พระยายมราช พระยาพระเชมร ไปได้ ความข้อนี้
 องค์พระนโรดม ๆ ก็ไม่ได้บอกเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ไพร่บ้านพลเมืองเห็นว่า
 สนองโสชนะทัฬหีแล้วเป็นคนองอาจกล้าหาญดี จึงได้เข้าเกลี้ยกล่อมสนอง

โสมากชั้น สนองโสจ้ดกองทัพให้ยกเข้ามาล้อมเมืองอุคงมีไชย องค์พระ
 นโรดมฯ ทราบแล้วก็ไม่คิดที่จะสู้รบอยู่รักษาบ้านเมือง ตื่นตกใจอพยพ พา
 พระยาพระเชมรผู้ใหญ่ ๆ แลบุตรภรรยาครอบครัวเข้ามา ณ ตำบลเสมานั้น
 บัญญาองค์พระนโรดมฯ และพระยาพระเชมรคิดเห็นประการใด จึงได้พากัน
 หิงบ้านเมืองเสียดังนี้ แลองค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า ไม่ตามองค์พระ
 นโรดมฯ เข้ามาอยู่รักษาบ้านเมืองและพุดจาเกลี้ยกล่อมนายทัพนายกองพวก
 สนองโสระงับการกำเริบลงได้ บ้านเมืองไม่ได้เสียไปกับพวกสนองโสนั้นจะ
 มีความชอบหรือไม่ ข้อหนึ่ง โพรบ้านพลเมืองพากันกำเริบควบคุมกันเป็นหมู่
 เป็นเหล่า ที่ไปเข้าพวกสนองโสก็มีที่ตั้งชดชงอยู่ตาม บ้าน ตำบล ก็มาก
 องค์พระนโรดมกับพระยาพระเชมรจะคิดประการใด จึงจะให้ผู้คนกลับไป
 เรียบร้อยเหมือนอย่างแต่ก่อนได้ ข้อความที่ถามทั้งนี้ให้้องค์พระนโรดมฯ
 พระยาพระเชมรบอกกล่าวชี้แจงมาให้แจ่มแจ้งจงทุกข้อ

เลขที่ ๑๖๓

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔. จ.ศ. ไม่มี

ชื่อ พระบรมราชโองการ ให้้องค์พระนโรดมฯ ถวายคำชี้แจง

ประวัติ ของหอพระสมุดแห่งชาติ

เรื่องนี้ ไม่มี วันเดือนปี หรือ จ.ศ. แต่อ้างตามเรื่อง ว่าองค์สมเด็จพระนโรดม หนีสนอง
 โสไปอยู่พระตะบอง สนองโสจับพระยาขมราช พระยาพระเชมร ตามพระราชพงศาวดาร
 ว่าสนองโส จับพระยาพระเชมร เมื่อ พระพุทธศักราช ๒๔๐๔ และ พระนโรดมหนีไปอยู่
 ในพระตะบอง เมื่อ พุทธศักราช ๒๔๐๔

พรรณนาความวุ่นวายในเมืองอุคมีไชย

จดหมายเรื่องการซึ่งเมืองเขมรเกิดวุ่นวายครั้งนั้น ว่าโดยลำดับกาล ณ เมืองอุคมีไชย องค์สมเด็จพระทวิรักษารามมหาอิศราธิบดีเจ้าทรงราชผู้เป็นใหญ่ช่วยลงถึงแก่พิราลัย ในเดือนกัตติมาสที่ ๑๒ ในปีวอกนักษัตรโทศก ศักราชสยาม ๑๒๒๒ ตรงกันกับเดือนนอเวมเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๖๐ ชาวนั้นได้ทราบมาถึงกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานมีศุภอักษรออกไป ณ เมืองอุคมีไชย บังคับให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชเจ้าที่สองรองทรงราช แลเป็นบุตรผู้ใหญ่ขององค์สมเด็จพระทวิรักษารามมหาอิศราธิบดีเจ้าทรงราชนั้นว่าราชการบ้านเมือง ไปกว่าจะเสร็จการศพเจ้าทรงราชผู้เป็นบิดาแล้ว จึงจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งแต่งให้เป็นทรงราชรักษาด่านดินเขมรต่อไป องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช ได้รักษาด่านเมืองเขมรเป็นปกติมาถึง ๘ เดือน ตั้งแต่เดือนนอเวมเบอร์นั้นมาจนเดือนเมษายน ในปีปัจจุบันนี้ ก็เมืององค์สมเด็จพระทวิรักษารามมหาอิศราธิบดีเจ้าทรงราชนั้นยังอยู่นักองคั้วัดดาซึ่งเป็นบุตรชายที่ ๓ เข้ามาอยู่ทำราชการในกรุงเทพมหานครนี้ได้หลายปีแล้ว ครั้นเมื่อมีข่าวเข้ามาว่าเจ้าทรงราชเมืองเขมรป่วยหนัก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทราบแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดเรือให้ขุนนางในกรุงเทพมหานคร พาหนักองคั้วัดดาผู้บุตรออกไปช่วยปรนนิบัติรักษาใช้เจ้าทรงราชผู้บิดาหนักองคั้วัดดาได้กราบถวายบังคมลาออกไปถึงเมืองอุคมีไชย เมื่อเวลาเจ้าทรงราชผู้บิดาถึงแก่พิราลัยแล้ว องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชผู้

จึงมีศุภอักษรเข้ามาให้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอให้พนักงานวัดดาผู้หนึ่งอยู่
เพื่อคิรราชการบ้านเมือง แลการศพเจ้าทรงราชผู้บิดา ณ เมืองอุดงมีไชย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอนุญาตยอมให้พนักงานวัดดาอยู่
แต่ครอบครัวบุตรภรรยาของพนักงานวัดดา ยังคงค้างอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้
พนักงานวัดดาอยู่กับพี่ใหญ่ซึ่งเป็นเจ้าอุปราชที่สองรองทรงราชลงมาแต่ก่อน
แลถึงเวลานั้นได้ว่าที่ทรงราชอยู่กับพี่ชาย รองอุปราชลงมามีชื่อตำแหน่งว่า
องค์พระหริราชคนัยไกรแก้วฟ้า เป็นที่สามของทรงราช เรียบร้อยกันเป็น
ปกติมาถึง ๕ เดือน ครั้นมาเมื่อเดือนจัตมาสเบันที่ ๕ แต่ต้นฤดูหนาวมา
ตรงกันกับเดือนเอเปรียสในบวอก บัจจุบันนี้ พนักงานวัดดากับพนักงานคีรีวงศ์
บุตรที่ ๔ ของเจ้าทรงราชเก่าเป็นน้องรองพนักงานวัดดาลงมาได้มีที่อยู่
แห่งเดียวกันในเมืองอุดงมีไชยแล้ว มีความวิวาทบาดหมางกันขึ้นกับเจ้า
อุปราชพี่ชายใหญ่เล็กน้อย จึงมีชาวเมืองเซมรใจพาลพลอยยุยงพนักงานวัดดา
ให้ชวนเคืองชดแย้งต่อพี่ใหญ่ ช่งสมคนบางพวกไว้ในบ้าน จนมีข่าวลือว่าจะ
คิดร้ายแก่เจ้าอุปราชผู้พี่ ๆ ให้ยกพวกฟ้องไปลอมบ้านนั้น ด้วยคิดจะกำจัดคน
ที่ไปช่งสมเข้าพวกยุยงน้องชายทั้ง ๒ นั้นเสีย พวกบ้านในนั้นก็ต่อสู้รบ
กันจนเล็กน้อยในเมืองอุดงมีไชย เห็นว่าจะสู้ไม่ได้ก็พากันแตกหนีไปในที่
ต่าง ๆ พนักงานวัดดา พนักงานคีรีวงศ์ ก็หนีมาจากเมืองอุดงมีไชย มา
โดยลำดับหนทางเข้ามาอาศัยในเมืองนครเสียมราฐ และเมืองพระตะบอง
ซึ่งมิได้เป็นเมืองขึ้นเมืองอุดงมีไชย แต่ในเดือนวิสาข เป็นเดือนที่ ๖ ตรง
กันกับเดือนเมในบัจจุบันนี้ แลพนักงานวัดดานั้น ได้มีหนังสือฉบับหนึ่ง
กล่าวโทษเจ้าอุปราชพี่ชายต่าง ๆ ส่งเข้ามาในกรุงเทพมหานคร ได้กราบ

* ลางที่ เรียกว่า ศีรีวงศ์

บังคมทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ฝ่ายเจ้าอุปราชผู้ซึ่ง
 รักษาเมืองอุงคมีไชย ก็ได้มีศุภอักษรกล่าวโทษนักร้องควัดดาน้องชาย และ
 พวกพ้องเข้ามาให้ทราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
 และขอให้ชำระในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่ทันทรง
 แต่งตั้ง ผู้รับสั่งออกไปชำระใต้อีกก่อน ได้มีพระบรมราชโองการ ดำรัส
 สั่งให้ขุนนางผู้หนึ่งออกไปรับนักร้องควัดดา นักร้องคีรีวงศ์ ที่หนีมาอยู่ ณ
 เมืองพระตะบองนั้น เข้ามายังกรุงเทพมหานคร แล้วให้ไต่ถามเอาด้วยคำไว้
 เมื่อนักร้องควัดดานักร้องคีรีวงศ์หนีมาจากเมืองอุงคมีไชยแล้ว พวกพ้องที่เข้า
 ด้วยนักร้องควัดดาแต่ก่อน ซึ่งหนีไปในที่ต่าง ๆ นั้นไปเที่ยวยุยงชาวบ้านชาว
 เมืองข้างนอกว่านักร้องควัดดานักร้องคีรีวงศ์หนีมาทางใด เจ้าอุปราชผู้ว่า
 ราชการเมืองเขมรจะให้ตามจับตัวมาทำโทษ เพราะเหตุที่ให้กำลังแก่น้องชาย
 ทั้ง ๒ ซึ่งหนีมานั้น เขมรในบ้านเมืองต่างๆ แทบทุกตำบลก็เกิดกำเริบพา
 กันคุมเข้าเป็นกองทัพ แล้วยกไปว่าจะล้อมตีเอาเมืองอุงคมีไชย เจ้าอุปราชกับ
 พระยาพระเขมรผู้ใหญ่เห็นว่า จะต่อสู้พวกเขมรที่ลุกลามยกเป็นกองทัพมานั้น
 ไม่ได้แล้ว จึงพาครอบครัวบุตรภรรยาหนีมายังเมืองพระตะบองซึ่งเป็นเขต
 แขวางขึ้นแก่กรุงเทพมหานครแต่ในเดือนอุตราสาร แรกตรงกันกับเดือนยูล
 ในปีปัจจุบันนี้ แล้วมีศุภอักษรเข้ามาให้ทราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบ
 ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท อ้อนวอนเข้ามาขอกองทัพในกรุงเทพมหานครนี้ให้
 ออกไปช่วย แต่องค์พระแก้วพ้าน้องเจ้าอุปราชนั้น เพราะไม่ได้มีความ
 ชุ้นเคืองกับพวกซึ่งเข้าด้วยนักร้องควัดดาก็คงอยู่ที่เมืองอุงคมีไชย ฝ่ายพวก
 เขมรที่กำเริบยกเป็นกองทัพมานั้น มาถึงบ้านไคตำบลไคใกล้เมืองอุงคมีไชย
 ถ้าคนในบ้านนั้นตำบลนั้นไว้ตัวเป็นกลางอยู่ไม่เข้าพวกยกมาด้วย ก็เข้าตีวัน

ฟันฆ่าแย่งชิงเอาทรัพย์สินสิ่งของเสบียงอาหารไปเป็นกำลังตัวเสียเป็นอันมาก
 ราษฎรที่ไว้ตัวเป็นกลางต้องความทุกข์ลำบากมาก เพราะพวกที่กำเริบขึ้นนั้น
 คำนี พวกกองทัพซึ่งกำเริบขึ้นนั้นยกเข้ามาถึงเมืองอุทงมีไชยแล้วล้อมเมืองไว้
 ฝ่ายองค์พระหริราชคณียไกรแก้วฟ้า จึงให้ออกไปเกลี้ยกล่อมพวกกองทัพที่
 ยกมานั้น ว่าพวกนั้นยกมาด้วยมีความโกรธแก่พวกใด พวกนั้นหนีไปเสีย
 จากบ้านเมืองเข้ามาอยู่ในเขตแขวงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสียหมดแล้ว ต้นวิวาทคือันกองแก้วตาดาน์กองคีตวิวงศ์ ก็เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ
 มหานครนี้แล้ว ข้อคดีทั้งปวงเห็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะ
 ทรงชำระคอก องค์พระหริราชคณียไกรแก้วฟ้ากับญาติพี่น้อง แลพวกพ้องที่อยู่
 เมืองอุทงมีไชย เป็นผู้ไม่มีผิดเป็นคนกลางไม่ได้เข้าข้างไหน ขอเสียเด็ดย้าย
 ปล้นเอาบ้านเมืองให้วุ่นวายไปเลย พวกกองทัพเห็นชอบด้วยจึงถอยออกไป
 แยกย้ายตั้งอยู่ในที่ต่าง ๆ ห่างเมืองอุทงมีไชยออกมา รักษากันตามพวกเที่ยว
 ช่มชู้ราษฎร เก็บภาษีอากรที่เจ้าเมืองเขมรเคยเก็บมาแต่ก่อนนั้น เรียกแต่
 ราษฎรเอาเองบ้าง ปล้นชิงคนเดินทางบกทางเรือคุมเหงเอาบ้าง ขอร้องเอาบ้าง
 ตามอำเภอใจ องค์พระหริราชคณียไกรแก้วฟ้า และพระยาพระเขมรที่อยู่ใน
 เมืองอุทงมีไชยรักษาได้ก็แต่ตัวแลครอบครัวในที่อยู่ เมื่อจะเอ้อมออกไปว่าจะ
 บังคับบัญชาไม่ได้ จึงได้เขียนหนังสือให้คนใช้เสด็จลุดออกมาถึงเจ้าอุปราช
 ถึงเมืองพระตะบอง แลแจ้งการเข้ามา ณ กรุงเทพมหานครนี้ด้วย ในพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเมื่อทราบข่าวเขมรมีการกำเริบทุกแห่งทุกตำบลคำนี
 จึงมีพระบรมราชโองการให้แต่งเรือรบสองลำออกไปอยู่รักษาเมืองกำปอด
 บ้องกันไม่ให้พวกเขมรที่กำเริบทำร้ายแย่งชิงแก่ลูกค้ำวานิชต่างประเทศ ซึ่ง
 เข้ามาค้าขายอยู่ ณ เมืองกำปอด แลให้ขออนหนังสือประกาศต่อกองสุลต่านกุช

ผู้ว่าแทนกงสุลฝรั่งเศสไปเป็นสำคัญด้วยเพื่อจะมีให้ลुक้าตกใจ เรือรบสองลำ
 ได้ไปแต่ปลายเดือน ๙ ตรงกันกับเดือนออกทศศในบับปัจจุบันนี้ แต่ที่เมือง
 อุดงมีไชยนั้นอยู่ตอน ดุฉนโคลนคมมาก จะให้กองทัพออกไปรักษา
 เดินไปไม่ได้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ท่านเสนาบดีจัดขุนนาง
 ผู้น้อยนำเอาคำประกาศเป็นหนังสือพิมพ์ออกไปห้ามพวกกำเริบให้ทรงสงบไว้
 ย่ารบพุ่งกัน ต่อเมื่อดุฉนทางเดินได้สะดวกจึงจะทรงแต่งตั้งผู้รับสั่งมีกำลัง
 ออกไป จัดแจงการบ้านเมืองให้เรียบร้อย พวกเขมรได้ฟังคำประกาศดังนี้
 แล้ว ก็สงบอยู่ทุกตำบลไม่ได้ทำ

.....กำเริบต่อไปจนบางแห่งที่นาไว้ในดุฉนนั้นก็ได้ทำบ้าง เมื่อท่านเสนา
 บดีผู้ว่าการต่างประเทศ ได้ขอหนังสือประกาศ แต่มองซิเออไวสกอนลือโดวิก-
 แกคคิลโน บุตรกงสุลฝรั่งเศสที่ว่าการแทนบิดาอยู่นั้น เพื่อจะเอาไปเป็น
 สำคัญในเรื่องกันโบท มองซิเออไวสกอนลือโดวิกแกคคิลโน ให้หนังสือแล้ว
 จึงแจ้งความแก่เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ส่ง
 เกรแดนแนล*** มาให้กอนลือโดวิกแกคคิลโนกงสุลฝรั่งเศสสำหรับเมือง
 ไทยผู้เป็นบิดา ซึ่งออกไปอยู่เมืองสิงคโปร์นั้นว่าให้มาทำสัญญาที่เมืองเขมร
 กงสุลฝรั่งเศสจะเข้ามาในกรุงเทพมหานครก่อนแล้วจึงจะไป เสนาบดีผู้ว่าการ
 ต่างประเทศฝ่ายสยามจึงตอบว่า เมืองเขมรเกิดวุ่นวายมากทุกบ้านทุกเมือง
 จนเจ้านายฝ่ายเขมรแลพระยาพระเขมรผู้ใหญ่อยู่ไม่ได้ ต้องหลบหนีเข้ามา
 เมืองพระตะบอง ซึ่งเป็นส่วนของกรุงเทพมหานคร แลเข้ามาถึงกรุงเทพ

* สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

** ความขาดอยู่เพียงเท่านี้ ต่อไปเป็นเรื่องอื่น ความไม่ต่อกัน

*** คือ Credentials ภาษาไทยออกเสียงแต่โบราณว่า 'อระดานฉาน'

มหานครบ้างก็มี ผู้ปกครองฝ่ายกรุงเทพมหานคร ยังคิดอ่านจะออกไประงับอยู่ที่ซึ่งกงสุลฝรั่งเศสจะไปทำสัญญาในเวลานี้เห็นจะยังไม่ได้ เห็นจะต้องรอก่อน จนเมืองเซมรมีเจ้าบ้านผ่านเมืองเป็นปกติมองซิเออไวสกอนลือโดวิกแกคติลโนก็สงบเงียบไปสองสามวัน จึงเขียนหนังสือมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวความว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมีรับสั่งให้บิดาไปทำสัญญาที่เมืองเซมร และสั่งให้อัครมารแม่ทัพที่มารบเมืองญวนเอาเรือรบรับกงสุลมาส่งที่เมืองเซมร ก็บัดนี้ลือโดวิกแกคติลโนผู้บุตร ว่าการแทนบิดาอยู่ ณ กรุงเทพมหานครได้ทั้งข่าวแล้วว่า เมืองเซมร วุ่นวายนักจะทำสัญญายังไม่ได้ แต่จะถือเอาแต่ที่ได้ฟังแล้วจะมีหนังสือห้ามเรือรบออกไปยังไม่ควร จะใคร่ได้ไปเห็นความวุ่นวายนั้นแก่ตัว จึงมีหนังสือออกไปแจ้งความแก่บิดาให้ขอเรือรบไว้ได้ เพราะฉะนั้นลือโดวิกแกคติลโนขอราชทานกราทูลแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงคิดถึงพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งได้ส่งเรือรบมารับทูตานุทูตแลทำนุบำรุงไปส่งเมืองฝรั่งเศสแล้วจะรับกลับมาส่งฉันทิด ขอพระราชทานให้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งให้เรือกลไฟเป็นของกรุงเทพมหานครรับแลทำนุบำรุงตัวลือโดวิกแกคติลโนออกไปส่งเที่ยวดูการที่เมืองเซมรให้เป็นประจักษ์แต่ตาแล้ว หากกลับมายังกรุงเทพมหานครนี้ให้เหมือนกัน จึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพนักงานจัดเรือสุคนธ์ลำหนึ่งออกไปส่งลือโดวิกแกคติลโนตามประสงค์ถึงเมืองกำปอด เพราะเรือกลไฟที่ใช้อย่างออกไปเดินหนังสือห้องตรานั้นได้ล่วงไปเสียก่อนแล้ว ลือโดวิกแกคติลโนออกไปถึงเมืองกำปอด ไปพักอยู่ที่บาทหลวงเทศเตรคไม่ช้าวัน ครั้นเรือกลไฟกรุงเทพมหานคร ซึ่งไปเดินห้องตรานั้นก็กลับมา ก็กลับเข้ามาด้วยเรือกลไฟ ละเรือ

ใบที่ไปส่งนั้นเสีย เมื่อมาถึงกรุงเทพมหานครแล้วก็มานั่งอยู่หาได้ชื่อว่าพ่อ
 ขานด้วยการที่ไปรู้ไปเห็นมาแต่เมืองเขมรประการใดไม่.....*

เลขที่ ๑๑๐

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒

ชื่อ จดหมายเรื่องการร่วนวายในเมืองเขมร

ประวัติ น่าจะเป็นพระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๔

พระราชหัตถ์เลขา ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

พระราชทานองค์ศรีสวัสดิ์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า

จดหมายมายังศรีสวัสดิ์องค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้าให้ทราบว่
หนังสือของเธอที่บอกมายังพระคทาธรธรณินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง
เล่าการที่เมืองอุคคมี่ไชยเข้ามาขึ้น พระคทาธรธรณินทร์เขาได้ส่งเข้าไป
กรุงเทพฯ ได้ฟังทราบความแล้วทุกประการ หนังสือนั้นไปถึงกรุงเทพฯ
วัน ๒๒^๙ ถ้า ข้าฯ คิดเห็นว่าการที่เธอไม่ทิ้งศพบิดาและอยู่เพื่อนยากกับ
ญาติพี่น้องที่จะตามองค์พระนโรดมออกจากเมืองไปไม่ได้ แลรักษาเมืองอุคค
มีไชยอยู่นั้นก็ดี เมื่อพวกเขมรที่ลกลามมาล้อมเมืองได้พูดเจรจากลี่ยกล่อม
ให้มาพร้อมกันถือน้ำสัตย์ต่อเจ้านายแล้วชวนให้สงบอยู่คอยฟังห้องตรา แล
ข้าหลวงผู้ใหญ่กรุงเทพฯ ได้ ไม่หลบหนีเสีย ทำให้พวกนั้นปล้นเอาบ้าน
เมืองรว้างไม่ได้ขึ้นก็ดี ก็เป็นความชอบของเธอมากอยู่แล้ว

เมื่อเธอบอกมายังพระคทาธรธรณินทร์ดังนี้ เธอได้บอกมาถึง
พระนโรดมฯ ผู้ที่ด้วยญาติ องค์พระนโรดมเมื่อรู้ข่าวการเป็นดังนี้ จะว่า
กะไรก็ยังไม่ทราบมาถึงกรุงเลย องค์พระนโรดมบัดนี้ได้ยินว่ามาตั้งอยู่ที่เขม
เสมา เมืองพระตะบอง องค์พระนโรดมจะเห็นว่าเธอทำชอบดูจะเห็นไปว่า
กลับใจไปเข้ากับข้าศึกเป็นเล่ห์กลไปอย่างไรก็ไม่ทราบเลย ถ้าองค์พระนโรดม
จะกลับเห็นไปว่าเธอไม่ซื่อต่อตัวองค์พระนโรดมผู้พี่ กลับไปเข้ากับข้าศึก
เป็นอุบายจะแกล้งกำจัดตั้งนั้นแล้ว จะขอเอากำลังกองทัพกรุงไปปราบปราม
พวกที่เข้าล้อมเมืองนั้นไปด้วยเดี๋ยวแล้ว ข้าฯ เห็นว่าผู้ครองแผ่นดินกรุงเทพฯ

* น่าจะเป็นปีระกา ตรีศก จศ. ๑๒๒๓ วันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔

** ชื่อ เอื้อ ออกซวงค์ ต่อมาเป็น เจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์

จะทำตามใจองค์พระนโรดมตั้งนั้นไม่ควร เพราะเธอผู้เกลี้ยกล่อมพวกนั้นไว้
 กิติ พวกที่มาล้อมเมืองแล้วเข้าเกลี้ยกล่อมยอมสงบอยู่กิติ ปรากฏอยู่ชัดว่า
 ไม่ได้คิดออกหาก ไปพึ่งบ้านอื่นเมืองอื่นนอกจากกรุงเทพฯ เหมือนครั้งองค์
 จันวิวาทกับองค์สงวนเมืององค์สงวนหนีเข้าไปเมืองโพธิสัตว์ ไกลเมืองพระ
 ตะบอง องค์จันกัณฑ์ไปเมืองญวนขออำนาจญวนมาช่วยนั้นเลย เพราะ
 ฉะนั้นผู้ครองแผ่นดินกรุงเทพฯ ไม่ควรจะประพฤติก่อร้ายต่อเธอแลพวกนั้น
 ด้วยเห็นแก่องค์พระนโรดมผู้เดียว โดยว่าถ้าผู้ปกครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพ
 มหานครจะเห็นว่าองค์พระนโรดมเป็นบุตรใหญ่ในองค์สมเด็จพระท้าว
 รามมหาดิศาริบัติ แลบิดาได้ขอให้ตั้งเป็นมหาอุปราช แลผู้ครองแผ่นดิน
 กรุงเทพฯ ได้ตามใจองค์สมเด็จพระท้าวรามมหาดิศาริบัติ ตั้งแต่งไปเป็น
 เกียรติยศปรากฏแล้ว แลครั้งนี้เมื่อเหตุมีขึ้นก็ได้มีใบบอกเหตุที่เป็นเข้ามา
 เป็นคำนับแก่กรุงเทพฯ เนื่อง ๆ ถึงจะมีความขัดแย้งกิติ ไม่สู้ขัดแย้งกิติ ก็เป็น
 อันมีกิริยาอันสมควรอยู่ ถึงเมื่อบ้านเมืองมีความวุ่นวายก็ยังได้อุตสาหส่ง
 บรรณาการ แลส่วยตามบอยู่ การนั้นก็เป็นอย่างอันมีความชอบ ครั้นเขมร
 หัวเมืองกำเริบกล้าหาที่พึ่งอันมิได้ ก็คิดยกครอบครัวแลพระยาพระเชมรตัว
 สำคัญที่คนซึ่งมากเป็นตั้งต้นเหตุให้ไพร่กำเริบนั้น พวกนั้นเข้าไปเมืองพระ
 ตะบองหันหน้าไปหากรุงเทพฯ บอกเข้ามาว่าจะขอเป็นที่พึ่งค้ำนี้ ก็ยังปรากฏ
 ว่าจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ อยู่ดังนี้

เพราะเหตุนี้ ไม่ควรจะยกองค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหา
 อุปราชออกเสียจากความเป็นเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร จะต้องคิดให้ได้เป็นเจ้า
 แผ่นดินเขมรให้ได้แล้ว ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพฯ ก็จะต้องมาว่ากล่าว
 ปรีกษาหารือกับเธอแลพระยาพระเชมรในเมืองนอกเมืองทั้งปวง ให้ประนี

ประนอมพร้อมใจกันลงจริง ๆ แลก็วิยาใดๆขององค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชแต่ก่อน ไม่เป็นที่ชอบใจแก่คนเป็นอันมาก ก็จะต้องขอให้ทำสัญญาเสียไม่ให้มีให้เป็นต่อไปแน่นอน แลพระยาพระเชมรที่เขาซังมากนั้นก็จะต้องขอเอาตัวไปให้อยู่เสียที่เมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐหรือในกรุงเทพฯ ที่เดียวให้พ้นวิสัยร้ายเสีย ค่อยยอมกันลงจริง ๆ จนเชื่อได้ว่าก้าวต่อไปจะเรียบร้อยกันเป็นแน่แล้ว จึงจะตั้งแต่งให้เป็นเจ้าแผ่นดินเชมรได้

บัดนี้ ข้าราชการ กับท่านเสนาบดี คิดกันจัดให้เจ้าหมื่นศรีสรวัช* บุตรเจ้าพระยานิกรบดินทร์ว่าสมุหนายก ตามเจ้าพระยามุขมนตรี** พระยาสิงหราชฤทธิไกร*** ออกไปเมืองพระตะบอง แล้วให้พบกับองค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช หรือปรึกษาคุณในการเรื่องนี้ องค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราชจะว่าอย่างไร จะเห็นอย่างไร ให้เจ้าหมื่นศรีสรวัชกลับไปเข้ามาบอกก่อน จึงจะคิดอ่านการให้ตกลงว่าอย่างไรดีได้ เมื่อตกลงแล้วจึงจะได้บังคับออกไปให้เจ้าพระยามุขมนตรีเจ้าหลวงผู้ใหญ่มังคัม บัญชา แลจัดแจงการให้สมควรแก่เหตุผล

วิสัยการประเทศราชใหญ่ตั้งเมืองเชมรนี้ การก็จะต้องตกลงตามใจคนทั้งปวงเป็นอันมาก ในเมืองนั้นจะชอบใจอย่างไหน การบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยสืบไปได้ จะเอาแต่ตามชอบใจผู้ครองแผ่นดินกรุงเทพฯ ไปกคชกุมเหงให้เป็นไปไม่ได้ ด้วยเมืองเชมรอยู่ห่างไกลกรุงเทพฯ ไม่เหมือนเมือง

* ชื่อ รอด ถักชาวมิตร ต่อมาเป็นเจ้าพระยาวรคันบดินทร์

** ชื่อ เกษ บุตรเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

*** ชื่อ สุค

เงียบๆ ในใจในตัวอย่างไรบ้างหรือนั่นคอกจึงว่า ถ้าไม่ชอบใจก็ขอโทษเสียเถิด
 ถ้ามีความซึ้งซึ้งหมองมัวกัน อยู่อย่างไรรก็อย่าเกรงใจกลัว ขำๆ เลย
 จงจดหมายเป็นหนังสือลับบอก ขำๆ จริงๆ เหมือนหลานที่รักพูดกับอ่าวเกิด
 เขียนแล้วจงมอบให้จ่มื่นราชามาตย์ ดือมาให้เร็วๆ ได้ทราบแล้วจะได้คิด
 อ่านให้เป็นคุณแก่ตัวเธอแลญาติพี่น้องของเธอ ที่สนิทกันและไม่สนิทโดยควร
 แก่อุบายอันเป็นธรรม มิให้ริ้วฉานกันมากต่อไปในภายหน้า จงเชื่อเถิด
 ว่า ขำๆ จะคิดให้เป็นคุณจริงๆ ดังคิดให้บุตรหลานของตัว ชอบใจว่าความนี้
 จะเป็นจดหมายหนังสือลับหรือห้องตราก็ตาม จะเห็นควรจะมอบให้พระยา
 ฤทธิไกรเกรียงหาญฤๅพระยามหาเทพเขมร ดือออกไปให้องค์ศรีสวัสดิ์หริวราช
 คณย์ไกรแก้วฟ้าจะควรหรือไม่

เลขที่ ๓๒๒

ทูล จดหมายเทศ ร. ๔ จ.ศ. ไม่มี*

ข้อ จดหมายถึงองค์หริวราชคณย์ไกรแก้วฟ้า โกล่เกลี่ยให้สามัคคีกับองค์
 นโรดม ๗

* น่าจะเป็นปี ระกา ตรีศก จ.ศ. ๑๒๒๓ วันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔

หนังสือสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา เป็นมหาราชธานีใหญ่ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือแผ่นดินสยามเหนือใต้ แลดินแดนต่างๆอยู่เคียงใกล้ๆบ้าง เป็นที่อาศัยของชนชาวประเทศมีเทศภาษาต่างๆ และซึ่งรับราชนามตามตำแหน่งยศ สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ประดิษฐานว่าแกรนกรอส ดำรงลำดับสิงหราชก็ยศ แต่สมเด็จพระเจ้าราชาธิราชกรุงฝรั่งเศส และได้ใช้สำคัญคือ ราชลัญจกร สำหรับตำแหน่งอย่างนี้ แลราชลัญจกรพิเศษโดยเฉพาะดังนี้ ขอประกาศความราชปฏิญญาอันนี้ แก่ผู้อ่านทั้งปวงหรือผู้เดียว ซึ่งจะได้พบแลอ่านหนังสือสัญญานี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอแมเปเรอกรุงฝรั่งเศส มีความปรารถนาให้ตกลงกันว่าช่วยเมืองไทยเมืองเขมร เพราะผู้ปกครองแผ่นดินฝรั่งเศส ผู้ครองแผ่นดินเขมรได้ทำหนังสือสัญญาที่เมืองออกมิงไชย วันที่ ๑๑ เดือนออกุสต์ คริสต์ศักราช ๑๘๖๓ ตรงกับวันที่ ๒๗ เดือนอาชภีเกอว์ จุลศักราช ๑๒๒๕ ปี ไม่ให้มีเกิดข้อขัดขวางทางพระราชไมตรีหมองหมางทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ตั้งให้พระยาสุรวงษ์วิวัฒน์เป็นราชทูต พระราชเสนาเป็นอุปทูตเต็มอำนาจ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอแมเปเรอ กรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งให้มองซีโอเลมารกีมาร์ควิส เลอเวลเดอมุค ดิเยร์ มินิสเตอผู้ว่าการต่างประเทศเต็มอำนาจ ได้ตรวจหนังสือเกรเตนแนล** ถูกต้องพร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว ได้ตกลงทำหนังสือสัญญากันตามว่ามานี้

* มีรูปเครื่องหมายสี่เหลี่ยม

** Credentials

ข้อ ๑. ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ยอมความบ่งกันซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าแอมเปเรอได้บ่งกันเมืองเซมร

ข้อ ๒. ว่าหนังสือสัญญาซึ่งไทยและเซมรทำไว้ในเดือนเดเซมเบอร์
ในปีคริสตศักราช ๑๘๖๓ ใช้ไม่ได้ ไปเบื้องหน้าผู้ครองฝ่ายสยามจะอ้างข้อ
หนึ่งข้อใดในหนังสือนั้นไม่ได้

ข้อ ๓. ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลพระเจ้าแผ่นดินจะสืบพระ-
ราชอิสริยยศ จะไม่ขอช่วยอากรเครื่องบรรณาการหรือของอื่น ๆ.....*

(หมดข้อความเท่านั้น เพราะเอกสารขาดหายไป)

* สัญญานี้ไม่ได้ลงนาม เพราะไม่ตกลงกัน จึงได้แต่งทูตออกไปประเทศฝรั่งเศส
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ เป็นราชทูต พระราชเสนา เป็นอุปทูต
บาทหลวงหลุย เป็นล่าม

สัญญาที่องค์สมเด็จพระนโรดม ฯ ว่า

ถูกบังคับให้ลงนามให้ทำกับฝรั่งเศส

เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๐๖

สำเนาหนังสือสัญญานี้ปรึกษาพร้อมกันเสร็จแล้วทำให้อัครมิราล สัญญา
ที่เจ้าฝรั่งเศสกับเจ้าเมืองเขมร เจ้ากรุงฝรั่งเศสกับเจ้าเมืองเขมรเป็นเจ้า สม-
เด็จพระมหาอุปราช ให้เมืองเขมรเจริญขึ้นให้ได้เป็นไมตรีราบคาบด้วยเมือง
ทั้งสองอยู่ไกลกันเหตุนี้เมืองเขมรอย่าให้ขัดเคืองกับฝรั่งเศส ซึ่งเจ้าฝรั่งเศส
ได้ตรัสบังคับให้ท่านแม่กองใหญ่ทุกกระอัครมิราลเดอลาตริงดีแอ เป็นแม่กอง
ใหญ่สำเร็จราชการในเมืองญวนไปติดกับเจ้าเมืองเขมร ให้บรรดาท่านทั้ง-
หลายได้ทราบ ด้วยเจ้ากรุงฝรั่งเศสยอมเป็นผู้ช่วยท่านบำรุงเมืองเขมร เหตุนี้
ท่านแม่กองใหญ่สำเร็จราชการในเมืองญวน นามชื่อเดอลาตริงดีแอ กับพระ-
มหาอุปราชเป็นเจ้าเมืองเขมรได้สัญญากัน จะถือบรรดาประการนี้

ข้อ ๑. นั้นเจ้ากรุงฝรั่งเศสช่วยท่านบำรุงเจ้าเมืองเขมร

ข้อ ๒. นั้น เจ้ากรุงฝรั่งเศสจะตรัสใช้ฝรั่งเศสคนหนึ่งเป็นกงสุลให้อยู่
ใกล้เจ้าเมืองเขมร แต่งให้เขาทั้งสองฝ่ายจำคำสัญญานี้ ฝ่ายฝรั่งเศสนั้นฟัง
บังคับท่านแม่กองใหญ่เมืองไซ่ง่อน เจ้าเขมรมีแต่ให้ขุนนางเขมรคนหนึ่งไป
อยู่เมืองไซ่ง่อน ด้วยกันกับแม่กองใหญ่ตั้งนั้น

ข้อ ๓. ถ้ามีขุนนางฝรั่งเศสคนหนึ่งอยู่ในเมืองเขมรนั้น มีแต่ไว้เสมอ
เป็นขุนนางผู้ใหญ่ แล้วให้นับถือกลัวเกรงเหมือนขุนนางผู้ใหญ่ด้วย

ข้อ ๔. ถ้ามีประเทศอื่นจะมาตั้งกงสุลในเมืองเขมร เจ้าเขมรกับขุน-
นางผู้ใหญ่เขมรปรึกษากับท่านอัครมิราลแม่กองใหญ่ฝรั่งเศสเมืองไซ่ง่อน ยอม
กันให้ตั้ง จึงประเทศนั้นตั้งกงสุลได้ ถ้าเจ้าเมืองเขมรกับขุนนางเขมรไม่ยอม

ให้บรรดาประเทศตั้งกงสุลในเมืองเซมร ท่านอัครมารลแม่กงใหญ่เมือง
ไซ่ง่อนก็ไม่ยอมด้วย ถ้าเจ้าเซมรขุนนางเซมรยอมให้ตั้งกงสุลท่านอัครมารล
แม่กงใหญ่เมืองไซ่ง่อนก็ยอมตาม

ข้อ ๕. ถ้าผู้ใดขึ้นเจ้ากรุงฝรั่งเศส จะไปมาค้าขายเที่ยวซื้อสินค้าปลูก
เรือนอยู่ในเมืองเซมรนั้น ให้บอกขุนนางเซมรผู้ใหญ่ให้รู้จะได้ทำหนังสือให้
ถือ จึงไปมาปลูกเรือนอยู่ได้

ข้อ ๖. นั้น ถ้าผู้ใดขึ้นกับเจ้าเมืองเซมรแล้ว อยู่ ๆ ที่เมืองใดที่ขึ้นเจ้า-
กรุงฝรั่งเศสนั้นให้ได้ประโยชน์ แลอำนาจดังนี้ด้วย

ข้อ ๗. นั้น ถ้าฝรั่งเศสกับเซมรเป็นความแค้นกันนั้น มีแต่ไปฟ้องกงสุล
ถ้าปรึกษาเขาไม่ตกลง มีแต่ตั้งกงสุลกับขุนนางเซมรปรึกษาดูด้วยกันให้เที่ยงตรง
งามดี ถ้าเซมรกับเซมรเป็นความแค้นกัน ขุนนางฝรั่งเศสกับกงสุลฝรั่งเศสว่า
ไม่ได้ ถ้าฝรั่งเศสกับฝรั่งเศสเป็นความแค้นกัน ขุนนางเซมรก็ว่าไม่ได้ ถ้า
ประเทศอื่นเป็นชาติยุโรปเป็นความขัดเคืองกับคนฝรั่งเศสนั้น ต้องขุนนาง
กงสุลฝรั่งเศสชำระ ถ้าคนฝรั่งเศสทำผิดมาอยู่ในเมืองเซมรนั้น ต้องให้ขุน-
นางเซมรผู้ใหญ่ช่วยกงสุลฝรั่งเศส นำตัวคนที่ทำผิดนั้นส่งไปแม่กงใหญ่
ฝรั่งเศสเมืองไซ่ง่อนชำระ ถ้าไม่มีกงสุลจกขุนนางฝรั่งเศสอยู่ในเมืองเซมร
แม่กงใหญ่ฝรั่งเศสผู้ใดที่มีอำนาจว่ากล่าวแทนกงสุลได้ให้ปรึกษาชำระเรื่อง
ความนั้นได้

ข้อ ๘. นั้น ถ้าฝรั่งเศสผู้ใดอยากอยู่ในเมืองเซมรมีแต่จดชื่อในบัญชี
ขุนนางกงสุลแล้วให้กงสุลฝรั่งเศสมีหนังสือมาบอกขุนนางเซมรให้รู้ด้วย

ข้อ ๙. นั้น ถ้าเซมรผู้ใดไม่มีเหตุไม่มีความ แล้วยากมาอยู่เป็นที่
แผ่นดินขึ้นฝรั่งเศสนั้น มีแต่จดชื่อในบัญชีสำเนาเองจกในบัญชีขุนนางเซมร

ที่เจ้าเขมรใช้ให้ไปอยู่เมืองไซ่ง่อน

ข้อ ๑๐. นั้น ถ้ามีลูกค่านำสรรพสินค้าต่างประเทศอื่นนอกจากผืนผ้าไปขายเมืองเขมร ถ้ามีหนังสือขุนนางเมืองไซ่ง่อนเบิกให้ชื่อนั้น ท่านเขมรชกภาษีไม่ได้ ถ้าลูกค่านำผืนมาขายท่านเขมรชกภาษีได้

ข้อ ๑๑. นั้น ที่ตรงสินค้าทุกสิ่ง ที่บันดาลูกค่านำแต่เมืองเขมรไปเมืองญวน ถ้านายภาษีเขมรชกภาษีเสร็จแล้ว ถ้าตั้งเค้ามีหนังสือขุนนางเขมรเบิกให้แล้ว ขุนนางกงสุลฝรั่งเศสเขียนชื่อในหนังสือนั้นด้วย จึงลงไปขายในเมืองขึ้นฝรั่งเศส ยกไม่ชกภาษี

ข้อ ๑๒. ถ้ามีฝรั่งเศสเป็นนักปราชญ์ผู้ใด ๆ เข้ามาอยู่ในเมืองเขมร ให้บอกขุนนางผู้ใหญ่เขมรให้รู้ บรรดาขุนนางเขมรให้ช่วยคิดไปมาให้ดี

ข้อ ๑๓. นั้น ถ้ามีเรือสำเภากำปั่นฝรั่งเศส มีโจรผู้ร้ายปล้นที่ใด แขวงใด ขึ้นเมืองเขมร เมื่อใดขุนนางเขมรแขวงนั้นได้รู้แล้ว มีแต่พิณจพิเคราะห์จะจับทำโทษอายผู้ร้ายตามกฎหมาย และสิ่งของนั้น ถ้าเป็นประการใด ๆ ให้มอบกลับไปให้เจ้าของ ฤสงไปขุนนางฝรั่งเศสจะได้นำไปให้เจ้าของ ถ้าจับอายผู้ร้ายนั้นไม่ได้สิ่งของก็ไม่เห็นทั้งสิ้น ถ้าขุนนางเขมรได้สืบสิ่งของแลผู้ร้ายนั้นไม่เห็นแน่นอนแล้วนั้น สิ่งของไม่ต้องใช้ไม่มีโทษเลย ที่ตรงฝรั่งเศสที่อยู่เมืองเขมร ถ้ามีโจรผู้ร้ายลักนั้นความก็เหมือนกัน

ข้อ ๑๔. นั้น ถ้าเรือสำเภาเขมรผู้ร้ายปล้นผู้ร้ายลักในแผ่นดินฝรั่งเศส ขุนนางฝรั่งเศสที่อยู่ใกล้สำเภานั้นเมื่อใดได้รู้แล้ว มีแต่อุตุสำห้หาให้เห็น ให้จับอายผู้ร้ายนั้นทำโทษตามกฎหมาย ที่ตรงสิ่งของถ้าหาเห็นมีแต่มอบกลับไปให้เจ้าของ ถ้าเจ้าของไปหายจะมอบสิ่งของนั้นไปให้ขุนนางเขมรจะได้ฝากไปให้เจ้าของ อุปมาถ้าขุนนางฝรั่งเศสอุตุสำห้หาอายผู้ร้าย แล

สิ่งของไม่เห็นแน่นอนแล้ว จะให้ใช้ราคาของไม่ได้เลย ถ้าขุนนางเขมรอยู่ใน
แขวงฝรั่งเศส ถ้ามีผู้ร้ายลักของสิ่งใด ๆ มีแต่ความคั่งนั้นด้วยเมื่อใด ถ้าขุน
นางฝรั่งเศสสุดส่าห้สืบหาโจรแลสิ่งของไม่เห็น ไม่ต้องให้ขุนนางฝรั่งเศสใช้

ข้อ ๑๕. นั้น บรรดาท่านสังฆราชฝรั่ง มีอำนาจจะส่งสอนเทศนาพระ
ศาสนาทั่วไปทุกแห่ง ในนครเมืองเขมร ๆ ก็ไม่ได้ขัดขวาง ถ้าจะปลุกพระ
วิหารฤๅจะปลุกกุฎีทำศาลาเรียน ปลุกเรือนให้คนไ้ชนั้นให้บอกขุนนางผู้ใหญ่
เมืองเขมรให้รู้ ขุนนางเขมรยอมให้จึงทำได้

ข้อ ๑๖. นั้น เจ้ากรุงฝรั่งเศสไว้เจ้าเมืองเขมรเป็นเจ้าจริง ๆ ก็สัญญาจะ
ช่วยให้ได้เป็นไมตรีราบคาบในนครเมืองเขมร แล้วช่วยทำนุบำรุงเมืองเขมร
ไม่ให้มีศัตรู แต่เมืองอื่นมากดขี่เบียดเบียน เจ้ากรุงฝรั่งเศสมีใจซื่อตรงจะ
ช่วยให้เจ้าเมืองเขมรชกัภษีจากลูกค้าวานิชย์แล้วใช้ไปทะเล

ข้อ ๑๗. นั้น ให้ทำโดยง่ายตามบรรดาประการก่อนนั้น แม่กองใหญ่
ฝรั่งเศสผู้ใหญ่อยู่เมืองไซ่ง่อน อยากให้แผ่นดินที่จะรอยจัวจะปลุกเรือนใส่
ถ่านปลุกฉางใส่ข้าวไว้ให้กำบนฝรั่งเศสนั้น เจ้าเมืองเขมรยอมให้ แผ่นดินที่
จะรอยจัว ข้างเหนือพันจากบ่อม จากค่าย ขึ้นไป ๑๕ เส้นแล้ว ถ้ามีเขต
วัดเป็นที่พระวิหารเขมรตรงไหนให้สลักไว้คงเป็นวัดเขมร ถ้าแม่กองใหญ่
ฝรั่งเศสอยากได้ที่ตรงไหนอีกนั้น เจ้าเขมรกับขุนนางเขมรปรึกษาพร้อมเห็น
ที่ตรงไหนสมควรให้ได้ใช้ให้ตามเหมือนได้ให้แผ่นดินจะรอยจัว

ข้อ ๑๘. ให้รู้จักพระคุณเจ้าฝรั่งเศส ด้วยช่วยทำนุบำรุงเจ้าเขมรให้
ได้สุข ถ้าฝรั่งเศสจะไปตัดไม้ในเมืองเขมรเอาไปต่อกำบน เจ้าฝรั่งเศสให้
บอกขุนนางผู้ใหญ่เมืองเขมรยอมให้ตัด จะทำหนังสือบอกไปถึงเจ้าเมืองใน
แขวงเมืองเขมรจึงตัดได้ แต่เจ้าฝรั่งเศสรับให้ค่าจ้างทุกสิ่ง ถ้าฝรั่งเศสจะซื้อ

สินค้าสิ่งใด ๆ ในเมืองเขมรให้เบิกให้ซื้อโดยสะดวก แต่ราคาตามแต่เจ้าของ
สินค้านั้นผู้ซื้อตกลงกัน

ข้อ ๑๔. นั้น ให้ได้ไว้สัญญา^๑เป็นหนึ่งเป็นเสร็จด้วย มีแต่คอยเจ้า
กรุงฝรั่งเศสยอมรับประทับตราด้วยทำสัญญาเสร็จแล้ว ได้จำลองสามฉบับ
เจ้าเมืองเขมรสมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ได้จัดตรา
พระนามด้วยกันกับแม่กองใหญ่ฝรั่งเศสเมืองไซ่งอน ที่เจ้าฝรั่งเศสได้ตรัสใช้
แล้วได้ประทับตราด้วย ฤๅท่านทั้งสองได้จัดตราพระนามแล้ว แล้วประทับ
ตรามา ณ วัน ๓ ๑๖^๑ คำจุลศักราช ๑๒๒๕ ปีกุนเบญจศก^๒ ข้างฝรั่งเศส
วัน ๑๑ เดือนอาถุสศักราช ๑๘๖๓ ปี^{*}

* วันที่ ๑๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๐๖

องค์พระนโรดมกราบทูลว่าถูกบีบบังคับให้ทำสัญญา

แลถวายสัจปฏิญาณเป็นข้าพระบารมีไปจนสิ้นชีวิต

องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มาทูลปราศ ขอบริณัติมายัง พณ หัว-
เจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลา ขอได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลแด่ พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ณ กรุงเพทฯ ให้
ทราบได้ฝ่าละอองฯ ด้วยณ วัน ๑๒๑๑ คำ บั๊กน เบญจศก พระยาราชนา-
นุกุลฯ แม่ทัพออกไปถึงเมืองอุคคมิไชยนั้น ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาพระเชมร
พร้อมกันเรียนเรื่องราวความอัคมิราลมาทำหนังสือสัญญากับเมืองเชมรุตที่จะ
พุดจาแข็งแรงนัก ข้าพระพุทธเจ้าจะขอจดไว้คอยบอกเข้ามา ณ กรุงเพทฯ ก็ไม่
ยอม ถ้าจะขัดขึ้นไม่ทำสัญญาก็เห็นจะเกิดเป็นความอริวิวาทกันขึ้น แล้วแต่
ก่อนโปรดฯ ให้ฝรั่งเสสมาทำหนังสือสัญญา ณ กรุงเพทฯ ครั้งนั้นอัคมิราลเด-
เลอกรันดิเอ แม่ทัพฝรั่งเสเมืองไซ่ง่อน บังคับให้ข้าพระพุทธเจ้าทำหนังสือ
สัญญา ณ เมืองเชมร ข้าพระพุทธเจ้าคิดกลัวจะมีความผิดกับกรุงเพทฯ เป็น
อันมาก แต่ข้าพระพุทธเจ้าคิดกลัวไปว่าถ้าเกิดวิวาทกันขึ้นกับฝรั่งเสส พระ-
ยาพระเชมรแลราษฎรทั้งปวงจะพากันดิเตียน ยกโทษข้าพระพุทธเจ้าว่าตั้ง
แต่ออกมาจากกรุงเพทฯ บ้านเมืองเกิดพิศอกกับอายุปาสุทศ* ราชครั้งหนึ่ง
แล้ว เดียวนี้จะมาเกิดพิศอกกับฝรั่งเสสขึ้นอีก ความครหาดิเตียนข้าพระ-
พุทธเจ้าก็จะมากขึ้น ด้วยใจพระยาพระเชมรแลราษฎรทุกวันนี้เป็นสามพวก
อยู่ ก็จะพากันว่าถ้าได้ผู้หนึ่งผู้หนึ่งเป็นเจ้าบ้านเมืองไม่สบายๆ ก็จะสมเหมือน
คำคนที่มีใจขัดขวางแผ่นดินก็จะมีคำพูดมากขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษากับ

* ตามพงศาวดารกัมพูชา ว่าชื่อ บา เป็นออกญา สทศ เป็นคนพิการ มือเท้ายังอโยคิน
ไม่ได้ เกล็กกล่อมผู้คนเป็นขบถ แต่แพ้ถูกจับได้และตายที่เมืองโพธิสัตว์

พระยาปาจิณบุรี* แลพระยาพระเชมรพร้อมกันเห็นว่าความข้อนั้นสนับัญญาแล้ว จึงต้องยอมทำหนังสือสัญญากับฝรั่งเศส แต่ใจข้าพระพุทธเจ้ามีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่เดิมอย่างไรก็คงอยู่ตามเดิม คิดจะให้ได้คงอยู่เป็นข้าสำหรับพระบารมีต่อไปจนสิ้นชีวิต มิได้มีจิตผันแปรสิ่งใดเลย แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด พระยาราชวรานุกูล ฯ แม่ทัพปรึกษากับข้าพระพุทธเจ้าว่า ครั้งนี้ข้าพระพุทธเจ้ายอมทำหนังสือสัญญากับฝรั่งเศสแล้ว ในกรุงเทพฯ ก็มีพระเดชพระคุณมาก กับเจ้านายพระยาพระเชมรสืบ ๆ มาแต่โบราณจนถึงกาลทุกวันนี้ เจ้านายผู้ครองแผ่นดินเมืองเชมรสืบ ๆ มาก่อน ได้ฟังพระบารมีในกรุงเทพฯ มากกว่าข้างญวน ฤๅได้ฟังญวนมากกว่า กรุงเทพฯ ประการใด ก็ให้ข้าพระพุทธเจ้าพระยาพระเชมรตรวจดูในพงศาวดารเมืองเชมร ข้าพระพุทธเจ้าเรียนพระยาราชวรานุกูลแม่ทัพว่า พงศาวดารเมืองเชมรเมื่อบ้านเมืองเกิดจลาจลในครั้งนั้น พงศาวดารก็เสื่อมหมดแล้วพระยาราชวรานุกูล ฯ แม่ทัพว่าได้คัดสำเนาพงศาวดารเมืองเชมรจากกรุงเทพฯ ออกมาให้ข้าพระพุทธเจ้าพระยาพระเชมรอ่านดู จะได้ทราบว่าเป็นกรุงเทพฯ มีคุณมากฤๅเจ้าเมืองญวนมีคุณมาก แล้วข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาพระเชมรได้ทราบความเห็นที่กรุงเทพฯ มีคุณกับเจ้าเมืองเชมรมาทุก ๆ ครั้งแลเจ้าเมืองซึ่งแปรใจไปฟังญวนครั้งใด ญวนก็ข่มขี้ย้ายเอาแต่ประโยชน์ทุกครั้งมา จนถึงครั้งนักร้องจันพระอุทัยราชาธิราช พระยาพระเชมรหึงบวง ย่อมทราบแล้ว แล้วพระยาราชวรานุกูล ฯ แม่ทัพแจ้งความกับข้าพระพุทธเจ้าพระยาพระเชมรว่า แต่ก่อนเมืองเชมรเป็นเมืองอยู่ในระหว่างกรุงเทพฯ กับ

* ชื่อนก น้องเจ้าพระยาชวราชครุฑ

เมืองญวน เดียวนี้ฝรั่งเศสมาได้เมืองญวนเป็นของฝรั่งเศสเป็นประเทศใหญ่ มีอำนาจมากกว่าญวน ครั้งนี้จะโปรดให้ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เป็นเจ้าครอบครองแผ่นดินเมืองเขมร แล้วให้ข้าพระพุทธเจ้ามีใจซื้อตรงต่อกรุงเทพฯ ถ้าสืบไปเมื่อหน้าผู้ครองแผ่นดินเมืองเขมรเป็นคนแปรใจไป จะมีความขัดขวางต่อกรุงเทพฯ โดยเหตุอย่างใด ความไมตรีในกรุงเทพฯ ก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศไป ให้ข้าพระพุทธเจ้าทำหนังสือสัญญากับกรุงเทพฯ จึงจะดี เจ้านายเมืองเขมรเคยประพฤติอ่อนน้อมกรุงเทพฯ มาแต่ก่อนอย่างไรก็ให้คงอยู่ดังนั้น ข้าพระพุทธเจ้ากับญาติพี่น้องพระยาพระเชมรปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าชอบแล้ว จะได้เป็นอย่างธรรมเนียมและความเจริญในบ้านเมืองต่อไป ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาราชวรานุกูล ฯ แม่ทัพ แลพระยาพระเชมรพร้อมกัน เรียงข้อหนังสือสัญญาประทับตราสำหรับแผ่นดินเมืองเขมร กับตราพระยาราชวรานุกูล ฯ แม่ทัพ ตราพระยาปาจินบุรี ตราพระยาพระเชมรไว้เป็นสำคัญ แล้วให้เขียนพงสาวดารเมืองเขมรร้อยผูกติดไว้แก่ข้อสัญญาด้วยแล้ว ถ้าข้อหนังสือสัญญานั้นไม่ถูกต้องเป็นประการใด ขอให้ พณหัวเจ้าน่านลูกขุน ณ ศาลา โปรดช่วยแก้ไข ข้าพระพุทธเจ้าจะยอมแก้ตามทุกประการ อนึ่งด้วยขุนนางในเมืองเขมรซึ่งจะมีความบ่วยใช้ถึงอนิจกรมไป พระยากลาโหมหมกว่าที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะที่ถึงอนิจกรมไป ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระยาศรีธรรมราชเหม ว่าที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ พระยาวังซื้อพรหมว่าที่พระยามราชถึงอนิจกรมไป ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานให้พระยากลาโหมศกว่าที่พระยามราชว่าราชการตามตำแหน่ง ช่วยคิดอ่านราชการกับข้าพระพุทธเจ้าให้ได้เป็นข้าสำหรับพระบารมี ณ กรุงเทพฯ ฯ ต่อไป แล้วแต่จะทรงพระเมตตาโปรด

แลราชการในเมืองอุคังมีไชยกับเมืองขึ้นเมืองอุคังมีไชย โดยเดช
พระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดปราบปราม
ซึ่งเสี้ยนหนามในบ้านในเมือง ก็สงบราบคาบลงแล้ว เมื่อ ๗ วัน
๑๐
๖ ๑ ๑๒ คำ บิคุน เบญจตัก* มีฝรั่งเสสชื่อสิดติกมาเรือกลไฟเล็กลำหนึ่ง
มาทอดอยู่ที่ท่ากระพงหลวง เลเตรฝรั่งเสสกับหิดนาคาคอกตุหมอซึ่งเอาเรือ
กลไฟมาทอดประจำอยู่ที่ท่ากระพงหลวง พาฝรั่งสิดติกขึ้นมาหาข้าพระพุทธ
เจ้าที่เมืองอุคังมีไชย ข้าพระพุทธเจ้าได้ต้อนรับเลี้ยงให้รับพระราชทานตามสม
ควร แก่ทางพระราชไมตรีเหมือนอย่างเคยมาแต่ก่อน แล้วข้าพระพุทธเจ้า
ตามฝรั่งสิดติกว่า มานี้ด้วยกิจธุระสิ่งใด ฝรั่งสิดติกว่า อัดมิรลเดเลอ
กรันตีเอ แม่ทัพฝรั่งเสสเมืองไซ่ง่อนใช้ให้มาลาดตะเวนตามลำแม่น้ำเมืองเขมร
ขึ้นมาเยี่ยมข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าถามฝรั่งสิดติกด้วยราชการฝรั่ง
กับญวนเป็นสุขสบายแก่กันฤๅประการใด ฝรั่งสิดติกตอบข้าพระพุทธเจ้าว่า
เมื่อฝรั่งสิดติกขึ้นมาจากเมืองไซ่ง่อนนั้น ฝรั่งกับญวนก็ยังเป็นปกติกัน
เหมือนแต่ก่อน หาได้มีผันแปรเป็นประการใดไม่ ครั้นเวลาบ่ายสองโมงเศษ
ฝรั่งเลเตรกับหิดนาคาคอกตุหมอกับฝรั่งสิดติกก็ลาข้าพระพุทธเจ้าลงไปกำบังที่
ท่ากระพงหลวง อนึ่งคร้วแขกจามที่หนึ่งลงไปอยู่เมืองโจดก เมื่อครั้งก่อนข้าพระ
พุทธเจ้าได้มีหนังสือไปถึงสมเด็จพระประเทศ ให้ขึ้นมาอยู่เมืองอุคังมีไชยตามเดิม
เมื่อเดือนสิบเดือนสิบเอ็ด บิคุนเบญจตัก พวกคร้วแขกจามที่อยู่เมืองโจดก
ก็ขึ้นมาเมืองอุคังมีไชยบ้าง ครั้น ๗ วัน ๖ ๒ ๑๒** คำ บิคุนเบญจตัก สมเด็จพระ
ประเทศพาพวกคร้วขึ้นมาเมืองอุคังมีไชยอีก จำนวนคร้วแขกจามที่ขึ้น

* ตรงกับวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๐๖

** ตรงกับวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๐๖

มาเมืองอุคงมีไชยทงครั้งก่อนครั้งหลังเป็นคนชายหญิงใหญ่น้อย ๑,๐๐๐ เศษ
แล้วสมเด็จพระเทศขึ้นมาหาข้าพระพุทธเจ้า แล้วไปหาพระยาราชวรานุกูล
พระยาปาจินบุรี แม่ทัพ แล้วสมเด็จพระเทศลาข้าพระพุทธเจ้ากลับไปเมือง
โจดก ว่าจะไปพาครอบครัวที่ค้างอยู่ ณ เมืองโจดกนั้นขึ้นมาอีก แลพง-
ศาวดารเมืองเซมรกับสัตตยานัน ข้าพระพุทธเจ้า ได้เขียนสามฉบับขอรับ
พระราชทานไว้ในเมืองอุคงมีไชยฉบับหนึ่ง มอบให้พระยาราชวรานุกูล ฯ
แม่ทัพนำเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายสองฉบับ ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด ปรนิบัติ
มา วัน ๓๑ ๖ ค่ำกุน เบญจศก

* ทรงตั้งวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๐๖

พระราชทานพระบรมราชาวาทแก่องค์สมเด็จพระนโรดม

และพระราชทานพระสุพรรณบัฏพระนาม

ให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช เป็นเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี มีนามสมญาตั้งจารึกไว้ในพระมหาสุพรรณบัฏ ซึ่งส่งมากับสำคัญนี้ ให้มีอำนาจอิศริยยศเป็นใหญ่ เป็นอธิบดีแผ่นดินบ้านเมืองฝ่ายเขมรทั้งปวง บรรดาให้องค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีผู้พระบิดา ได้ครอบครองเป็นเจ้าของเป็นใหญ่ได้บังคับบัญชามาจนตลอดเวลาอายุองค์สมเด็จพระหริรักษามหาอิศราธิบดีนั้นทั้งสิ้น ให้มีอำนาจได้เลือกแล้ว แลตั้งแต่งพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ ผู้น้อย ตามตำแหน่งทั้งปวง ซึ่งเคยมาแต่ก่อน หรือในที่เห็นควรว่าจะให้มีขึ้น แลเลือกตั้งผู้สำเร็จราชการเมืองกรมการ ทุกแขวงทุกอำเภอ ตามที่องค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีเคยตั้ง จึงได้รักษายุติธรรมเที่ยงตรง ดำรงจิตคิดด้วยเมตตากรุณาแก่ประชาราษฎร แลคนสัญจรไปมา บรรดาอยู่ในกรุงกัมพูชาทั้งสิ้น ทำนุบำรุงผ่อนปรนให้เกิดผลประโยชน์แก่บ้านเมือง การในหลวงให้ได้ การของไพร่อย่าให้เสื่อมเสีย จงรักษาความซื่อสัตย์สุจริต ประพฤติอ่อนน้อมต่อกรุงเทพมหานคร โดยเยี่ยงอย่างการที่ปฏิพัทธ์ติดพันซ์ มาแต่ครั้งองค์สมเด็จพระหริรักษารามมหาอิศราธิบดีผู้พระบิดานั้นจงทุกประการ ขอให้สิ่งซึ่งเป็นเหตุเป็นประธานแก่โลก คือคุณพระพุทธานิรันดรอันแลเทพยดาทั้งปวงที่อยู่ในธรรม จงรักษาให้เจริญสุขสวัสดิ์

เมื่อจะทรงตั้งองค์สมเด็จพระนโรดมนั้น ทรงพระราชนิพนธ์ นามที่จารึกในสุพรรณบัฏสองอย่าง โปรดให้ส่งออกไปให้องค์นโรดมเลือกเอาตามชอบใจ อย่างหนึ่งว่า องค์สมเด็จพระนโรดม บรมรามเทวาวตาร คุณสารสุนทรฤทธิ์ มหิศวราธิบดีศรีสุริโยวรางษ์ นฤพัทธ์พงษ์ดำรงราช บรม

นารทมหากัมโพชาธิบดินทร์ สรรพศิลป์ประสิทธิ์ สถิตยสถาพร พรหมามร
 อำนวยชัย มหัยสววิยาธิบดี ในปฐมพิศล สกลกัมโพชานาจักร อรรค
 มหาบุรุษยรัตน์วิวัฒนาดิเรก เอกอุตมบรมบพิตร พระเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี
 พระปรีชาวิเศษฯ อีกอย่างหนึ่งว่า องค์สมเด็จพระนโรดม บรมรามเทวา
 วตาร มหาบริพาน วิบุลยสารศิริสมบัติ กัมโพชาจัตรมหาสวามินทร์ เขมระ
 ธรณินทราชิราช ชาตยานุพรรณ นรินทร์วงศ์ดำรงกัมพูชาติชนนิก
 พรหมามรทินพระไชยสา

แล้วทรงแปลในอักษรนามเป็นเนื้อความดังนี้.....*

เลขที่ ๓๖๓

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ไม่มี

ชื่อ ตังองค์พระนโรดมเป็นใหญ่ในเมืองเขมร

* ต้นฉบับขาด

พระราชหัตถเลขากระแสพระราชดำริ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชทานแก่พระยาราชวราวุธ

จดหมายมายังพระยาราชวราวุธ* เมื่อ ๖ ข่าฯ จดหมายมาครั้งก่อนนั้น ว่าไกลดลาก็ไปตามสบายใจเมื่อเวลาว่าง ๆ อยู่ เพราะการในอุคงมีไชย ไม่ได้รู้เลยว่าอย่างไรเป็นแน่ พุดไปไม่ถูกเป็นแต่คนว่าไปเลอะ ๆ ถึงท่านเสนาบดีก็เหมือนกัน ก็นายราชสารซึ่งถือหนังสือไปนั้น ได้ไปถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๕^๕ คำ ข่าฯ ได้อ่านต่อวัน ๖^๕** คำ ข่าฯ ก็ได้รับทำหนังสือตอบถึงองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ความมีศียวาวแจ้งอยู่ในหนังสือนั้นแล้ว ไปขอเธออ่านดูก็รู้ความดอก ครั้นจะเขียนมาให้ท่านเป็นสองข้างเวลาที่จะเข้าไป สังเกตดูหนังสือคำของฝรั่งเศสที่เขียนให้องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราชสองฉบับ กับคำที่มาอ่านอวยพรวันยกฉัตรเป็นสามฉบับด้วยกัน หนังสือเหล่านั้น ข่าฯ ลงเนื้อเห็นว่าองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราชแปลคัดส่งมาโดยสุจริต ไม่ได้คัดรอนผ่อนปรนแก่ไขอะไร เพราะคำที่ย้อนมาว่าองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราชไปนิทานไทยให้ฟังนั้นก็ใส่มา หาข้ามเสียไม่ ก็นิทานเช่นนี้ ข่าฯ ก็ไม่ถือเอาเป็นนิทาน ก็เพราะว่าเมื่อพุดกับผู้อื่น ๆ จะกตเอาไปตามความปรารถนา ก็เมื่อยามผู้พุดด้วยจะไม่ยอมตาม ก็ต้องบ่นออกแอดอ้างเอาที่โตที่ใหญ่ ว่าตัวต้องจำใจอยู่ในอำนาจผู้อื่น จะทำไปไม่ได้ดังปรารถนาแล

* ชื่อ กรุท ค้อมามีความชอบได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาอมรราช เมื่อ วัน ๖^๕ ๒ คำ

บ.ช.ค. ๑๒๒๖ ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๗

** วันที่ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๐๗

อื่น ๆ อย่างนี้เป็นธรรมดาทุกรูปทุกนามทุกบ้านทุกเมืองไป ก็เมื่อยามเขาจะหยิบยกขึ้นว่าเขาก็ว่าไป ซ้ำๆ เข้าใจแล้วไม่ได้ถือเอาเป็นนินทาตอก ท่านจงเอาหนังสือนี้เป็นสำคัญนำความบอกแก่องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ยามหาอุปราช ให้รู้ว่า ซ้ำๆ ว่าดังนี้ ถือว่าที่ส่งหนังสือฉบับเหล่านี้มาให้ดู เป็นที่รู้ว่าเป็นความซื่อตรงขององค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ยามหาอุปราช ก็ใจความในหนังสือของฝรั่งเศสสองฉบับว่า ที่โน้น กับคำ ของกงสุลออบาเรตว่าที่นี่ ใจความก็ไหลเข้าเป็นอย่างเดียวกัน บัดนี้กงสุลออบาเรตกับท่านเสนาบดีในพระบรมมหาราชวัง แลพระบวรราชวังก็ปรึกษาคิดอ่านตกลงกันแล้วว่าจะให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ คุมเครื่องอภิเศกออกมาทำการอภิเศกองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ยามหาอุปราชให้ทันเดือนหก * แต่จะให้มาทางบกก็กลัวจะช้าไปก็ไม่ทัน มาทางเรือขึ้นที่ท่าปอดก็กลัวจะต้องรบกวนขึ้นไปอยู่หลายวัน หลายวัน กว่าความสำเร็จก็จะช้า ตกลงกันว่าจะไปทางไช้่งอน พร้อมกับขบวนฝรั่งเศส กงสุลออบาเรตก็รับว่าจะพาไปส่งให้ถึงเมืองอุดงมีไชย ให้ทันฤกษ์เดือนหกจงได้ การความคิดกงสุลออบาเรตรับสั่งพระเจ้าฝรั่งเศส มาว่ามาทำครั้งนี้ ดูเหมือนก็ดีอยู่ ต้องตามคำราชที่เขาวา บัวไม่ให้ช้ำน้ำไม่ให้ขุ่น ของหลวงไม่ขาดของราษฎรไม่ให้เสีย แต่ฝ่ายเราไปตีพวกหมาบ้าเมายศ ไม่เคยมีใครชี้ใครกด ก็ไหนเป็นความหรามเสื่อมไปก็ฝ่ายเรามีอำนาจใหญ่ เราพูดจาเกลี้ยกล่อมได้แต่เพียงอย่างนั้นก็เป็นที่ดีอยู่แล้วก็ที่เขมรจัดไว้จะให้เป็นที่ประทับพระยามนตรีสุริยวงศ์แต่ก่อนนั้น ได้ยินว่าฝรั่งเศสเข้าอยู่เสียแล้ว พระยามนตรีสุริยวงศ์ออกไปครั้งนี้จะให้อยู่ประทับที่

* พงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ว่า ตรงกับวัน ๑๕ ค่ำ วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๗

โหนดจะสมควร จะไปทูลพระยาพระเชมรให้ทำ ก็กำลังบ้านเมืองเขามีทัพมี
ศึกอยู่ พวกเราที่เรียกร้องออกไปในคราวนี้ก็มีหลายคน จึงคิดอ่านผ่อน
ปรนให้เบาแรงเขาบ้าง คิดการไว้วางพอเป็นยศอันสมควร อย่าให้อายหน้า
แก่เขาอันนัก ด้วยการเป็นตั้งประชันกันอยู่ ดูให้คือยาให้มีจิตใจนินทาได้
พระยามนตรีสุริยวงศ์คงจะออกไปทางเมืองไซ่ง่อน ในเดือนหกเป็นแน่.

เลขที่

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔

ประวัติ ได้มาจากหอสมุดแห่งชาติ

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

กราบทูลปฏิเสธไม่ยอมนำองค์พระหริราชคนัยฯ ไปเมืองพระตะบอง

ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ขอพระราชทานถวายบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทราบใต้ฝ่าละออง ข้าพระพุทธเจ้าได้ท้าวพระคณาทรธรณินทร์มาปรึกษา จะให้รับองค์พระหริราชคนัยไกรแก้วฟ้า* ออกไปทำการปลงศพนักร้องคีฬารกระสัตรี** ที่เมืองพระตะบอง พระคณาทรธรณินทร์*** แจ้งแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่า ซึ่งจะให้รับประกันองค์พระหริราชคนัยฯ ออกไปนั้นเป็นเหลือสติปัญญาอยู่ ด้วยคิดเห็นว่าจะมีเหตุอยู่ ๓ ประการ ประการหนึ่งองค์พระหริราชคนัยฯ ออกไปถึงเมืองพระตะบองแล้ว จะไม่กำหนดการเร่งปลงศพให้แล้วโดยเร็ว ไปพบญาติพี่น้องพวกห้องครอบครัว จะเที่ยวแซ่เขื่อนเสียจะว่ากล่าวให้เร่งทำ ก็จะมีผิดเพี้ยนไป อีกประการหนึ่งพระยาพระเชมรซึ่งตามองค์พระหริราชคนัยฯ เข้ามาอยู่ที่เมืองพระตะบอง ก็จะพูดว่า ผู้คนบ้าบอทาส แลทรัพย์สินของตกค้างอยู่ที่เมืองอุดงมีไชยมีมามากก็ขอเอามาไว้ให้พร้อมมูลกัน อีกประการหนึ่งพวกห้ององค์พระหริราชคนัยฯ แลพวกนักร้องคีฬารกระสัตรี พวกองค์วัดตาซึ่งค้างอยู่ ณ เมืองอุดงมีไชยเมืองเปียม เมืองอุดงมีไชยก็มี คนสามพวกนั้นได้ความเดือดร้อนอยู่ ถ้าได้ท้าวฯ องค์พระหริราชคนัยฯ ออกไปทำการศพที่เมืองพระ-

* ตามพระราชพงศาวดารว่า องค์พระหริราชคนัยไกรแก้วฟ้า มาอยู่กรุงเทพฯ และผนวช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖

** เป็นพระธิดา องค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี และเป็นน้องนาง องค์พระศรีสวศักดิ์ผู้เป็นพระหริราชคนัยไกรแก้วฟ้า

*** ชื่อ เขียว อภัยวงศ์ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาภาณุวรณินทร์ ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง ในรัชกาลที่ ๕

ตะบอง ก็คงจะพากันมาพูดจายั่วยุไปต่าง ๆ องค์พระหริราชคณียา แลพระยาพระเชมร คงจะใช้ผู้คนเล็กตลอดออกไปรับเอาบัวทาส และชำระเอาข้างม้า โทกระบือ ทรัพย์สินสิ่งของในแขวงเมืองเชมรมาอย่างหนึ่ง ผู้ที่ออกไป จะคิดก่อนการกำเรียบขึ้นที่เมืองอุดงมีไชยประการใดก็ไม่ทราบ ถ้ามันเป็นเหตุขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง องค์สมเด็จพระนโรดมฯ ก็คงจะมีความสงสัยว่า พระคทาธรธรณินทร์เข้ามาคิดเกิน แลรับองค์พระหริราชคณียา ออกไปเกลี้ยกล่อมผู้คนเมืองอุดงมีไชยเข้ามาไว้ ณ เมืองพระตะบอง การไม่ควรจะเป็นที่ร้ายฉาน ก็จะเป็นที่บาดเจ็บไป เกิดความใหญ่ขึ้นแล้ว พระราชาอาญาจะไม่พันเกล้าพันกระหม่อม ถ้ามันโปรด ให้ชุดศพนักองศ์สวารกระสัดใส่หีบ เข้ามา ณ เมืองปาจินบุรี จะรับชุดศพแต่งคนนำมาส่งได้ พระคทาธรธรณินทร์ว่าดังนี้ แล้วแต่จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ อนึ่งข้าพระพุทธเจ้า คิดด้วยเกล้าฯ ว่าองค์พระหริราชคณียา เข้ามาอยู่ ณ กรุงเพทฯ ครั้งนี้ ก็ไม่ได้มีความผิดสิ่งใด ต้องอยู่ในการระวางรักษา เห็นเป็นที่ลำบากหนัก จะคิดผ่อนปรนอย่างไร ก็ไม่เห็นทางที่จะคิดได้ คิดด้วยเกล้าฯ อยู่ว่า จะมีหนังสือไปปรึกษามองซิเออ ออกบาเรตกงสุลฝรั่งเศส จะว่าประการใดเป็นที่คิดอ่านต่อไป ถ้าโปรดเกล้าฯ ดังนี้แล้ว จะคิดร่างหนังสือเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

เลขที่ ๑๖๔

หนังสือ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ไม่มี

เรื่องเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กราบทูลไม่รับองค์พระหริราชคณียา ไปเมืองพระตะบอง

ประวัติ ของหอสมุดแห่งชาติ

พระราชหัตถ์เลขาพระราชทานราชทูต

ทรงปรารภที่ฝรั่งเศสแลอังกฤษทำแก่ไทยเหมือนคนบาเถื่อน

จดหมายมายังพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ราชทูต^{*} พระราชเสนาอุปทูต
ฝ่ายสยามซึ่งไป ณ กรุงปารีสให้ทราบ ว่าหนังสือของท่านที่ลงวัน ๑^{**} ๒^๑ ๔^๑
คำบัพชลาอัฐศก^๑ ได้นั้นที่เมืองปารีสนับเป็นที่ ๖ นั้น ได้มาถึงมือ ข้าฯ
ที่วังจันทรมหานครุงเก่า เมื่อวันที่ ๖^๑ ๔^๑ ๕^๑ คำบัพเดาะนพศก^๑ เวลาเช้า
เดินทางอยู่ถึง ๔๗ วัน และคุณศรีสุริยวงศ์ท่านก็ขึ้นมาอยู่กรุงเก่ากับ ข้าฯ
หนังสือที่มีมาถึงท่านนั้นท่านก็ได้ให้ ข้าฯ ดูด้วยแล้ว ข้าฯ ตอบมาครั้งนั้นก็
ตอบมาตามธรรมเนียม แต่ที่จริง ข้าฯ คิดเห็นว่าหนังสือนั้นก็ยังไม่ทันทูตที่
กรุงปารีสหรือที่กรุงลอนดอน เพราะจะไปถึงเมืองฝรั่งเศสหรือเมืองอังกฤษ
ก็ต่อราวแรมเดือน ๗ เมื่อเห็นว่าท่านทูตเมื่อว่าได้การตามประสงค์ก็ไม่ได้
ก็ตี ก็คงจะกลับมาเสียแล้วแต่แรมเดือน ๖ นี้ หรือขึ้นเดือน ๗ หนังสือก็คง
จะคลาดแคล้วไป อนึ่งถึงจะส่งให้ว่าให้ทำอย่างไรความที่ส่งกว่าจะถึงเวลาก็
จะล่วงเสียแล้ว การที่ฝรั่งเศส ข้าฯ เข้าใจว่าเพราะหอมชื้อแม่น้ำของ^{***}
ว่าเป็นแม่น้ำใหญ่ไปไกลเหมือนลำเอราวตีที่แผ่นดินพม่า แลแม่น้ำคัญ
งชช^{****} คือแม่น้ำคงคาเมืองเบงกอล ของอังกฤษ แลแม่น้ำของไหลลงเมือง
เขมรที่ช้วนหอม เอมเปเรอ และมีปากน้ำออกใกล้ไซ่ง่อน จึงคิดจะเอา
แม่น้ำนั้นเข้าไปทำนุบำรุงของฝรั่งเศส เป็นเกียรติยศว่า มีแม่น้ำใหญ่ยาวอยู่
ในอำนาจ เอมเปเรอเห็นเหมือนอังกฤษได้แม่น้ำคัญเซชคงคาไว้ในคอลอน

* ชื่อ วร บุนนาค

** วันที่ ๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๐๐

*** คือ แม่น้ำโขง

**** คือแม่น้ำ คงคา ทรงเรียกตามฝรั่งเศสว่า Ganges

แลเกือบจะได้แม่น้ำเอราวตีอยู่ด้วยแล้วนั้น จึงตะกุกตะกวยไป ก็ความจริง
แม่น้ำคัฏเชชคงคาเบงกอลเป็นแม่น้ำใหญ่ไปได้หลายทิศหลายแคว ตลอด
แผ่นดินหินดุสตามัน มีเมืองบ้าน โด ๆ ใหญ่ ๆ ผลประโยชน์ทางค้าขายมาก
หาที่เปรียบได้ด้วยยาก แม่น้ำเอราวตีเมืองพม่าก็มีร่องน้ำเรือกลไฟเดิน
ได้จนเกินอ่าวจะซันไป ไม้ซุงสักก็มีมากทางค้าขายก็ง่ายและสะดวกดี ถึงแม่น้ำ
สาละวินคือแม่น้ำเมืองเมอเลเมียน ก็โตใหญ่ในคลองมีทางล่องไม้ซุงสนัก
แต่แดนลาวเชียงใหม่แลสิบเก้าเจ้าเมืองมอกลใหม่ไล่ซ้ำ ก็ล่องไม้ซุงสนักเป็น
ไม้มีราคาเป็นสินค้าของต้องการได้ ก็แม่น้ำลำของนี้ ถึงมีชื่อว่าแม่น้ำใหญ่
ยาวมีเมืองลาวหลายเมือง ก็ไม่มีไม้ซุงสักเป็นไม้มีราคา มีแต่ไม้ยางแดง แล
ไม้กระยาเลยทั้งนั้น สินค้าก็มีบ้างเล็กน้อย แต่ன்றะมาดงข้างใหม่ลาวบ้าง
เล็กน้อยไม่ควรจะเป็นทางค้าขายโตใหญ่ ถึงโดยสินค้าจะมีมาก ไม้ซุงสักใน
ป่าจะหาได้ก็ไม่มีทางล่องแลทางเรือเดินติดแก่งลี้ผ้อยู่ช้วนาคาบี เพราะฉะนั้น
สินค้าจะไปมาได้แต่ทางบกของจึงไม่เจริญขึ้น ฝ่ายฝรั่งเศสพึ่งแต่ซื้อแม่น้ำว่า
ใหญ่และยาวมีเมืองลาวเป็นอันมากก็คิดฝัน ๆ แลด้วยลโมภลกกลมลันไป ดูที่ที่
ให้กัปตันลาเครไปดูครั้งนั้น ประสงค์จะให้ไปเกลี้ยกล่อมเมืองหลวงพระบาง
ที่ได้ยินชื่อ ลือไปว่าเป็นเมืองเจ้าลาวโตใหญ่ให้ยอมทำสัญญาเช่าอยู่ในท่าน
บำรุงฝรั่งเศสเช่นเขมร แลจะว่าจะช่วยตัดเอาเมืองลาวต่าง ๆ ในลำน้ำของ
ไปขึ้นให้หมดให้เป็นเอกราชไม่ขึ้นแก่ไทยอย่างเขมรที่จะคิดจะไปว่าเช่นนั้น
แต่กัปตันลาเครไปครั้งนั้น เห็นลู่ทางยากง่ายใกล้ไกลแลสมบัติบ้านเมืองของ
ลาวแล้ว จะคิดอย่างไร จะทอดอวยไปหรือจะคิดวุ่นไปเปล่า ๆ จะเอาแต่
เกียรติยศชื่อหรือว่าอำนาจเอมเปอเรอแผ่กว่าไปในแม่น้ำใหญ่ยาวอย่างไรก็
ไม่ทราบ ว่าแต่ตามใจ ๆ ซ้ำ ๆ คิดว่าถ้าตัวเป็นเอมเปอเรอเองจะคิดเอาเมือง

* Hindustan

** Moulmein เมืองมะตะแห่ง

ญวนเข้าอยู่ในอำนาจเห็นจะดีกว่าเมืองลาว จะเอาจริงก็ได้ดอกกระมัง
ญวนเข้ารีตฝรั่งก็มากจะกลับเป็นกอลนนี่ฝรั่งเศสก็ง่าย ผลประโยชน์ก็จะ
มากกว่าคิดเดินทางยากในแม่น้ำเมืองลาว แต่เห็นเขาจะคิดว่าญวนอยู่ใน
เหมือมือแล้วคิดทางอื่นไปหลวงกระมัง ตัดหลังเสียให้ญวนจนไม่มีทางหนี ว่า
มาทางนั้นก็จะไรได้ก็ว่ามาแต่เห็นหนังสือไม่ทัน หูตในยุโรปกลัวจะพบเมื่อ
กลับคืนดอกกระมัง

คำที่กราบเรียน ฯพณฯ สมุหพระกลาโหมมาว่า ด้อยคำพระสยาม
ธรรมาธิบดี ฟังดูเหมือนฟังเสียงหีบ ฝ่ายที่ว่ามาทั้งนี้ถูกต้องจริงทีเดียว ถึงมี
หนังสือมาที่กรุงเทพฯ ก็เช่นนั้น อมเออกลมกลืนควรคิดแปลไปต่างๆ ไม่ว่าจะ
ชัดตรงออกมา เป็นหนังสือเพราะมันไม่ได้นับถือเราว่าเป็นมนุษย์เหมือนตัว
มันพวกมันนั่นแล ถึงมองตาก็ตักคนอื่นก็ตักเหมือนมันทั้งปวง ทั้งฝรั่งเศส
แลอังกฤษก็คงคิดแต่ว่าเราเป็นสัตว์สำหรับพวกมันจะแตะและแลเถื่อหรือ
หลอกใช้แรงตั้งโคกระบือ เห็นจะถือว่าตีรันฟันฆ่าแลแย่งชิงเราไม่มีบาปเลย
เพราะมิใช่ลูกศิษย์เยชู เป็นแต่ต้องระวังความนิทาเพราะทำหุนหันเหลือม
ลามเกิน ๆ ไปไม่แยบคายเพราะฉะนั้นเราจะหมายให้ลูกศิษย์เยชูช่วยเรา
จะได้ด้วยยากนัก เว้นแต่ถ้าพวกมันถ้ามั่นหึ่งหวงช่วงชิงกันจริง ๆ ไม่ล้มกัน
เราจะถูกร้อนข้างหนึ่งเย็นข้างหนึ่งกระมัง ถึงเย็นก็คงไม่จัดหรือหวานสนิท
คงจะกลับกร่อยหรือเปรี้ยวขูดไปเร็ว ๆ ง่าย ๆ นั้นแล

พระยาสยามธรรมาธิบดี ว่ามาในหนังสือเขาหลวงวัน ๑๐ มার্จ เป็นวัน
๒ ๓ ๔ คำขาลอธูตัก พระสยามธรรมาธิบดีว่าดังนี้ ฯพณฯ จะเขียนความ
ถวายด้วยเรื่องราชการบ้านเมืองแลที่ตั้งใหม่ของพระราชอาณาจักรของพระ-
องค์ท่าน แลการที่ท่านหุตสยามมาก็ยังไม่มีเวลาว่างที่จะได้เขียน จะได้เขียน

* ชื่อ มิสเตอร์นอกซ์ เป็นกงสุลสยามประจำกรุงฝรั่งเศส

ต่อไปนำต่อไป การที่ว่าแหลมมาเป็นคำอังกฤษว่า New Situation of your Majesty's Kingdom นี้ว่าอะไร ดูเหมือนจะว่าจะต้องจัดเขตแดนแผ่นดินสยามเสียใหม่มิใช่หรือ ในหนังสือที่ลงวัน ๑๔ มาร์จ เป็นวัน ๓ ๙ คำบิชาลรัฐศก ก็เล่าแต่เรื่องที่มาชุมนุมกันที่บ้านมอดจิกนี้ปรึกษากับท่านทูตอยู่ถึง ๖ วัน จึงตกลงกันแลตกลงกันอย่างไร ก็ไม่ได้ว่าชัดอย่างท่านทูตว่ามาผิดไปต่อเมื่อนำอีกเล่า คำอื่นอย่าให้เล่ามาเลยไม่ต้องการ ล้วนเป็นแต่หวังที่มนุษย์ทำแก่สัตว์ดิรัจฉานหรือสำนวนชาวเมืองชาวบ้านพูดแก่คนเดือนคนป่าจดหมายมา ณ วัน ๗ ๖ คำบิเดาะ นพศก

เลขที่ ๔

หมื่น จดหมายเทศ ว. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๔

ข้อ จดหมายถึงพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ราชทูต เรื่อง อังกฤษฝรั่งเศส
เกี่ยวข้องกับเขตแดนกรุงสยาม

ประวัติ ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

พระราชหัตถ์เลขาพระราชทานราชทูต

ทรงเล่าถึงความโอ้อวดของพระสยามธรรมาธิบดีกับพระสยามานุภูลกิจ

จดหมายมายังพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ราชทูต พระราชเสนาอุปทูตให้ทราบ หนังสือฉบับนี้เห็นจะพบท่านที่สิงคโปร์กระมัง เรื่องยงศโยชฌิยาฯ ข้าฯ ให้ลงไปคอยรับหนังสือเมลล์ที่เมืองสิงคโปร์แต่วันที่ ๕^๗ ค่ำ * กลับมาถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๗^๗ ค่ำ ** คราวเรือนี้หนังสือของทูตมาไม่ มีแต่หนังสือของพระสยามธรรมาธิบดีฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๕ เดือนเมษายนวัน ๑๖ ค่ำปีเถาะนพศก *** แลลงวันที่ ๑๐ เดือนเมษายนวัน ๑๖ ค่ำ ความในหนังสือพระสยามธรรมาธิบดีฉบับนั้น ก็เป็นแต่พูดยกตัวไปว่าตัวมีความชอบคอร์เวอนแมนตฺเขาหนึ่งเสียไม่รับทูตสยาม ถึงเกือบสองเดือนแล้ว ตัวได้ตะกุกตะกายช่วยมาก เขาจึงกลับรับ จนจวนจะได้เฝ้าเอมเปเรออยู่แล้ว การก็คงจะสำเร็จตั้งประสงคฺลงบ้าง ปลายว่าเอมเปเรอจะให้กงสุลเยนเนราลเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ จะให้มาชำระความทั้งปวงที่คอร์เวอนแมนตฺสยามกับกงสุลออบาเรต แลกงสุลก่อน ๆ วิวาทกันอยู่นั้นให้สำเร็จ เพราะฉะนั้นขอให้ ข้าฯ ตั้งตัวพระสยามธรรมาธิบดีเป็นเอมเปเรอโด **** ของสยามอยู่ที่กรุงปารีส โดยไปภายหลังหน้ามีถ้อยความอะไรก็จะได้ว่ากัน ไม่ต้องแต่งทูตออกไป และอวดไปว่าเฝ้าแทนเพตูลเอมเปเรอได้ กับคนนั้นก็รู้จักกับคนนั้นรู้จัก วันนั้นคนนั้นเชิญมากินโต๊ะ วันนั้นคนนั้นเชิญมากินโต๊ะเพื่อไป แต่หนังสือสองฉบับนั้นก็ เป็นอันมาก่อนวันทูตไปเข้าไปเฝ้าเอมเปเรอ ๒ วัน มาถึงกรุงเทพฯ ที่หลังข่าวที่บอกมาทางเตเลแกรฟว่าได้เฝ้านั้น ๑๔ วัน

-
- * วันที่ ๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๑๐
 - ** วันที่ ๒๒ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๑๐
 - *** วันที่ ๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๑๐
 - **** Ambassador เออภัยรราชทูต

อนึ่งเซอร์ยอนโบวริง* มีหนังสือมาถึง ราชำฯ ลงวันที่ ๕ เดือนเม คือวัน ๑๖** ปีเถาะ นพศก ในหนังสือนั้นว่า ได้รับหนังสือ ราชำฯ ที่ฝากไปแก่มิศเตอนอกซ์ให้ช่วยพระยาสุรวงศ์นั้น ก็รับว่าจะเอาเป็นธุระได้ มีหนังสือมาถึงพระยาสุรวงศ์แล้ว จะรับให้ความคิดเป็นความลับก็ได้เป็นความแจ้งก็ได้ ไม่ต้องกลัวอะไร ราชการฝ่ายไทยกับฝรั่งเศษที่เกี่ยวข้องกันอยู่อย่างไร เซอร์ยอนโบวริงได้ปรึกษากับเลอรตสตันเล และทูตของแอมเปเรอ ซึ่งอยู่ในเมืองลอนดอนแล้ว แล้วก็ว่าดาดง ราชำฯ ว่าเห็นชรอยเขาจะคิดว่าถ้า ราชำฯ ใช้เซอร์ยอนโบวริง เป็นคนอังกฤษให้เป็นทูตสยามไปว่าการกับฝรั่งเศษ เห็น ราชำฯ จะกลัวว่าฝรั่งเศษจะคิดหึงหวงเกียดกัน ไม่ให้อังกฤษเข้ามาแทรกแซงในราชการไทยกับฝรั่งเศษ ก็จะไม่รับพูดด้วยเซอร์ยอนโบวริงกระมัง เซอร์ยอนโบวริงคิดว่า ราชำฯ จะคิดอย่างนี้ ราชำฯ จึงส่งทูตเมืองนี้ไปเอง ด้วยเข้าใจว่าชาวสยามเป็นคนแปลกหน้า ไปหาฝรั่งเศษเห็นเขาจะดีใจรับโดยเร็ว โดยสะดวก ก็ที่แท้ฝรั่งเศษกลับพาลทำเฉยเสีย ทำให้ทูตไทยไปเก้ออยู่นับตั้งนั้น ก็เพราะเขาไม่รู้จักมักคุ้น แลนับถือมากเหมือนตัวเซอร์ยอนโบวริง ถ้าเซอร์ยอนโบวริงได้ไปเป็นทูต การก็จะสำเร็จเสียนานแล้ว เลอรตสตันเลและทูตฝรั่งเศษที่อยู่ในเมืองลอนดอนก็จะช่วย ลงข้างปลายกลับอันวอนให้ ราชำฯ ตั้งเป็นทูตสยามไปให้ไต่อย่าให้ไต่อายแก่กันทั้งหลาย ที่เขาได้ฟังข่าวมาแต่ก่อนว่าเซอร์ยอนโบวริงจะได้เป็นทูตสยามนั้น อนึ่งกงสุลนอกซ์มีหนังสือมาถึงมิศเตอรอาลปัสเตอร์ ให้กราบเรียนคุณศรีสุริยวงศ์ ว่าเดี๋ยวนี้เลอรตสตันเล เขามีอำนาจมาก การที่ฝรั่งเศษวิวาทกับเมืองปรัสเซีย จนถึงจะรบกันด้วยเรื่องเมืองลุกเซมเบอร์กนั้น เลอรตสตันเลได้ว่ากล่าวไกล่เกลี่ยให้ความแล้วกัน

* พระสยามานุกุลกิจสขามิตรมหาศ

** วันที่ ๔ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๐๐

ได้โดยสะดวก ฝรั่งเศสก็ยอมตาม ก็ในความเรืองเมืองเขมรนี้ เดียวนี้ฝรั่งเศส
เพิกเฉยเสีย ไม่รับไม่ผูกกับทูตไทยแล้ว ขอให้รับตั้งเซอร์ยอนโบวริงเป็นทูต
สยามไปเจรจาคความกับฝรั่งเศสด้วยเรื่องเมืองเขมรโดยเร็วเกิด เลอรดสตันเล
คงจะช่วยให้ความสำเร็จ เหมือนเรื่องเมืองลุกเซมเบิร์ก เพราะใช้คนอังกฤษ
เป็นทูตมา ถ้าไม่สำเร็จเขาก็จะได้ย้ายด้วย เขาคงช่วยให้สำเร็จเป็นแน่
หนังสือมิสเตอร์นอกซ์ ก็ลงวันที่ ๕ เดือนเม เหมือนหนังสือเซอร์ยอนโบวริง
มาถึงกรุงเทพฯ วัน ๗^{๑๗} ค่ำ โดยศาลการณัดามวันของหนังสือ ก็เห็นการ
ชัดว่าเซอร์ยอนโบวริง แลมิสเตอร์นอกซ์ เมื่อวันเขียนหนังสือนี้ยังมเดร
อยู่ด้วยการในกรุงปารีสอยู่ หารู้กันดีไม่

มองซีเอออบาเรตป่วยมา แต่ป่วยเป็นโรคบิด จนลุกงังไม่ได้มาหลาย
วัน จนถึงเดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ หมอเยอรมัน ชื่อดอกเตอร์ยูเคนสตราเดิน
ซึ่งท่านกรมท่าเชิญมารักษาก็ช้ท่านแต่เมืองเปตาเวียนั้น ไปให้ยารักษา
แก้ไขพันคั้นหายขึ้นได้ เมื่อเรื่อยงยศอโยชฌิยามาถึงวัน ๗^{๑๗} ค่ำนั้น เห็น
เขาจะได้หนังสือคำสั่งแต่คอร์เวอนแมนต์ฝรั่งเศส หรือเพื่อนผู้บอกเล่าเขา
อย่างไรไม่รู้ ให้คนมานัดคุณศรีสุริยวงศ์จะมาหาถึงสองเวลาแล้ว จึงมาหา
ท่าน กลับกิริยาภายวจาเป็นดีไปหมด เหมือนกับเปลี่ยนตัวคน ไปแจ้งความ
ว่าการที่ทูตสยามไปกรุงปารีส ผู้ครองฝ่ายสยามส่งไปให้ข้ออย่างไรก็จะได้
สำเร็จจงประสงค์ทุกประการ การที่ว่าชานตกลงกันจะเป็นอันสุดสำเร็จ ใน
วันที่ ๑๓ เดือนเม คือวัน ๒^{๑๖} ค่ำเป็นแน่ ตั้งต้นไปการไทยกับฝรั่งเศสจะ
เกี่ยวข้องกันเพราะเมืองเขมรจะไม่มี แลเรื่องจีนสับเยคนั้นกงสุลออบาเรตก็
ออกตัว ว่าตัวไม่ได้รับเงินต่าง ๆ เป็นสับเยฝรั่งเศสดอก มองซีเอออิศตริยารับ
ไว้แต่ก่อน บัดนี้ได้ชำระเอาออกเสียหมดแล้ว ยังคงไว้แต่เงินที่มีสำคัญมา

แต่เมืองไซ่ง่อน ๒๗ คนเท่านั้น อนึ่งการผูกบงเงินกงสุลอื่นกลางพวกชาติไม่ให้ผูก
 บงเงินลูกจ้างของเขา แต่กงสุลออบาเรตเห็นว่าไม่ควรที่จะขัด กงสุลออบาเรต
 ยอมให้ผูกบงเงินลูกจ้างฝรั่งเศสก่อนกงสุลอื่นที่เดียว อนึ่งกงสุลออบาเรตว่าคร
 กบฏเมืองเซมรพวกโพกำปอ ฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อนกิตี ทกรุงปารีสกิตี เขาสงสัยว่า
 ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามเข้าถือท้ายพวกกบฏให้วุ่นวาย แต่ตัวกงสุลออบาเรต
 อยู่ที่นั่น ได้เจียหุสับสวนการในกรุงเทพฯ แลเมืองปัตตะบองเสียมราฐ เมือง
 ลาวมานานแล้ว ไม่เห็นว่องแว้วว่าฝ่ายสยามจะไปถือท้ายพวกกบฏเลย ตัว
 กงสุลออบาเรตไม่ได้มีความสงสัยสักนิดเดียว แลแจ้งความว่าอัครมหาราช
 ตีเย มีหนังสือเข้ามาว่าได้ข่าวไปแต่เมืองสิงคโปร์ ว่าเรือเงินลูกค้าหลายลำ
 บรรทุกเครื่องศัสตราอาวุธเป็นอันมาก เข้ามาในกรุงเทพฯ เมื่อเดือนสาม
 ให้กงสุลออบาเรตสืบถามผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามคว่า ศัสตราอาวุธนั้นซื้อเข้า
 มาทำไม กงสุลว่าได้มีหนังสือออกไปว่าไม่ควรจะถาม เพราะความเนิ่นวัน
 มาแล้ว ก็ถ้าสงสัยอย่างนี้ ควรกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองสิงคโปร์ จะมีหนังสือมา
 ถึงกงสุลออบาเรตให้ทันทีเมื่อเวลาเรือบรรทุกของมาจึงจะสืบได้ แลแจ้งข่าว
 ว่าบัดนี้ผู้ครองแผ่นดินฝรั่งเศสจะให้กงสุลเยเนรลอยู่แทน ตัวกงสุลเยเนรล
 จะเข้ามาถึงประมาณในเดือน ๔ เมื่อกงสุลใหม่มาถึงแล้ว กงสุลออบาเรตก็
 เป็นสันธุระ ควรจะกลับไปเมืองฝรั่งเศส แต่เห็นว่าที่ทะเลแดงในเดือน ๔
 ร้อนหนัก ด้วยยังป่วยอยู่ไม่หายปกติ กลัวจะไปป่วยหนักถึงที่ทะเลแดง จะต้อง
 รออยู่ในกรุงเทพฯ จนเดือน ๑๐ แล้วจึงจะลากลับไป กงสุลออบาเรตมาพูด
 นี้ก่อนเรือกลไฟเจ้าพระยามาถึง เรือกลไฟเจ้าพระยามาถึงเมื่อวัน ๗^{๒๗}
 หนังสือของท่านที่ลงวัน ๔^{๒๖} คำ นัมเบอร์เป็นที่ ๑๐ ขำขำ รับแล้วด้วย
 ความยินดี

* วันที่ ๒๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๐๐

เลขที่

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๕

ข้อ เรื่องกลุ่มวังขอให้ตั้งคนเป็นแอมเบดาโตของสยาม

ประวัติ ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส

แสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสต้องการมีอธิปไตยเหนือดินแดนเขมร
โดยยกเลิกสัญญาที่ทำไว้เมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๖ นั้นเสีย

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม และสมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอกรุง
ฝรั่งเศส มีความปรารถนาให้ตกลงกันว่าช่วยเมืองไทยเมืองเขมร เพราะ
ผู้ครองแผ่นดินฝรั่งเศสผู้ครองแผ่นดินเขมรได้ทำหนังสือสัญญาที่เมืองอุตง
มีไชย วันที่ ๑๑ เดือนออกุสต์ ในปีคริสต์ศักราช ๑๘๖๓ ตรงกันกับวันที่
๒๗ เดือนออกุสต์ปีก่อร์ จุลศักราช ๑๒๒๕ ปี ไม่ให้มีเกิดข้อขัดขวางทาง
พระราชไมตรีหมองหมางทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้
ตั้งให้พระยาสุรวงศวิยวัฒน์เป็นราชทูต พระราชเสนาเป็นอุปทูตเต็มอำนาจ
ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งให้มองซิเออร์เออวามาร์กลีอ
แน เดอร์บูคคักโอ กรานกรัวเดอัว เลชียงคอนเนอร์ มินิสเตอร์
ผู้ว่าการต่างประเทศเต็มอำนาจ ได้ตรวจหนังสือเกรเดนแจล ถูกต้องพร้อมกัน
ทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว ได้ตกลงทำหนังสือสัญญากันตามว่ามานี้

ข้อ ๑. ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ยอมความบ่งกันซึ่ง
สมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอ ได้บ่งกันเมืองเขมร

ข้อ ๒. ว่าหนังสือสัญญาซึ่งไทยแลเขมรทำไว้ในเดือนเดเซมเบอร์
ในปีคริสต์ศักราช ๑๘๖๓ ใช้ไม่ได้ ไปเบื้องหน้าผู้ครองฝ่ายสยาม จะ
อ้างข้อหนึ่งข้อใด ในหนังสือสัญญานั้นไม่ได้

ข้อ ๓. ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลพระเจ้าแผ่นดินจะสืบพระราช
อิศริยยศ จะไม่ขอช่วยอากรเครื่องบรรณาการหรือของอื่น ๆ ซึ่งเป็นสำคัญ
เมืองขึ้น ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอฝรั่งเศส สัญญาจะไม่เอาแผ่นดิน

เชมร เพิ่มเติมแก่หัวเมืองญวนซึ่งเป็นของฝรั่งเศส

ข้อ ๔. ว่าเมือง บัตบองแลเมืองนครเสียมราฐคงอยู่เป็นของไทย
เขตแดน ๒ เมืองนี้ และเขตแดนเมืองอื่นๆ ของไทย ซึ่งติดต่อกับเขตแดน
ของเชมร คงอยู่ตามสังเกตกันตามในกาลบัดนี้ จะต้องกำหนดโดยเร็ว
ผู้ครองฝ่ายสยามและผู้ครองฝ่ายเชมรจะให้ขุนนางไปปักปันเขตแดนเป็น
สำคัญ ต่อหน้าพร้อมกันกับขุนนางฝรั่งเศส ซึ่งคอเวนเนอร์ผู้สำเร็จราชการ
เมืองไซ่ง่อนจะใช้ไปปักเขตแดนตกลงกันแล้ว ขุนนางฝรั่งเศสจะทำแผนที่
เป็นสำคัญโดยชือตรง

ข้อ ๕. ว่าไทยจะไม่ล่วงเข้าไปในเขตแดนเชมร ๆ จะไม่ล่วงเข้ามา
ในเขตแดนของไทย คนฝ่ายไทยฝ่ายเชมร จะไปค้าขายแลอาศัยไปมาหา
กันโดยดีก็ได้ ถ้าคนอยู่ในบังคับไทยจะทำผิดด้วยกฎหมายในที่เมืองเชมร
เจ้าพนักงานเชมรจะทำโทษโดยยุติธรรมตามกฎหมายฝ่ายเชมร ถ้าคนอยู่ใน
บังคับเชมรทำผิดกฎหมายในที่เมืองไทย เจ้าพนักงานไทยจะทำโทษตาม
กฎหมายไทยโดยยุติธรรม

ข้อ ๖. ว่าเรือฝรั่งเศสจะขึ้นลง ตามลำแม่น้ำของ แลในทะเลสาบ
เขตแดนไทยได้โดยสะดวก คอเวนเนอร์ไทยจะทำเบ็กร่องสำหรับตัวผู้ซึ่ง
จะไปสุดแต่เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะกำหนดก็ฉบับ ให้ไว้แก่เจ้าพนักงาน
ฝรั่งเศสเมืองไซ่ง่อน ลงชื่อประทับตราฝรั่งเศสให้แก่ผู้ซึ่งจะไป เข้าใน
แผ่นดินของไทย จะต้องถือตามหนังสือสัญญาในคริสต์ศักราช ๑๘๕๖ เบ็กร
ร่องนี้จะใช้ได้อย่างเดียวกันกับเบ็กร่องที่ว่าในข้อ ๘ หนังสือสัญญาคริสต์
ศักราช ๑๘๕๖ ปี แลผู้ถือหนังสือเบ็กร่องนั้น มีข้อขัดขวางจะได้ฟัง
เจ้าพนักงานฝ่ายชังไทย

ข้อ ๗. ว่าคองเวอนแมนต์ฝรั่งเศส จะบังคับฝ่ายเขมรถือตามหนังสือสัญญา^๓

ข้อ ๘. ว่าหนังสือสัญญานี้ เขียนเป็นอักษรไทย อักษรฝรั่งเศสถูกต้องกันใช้ได้เหมือนกัน

ข้อ ๙. ว่าหนังสือสัญญานี้จะต้องรติไฟ เปลี่ยนกัน ที่กรุงสยาม ในกำหนด ๕ เดือน หรือเร็วกว่าตามแต่จะได้ ผู้รับส่งเต็มอำนาจทั้งสองฝ่าย ได้ลงชื่อประทับตราเป็นสำคัญ

หนังสือสัญญาทำไว้ที่กรุงปารีสสองฉบับ วันที่ ๑๔ เดือนยูลีในปีคริสตศักราช ๑๘๖๗ ปี ตรงกับวัน ๒๕ ค่ำจุลศักราช ๑๒๒๙ ปีเถาะ^{๑๓} นพศก

เลขที่ ๓๔

หนังสือ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๙

ข้อ สัญญาเรื่องสัญญาเมืองไทยกับเมืองฝรั่งเศส และสัญญาเรื่องสุว
ประวัติ ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

* วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๐

สัญญาภาษีสู่รา ร้อยชั่งสาม

ข้อ ๑. ว่าคนอยู่ในสับเยกต์ฝรั่งเศษ เสียค่าธรรมเนียมร้อยชั่งสาม แล้วจะเอาสุรாத่างประเทศซึ่งเป็นของกลั่นกัตต์ ไม่ใช่ของกลั่นกัตต์ บรรทุกด้วยกำปั่นประเทศใด ๆ เข้ามาในแผ่นดินสยามก็ได้ สุรานั้นมีผู้จะไปเที่ยวขายตามหัวเมืองก็ได้โดยสะดวก ไม่ห้ามไม่ต้องเสียภาษีอีก เว้นแต่ที่กำหนดในข้อสัญญาที่ว่าไต่ลงมา

ข้อ ๒. ว่าผู้ซึ่งจะเอาสุรாத่างประเทศซึ่งเป็นของกลั่นกัตต์ไม่ใช่ของกลั่นกัตต์ไปขายปลีก ต้องขอหนังสือลายเซ็น* สำหรับตัว แต่เจ้าพนักงานฝ่ายข้างไทยจะให้ชดได้

ข้อ ๓. ว่าถ้าจะขอลายเซ็นไปขายสุรา ซึ่งเป็นของกลั่นมีราคาต่ำกว่าลิตรหนึ่ง คิดเป็นเงินแปรงค์หนึ่งเจ็ดสิบบ้าเซ็นต์ เป็นเงินตราสองสลึง หนังสือลายเซ็นนั้นใช้ได้จำเพาะสำหรับโรงเดียว หรือเรือลำเดียว แลในเขตรกำหนดเมืองเดียว

ข้อ ๔. ว่าผู้จะเอาหนังสือลายเซ็น ไม่ต้องเสียค่าเสมือนค่าตรา ถ้าผู้เอาลายเซ็นเอาสุรามีราคาต่ำกว่าลิตรหนึ่งคิดเป็นเงินแปรงค์หนึ่งหกสิบบ้าเซ็นต์เป็นเงินตราสองสลึงไปขายปลีก เจ้าพนักงานเรียกเอาค่าธรรมเนียมได้บั้นหนึ่ง ไม่ให้เกินเงินแปดสิบบาท ถ้าผู้ขายสุราสูง เอาสุราราคาต่ำขายด้วยกัน ต้องเสียค่าลายเซ็นเหมือนกัน

ข้อ ๕. ว่าผู้ทำผิดไม่ถือตามหนังสือสัญญานี้ จะเอาตัวทำโทษปรับได้ไม่ให้เกินเงินสองร้อยบาท ถ้าผู้ผิดนั้นเป็นคนอยู่ในรั้วบึงฝรั่งเศษ กงสุลฝรั่งเศษจะเรียกตัวมาชำระปรับเหมือนกัน

* licensee

ข้อ ๖. ว่าคนประเทศอื่นไม่ยอมถืออย่างเดียวกัน ตามว่าในหนังสือสัญญาทุกประการ คนอยู่ในบังคับฝรั่งเศสไม่ต้องถือเหมือนกัน ด้วยว่ามีข้อหนังสือสัญญาคริสต์ศักราช ๑๘๕๖ ว่าคนประเทศอื่นได้ผลประโยชน์ประการใดฝรั่งเศสจะได้เหมือนกัน

ข้อ ๗. ว่าถ้าหนังสือสัญญาได้ รัศมีไฟเปลี่ยนกันแล้ว ใช้ได้ในกำหนด ๕ ปี สิ้นกำหนด ๕ ปี ถ้าคอเวอนเมนต์ทั้งสองฝ่ายไม่ยอมเปลี่ยนใช้ได้ต่อไป ถ้าจะเปลี่ยนต้องบอกล่วงหน้าก่อนปีหนึ่ง สิ้นกำหนด ๕ ปี คอเวอนเมนต์ทั้งสองฝ่ายจะเดิม หรือจะเปลี่ยนข้อหนึ่งข้อใดตามจะเห็นชอบด้วยกัน.....

* Ratify (ลงหมายจัดการแลกเปลี่ยนสัตยาบัน)

** มีสัญญาเรื่องสุราคือค่อคู่ด้วย และมีเฟืองเท่านั้น.

สัญญาแก้ไขสัญญาสุรา

ระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส

ความยอมไขข้อสัญญา พร้อมด้วยท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุห
พระกลาโหมเปรมิแอร์มินิสเตอร์* โดยพระนามของสมเด็จพระปรมนทร
มหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามฝ่ายหนึ่ง แลท่านมองซีเออคุซิด
เกอแบลรออก เป็นมินิสเตอร์ปลานิปอแตนจาร์** โดยพระนามแห่งสมเด็จพระเจ้า
นโปเลียนแปดมแปเรอ กรุงฝรั่งเศสฝ่ายหนึ่ง ด้วยคอเวอนันต์ฝ่าย
สยามฝ่ายหนึ่ง คอเวอนันต์ฝรั่งเศสฝ่ายหนึ่ง มีใจพร้อมกันตกลงได้ตัดสินใจ
ให้สำเร็จความไขข้อหนังสือสัญญาเรื่องสุราในปี คริสต์ศักราช ๑๘๖๗ ปีเป็น
อย่างไร.....

เลขที่ ๔๔

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๕ จ.ศ. ๑๒๒๕

ข้อ ประกาศเรื่องแก้ไขข้อสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส

ประวัติ ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

* Premier minister

** Minister plenipotentiary

*** เอกสารขาดหายไป

ตราสมุหนายกถึงผู้รักษาเมืองนครเสียมราฐ

เรื่องให้คุมตัวชาวฝรั่งเศส กับญวนไปส่งให้องค์สมเด็จพระนโรดม

หนังสือ เจ้าพระยาภูธราภัยฯ ที่สมุหนายก มาถึงพระวิเศษมนตรี
ยกกระบัตรกรมการผู้รักษาเมืองนครเสียมราฐ ด้วยมีใบบอกเข้าไปว่า
ฝรั่งเศสชื่อเวน ชื่อเมตา มาฟ้องว่าฝรั่งเศสชุกกับจีน กับญวน ลุกจ้างรวม
๕ คน มาทวงลูกหนี้ที่คลองพัดสันตยแขวงเมืองกระพงสวาย ญวนพวกโพ
กำปอฆ่าชุกเขตย ลุกจ้างชุกเขตยจำหน้าได้ว่า ว่าอ้ายเสา อ้ายตือเยียง อ้ายตือ
เยียงให้การว่า สวรรคโลกหนู สวรรคโลกตง พวกโพกำปอประมาณ ๕๐๐
-๖๐๐ คนฆ่าชุกเขตย อ้ายตือเยียงก็ได้ส่วนแบ่งปัน มีความในใบบอกเป็น
หลายประการ แลเมืองนครเสียมราฐ กับเมืองพนมเปญเขตแขวงกิตติค่อ
กัน เมืองพนมเปญมีกบฏต่อองค์สมเด็จพระนโรดมฯ ห่าบี่สพวก อ้ายตือ
เยียงก็ให้การชัดถึงสวรรคโลกหนู สวรรคโลกตง พวกโพกำปอว่าฆ่าฝรั่งเศสชุก
เขตย แต่การฆ่าฟันกันนั้นก็ไม่เกิดในเขตแขวงเมืองนครเสียมราฐ ซึ่ง
ขึ้นแก่กรุงเทพฯ กับกรุงฝรั่งเศส ก็เป็นทางไมตรีกัน คนฝ่ายไทยทำผิดหลบ
หนีไปฝ่ายเขมรฯ แลฝรั่งเศสจะส่งตัวให้ ถ้าคนอยู่ในบังคับฝรั่งเศสทำผิด
หลบหนีมาเขตแดนฝ่ายไทยขอให้ส่งไปให้ฝรั่งเศสแลเขมร ซึ่งอยู่ในบังคับ
ฝรั่งเศสว่ากล่าว ณ บัซาล อัฐศก^{๖๖๓} ก็ได้ให้พระยาคทาธรธรณินทร์ส่งตัว
สวรรคโลกหนู ไปให้องค์สมเด็จพระนโรดมฯ แลฝรั่งเศสมาฟ้องตือเยียง
ญวนฯ แลฝรั่งเศส ก็อยู่ในบังคับกรุงฝรั่งเศส ควรจะส่งตัวฝรั่งเศสใจทัก
ตือเยียงจำเลย ไปให้องค์สมเด็จพระนโรดม ณ เมืองพนมเปญ ซึ่งพระ
วิเศษมนตรียกกระบัตรบอกให้รู้เหตุการณ์หรือเข้าไปนั้นชอบแล้ว ให้พระ

* ชื่อ นุช บุษยรัตพันธ์ บุตรเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุษยรัตพันธ์)

วิเศษมนตรียกกระบัตร์ แต่งกรมการคุมเอาตัว ฝรั่งเศสโจทก์ คือเยียงจำเลย
ไปส่งแม่ทัพฝรั่งเศส แลองค์สมเด็จพระนโรดมฯ ณ เมืองพนมเปญ สุดแล้ว
แต่จะชำระว่ากล่าวแก่กัน อย่าให้มีความเกี่ยวข้องกับบ้านเมืองได้ ถ้าได้
ส่งไปเดือนใดให้บอกเข้าไปให้แจ้ง หนังสือมา ณ วัน ๒^๖ ๗ คำบ่มีโรง
สัมฤทธิ์ศก

ร่างตรา^๑ พระราชเสนาทำ ๆ แล้ว ณ วัน ๗^๖ ๗ คำเวลาเช้า ๔
โมงเศษ ๆ ฝนฯ สมุหนายกว่าราชการอยู่ ณ จวน ไต่เอาร่างตราที่จวนกราบ
เรียนแล้ว มีรับสั่งให้ตกแทรกลงบ้างแล้วส่งให้มีไปตามร่างนี้เถิด เมื่อส่ง
ต่อหน้า หลวงศักดิ์เสนีย์ เสมียนตรา เมืองนนท์ อยู่พร้อมหน้ากัน ครั้น ณ
วัน ๒^๖ ๗ คำ ได้เขียนขึ้นกระดาษประทับตราแล้ว ส่งให้นายควร^๒ ๆ ส่ง
ให้ขุนอินนายกองส่งเร็วเมืองปาดิจนบุรีรับไป

หนังสือนายรัตตรวจพลฯ นายเวรกรมมหาดไทย มาถึงพระปาดิจนบุรี
ปลัดหลวงยกกระบัตร์ กรมการผู้อยู่รักษาเมืองปาดิจนบุรี และ เจ้าเมือง กรม
การ หัวเมืองรายทาง ด้วย ฝนฯ สมุหนายกมีพระประสาธสั่งว่าให้มีตรา
ออกไปถึงพระวิเศษมนตรียกกระบัตร์กรมการเมืองนครเสียมราฐ ฉบับ
หนึ่งว่า ให้พระวิเศษมนตรียกกระบัตร์เมืองนครเสียมราฐ แต่งกรมการคุม
ฝรั่งเศสโจทก์ ญวน ชื่อเสา ชื่อคือเยียง จำเลย ไปส่งเมืองพนมเปญโดยเร็ว
ถ้าห้องตรามาถึงเมืองปาดิจนบุรี และหัวเมืองรายทางวันใด ก็ให้ พระปลัด
กรมการเมืองปาดิจนบุรี แลเจ้าเมือง กรมการ หัวเมืองรายทาง เร่งแต่งขุน
หมื่นกรมการรับส่งห้องตราต่อ ๆ ออกไป ให้ถึงเมืองนครเสียมราฐโดยเร็ว
อย่าให้ห้องตราตกค้างช้าอยู่กับบ้านเมือง ให้เสียราชการไปได้ ถ้าได้ส่ง

* ตรงกับวันที่ ๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๑๑

** คือ นายควรรู้ธรรด นายเวรกรมมหาดไทย

ห้องตราไปจากบ้านจากเมืองวันใดให้มีใบบอกเข้าไปให้แจ้ง หนังสือมา ณ
วัน ๒ ๖ ๗ คำ ปีมะโรงสัมฤทธิ์^๕

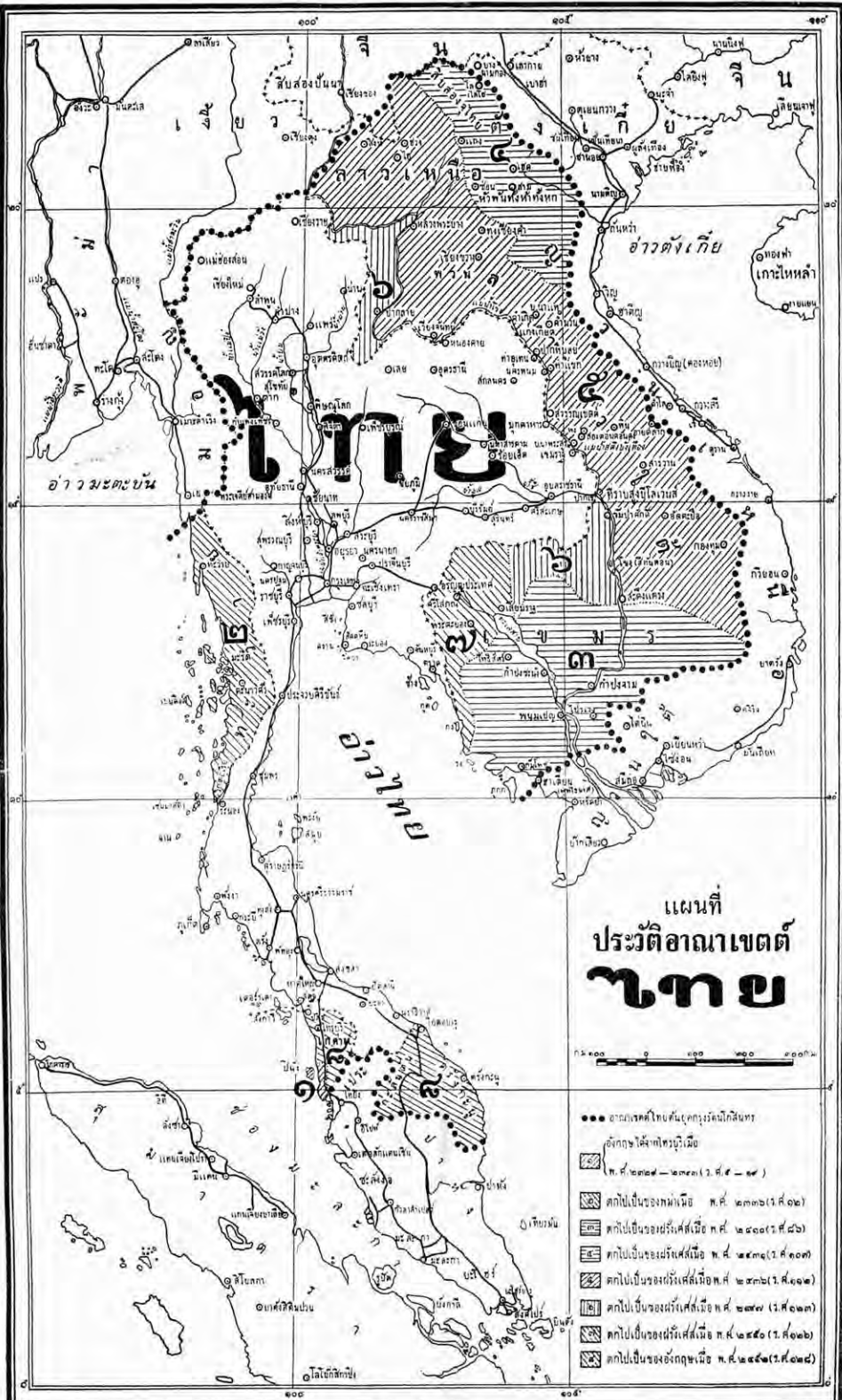
เลขที่ ๒๔

หมู่ จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๓๐

ชื่อ ตรา ตอบเมืองนครเสียมราฐเรื่องความฝรั่งเศส ชื่อเวณ ชื่อเมตา
มาฟ้องว่าญวนพวกไทกำป่อฆ่าชู้เขตาย เดือน ๗ ปีมะโรง
สัมฤทธิ์^๕

ประวัติ ของหอพระสมุดแห่งชาติ

* ตรงกับวันที่ ๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๕๐

ไทย

แผนที่ ประวัติอาณาเขต ไทย

๑:๑๐๐ ๐ ๑๐๐ ๒๐๐ ๓๐๐ กม.

- อาณาเขตไทยซึ่งเคยรวมเข้ากับ
จังหวัดต่างๆ ดังนี้
- ▣ พ.ศ. ๒๓๑๑ - ๒๓๓๐ (๒.๓.๕ - ๖)
- ▤ ตกไปเป็นของพม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๖ (๒.๓.๑๖)
- ▥ ตกไปเป็นของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐ (๒.๓.๑๖)
- ▦ ตกไปเป็นของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ (๒.๓.๑๖)
- ▧ ตกไปเป็นของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ (๒.๓.๑๖)
- ▨ ตกไปเป็นของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ (๒.๓.๑๖)
- ▩ ตกไปเป็นของอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ (๒.๓.๑๖)

ພິລານພິທີ ມີວິເສາທະການພິລານພິ ຈັກດີ.

໒໒໒ ຕະນະສາລະສັນ ພະຍາຍາກ.

ໂທ. ໒໒໒໕໑-໒

ນາຍສຸວຸຈິທ ຈັນທະສາຍາ ຜູ້ພິລານພິແລະຜູ້ໂຍນເວນາ.

ພ.ຄ. ໒໔໐໕